

ผลกระทบของการออกพระราชบัญญัติลักษณะปกครองคณะสงฆ์ ร.ศ.๑๒๑

พระราชบัญญัติลักษณะปกครองคณะสงฆ์ ร.ศ.๑๒๑ ได้ออกมาบังคับใช้ภายใต้สถานการณ์ที่รัฐต้องการความเป็นเอกภาพเมื่อต้องเผชิญหน้ากับการคุกคามจากภายนอก โดยการรวบรวมอำนาจเข้ามาสู่สถาบันพระมหากษัตริย์ และเพื่อเป็นเครื่องมือในการจัดวางบทบาทหน้าที่ของคณะสงฆ์ให้สอดคล้องกับอุดมคติและความต้องการของชนชั้นปกครองในเวลานั้น

สถาบันสงฆ์ได้กลายเป็นส่วนหนึ่งของกลไกรัฐในการควบคุมคณะสงฆ์ท้องถิ่น และเป็นเครื่องมือในการกระจายอุดมการณ์แบบใหม่ของรัฐ คืออุดมการณ์ชาติแบบรัฐสมบูรณาญาสิทธิ โดยพระสงฆ์ที่ให้ความร่วมมือจะได้รับการอุปถัมภ์จากรัฐในรูปแบบต่างๆ เช่น ได้รับสมณศักดิ์ หรือ ได้เป็นผู้ปกครองคณะสงฆ์ เป็นต้น การเคลื่อนไหวในครั้งนั้นส่งผลกระทบเป็นอย่างสูงต่อวัฒนธรรมท้องถิ่น โดยเฉพาะความสัมพันธ์ระหว่างคณะสงฆ์กับประชาชน เพราะคณะสงฆ์ได้ถูกควบคุมโดยอำนาจจากรัฐบาลกลางอย่างเบ็ดเสร็จ ในขณะที่กลไกการควบคุมโดยจารีต เช่น การให้สมณศักดิ์ของท้องถิ่น การศึกษาแบบท้องถิ่น และประเพณีท้องถิ่น เป็นต้น เริ่มหมดความสำคัญลงไปเป็นลำดับ

ทางด้านการศึกษาของคณะสงฆ์ การปรับปรุงหลักสูตรการเรียนนิกกรรมที่กำหนดให้ใช้ภาษาไทย ทำให้ความรู้ความเข้าใจเรื่องพุทธศาสนา แบบแผนการเรียน รวมทั้งความรู้ต่างๆ ในท้องถิ่นหายไปจากวัด รูปแบบการปฏิบัติศาสนกิจตามมาตรฐานกรุงเทพฯ ได้เข้ามาครอบงำแบบแผนดั้งเดิมที่เคยปฏิบัติกันอยู่ในท้องถิ่น ไม่ว่าจะในรูปแบบและเนื้อหาของบทเทศน์ การจัดงานในวันสำคัญทางศาสนา เช่น คำสั่งให้ยกเลิกการแข่งขันเรือ การสาดน้ำกับผู้หญิง หรือคำสั่งให้เลิกเทศนาเรื่องที่เกี่ยวข้องกับเสถียรภาพของรัฐ เช่น เรื่องผู้มีบุญ เหล่านี้เป็นต้น

พุทธศาสนากับการกลายเป็นส่วนหนึ่งของชาติ

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงเห็นประโยชน์ของพระสงฆ์ในการเผยแพร่อุดมการณ์ของรัฐมาโดยตลอด มีประกาศหลายฉบับซึ่งเป็นพระบรมราชโองการให้พระภิกษุเข้าไปมีส่วนร่วมในกิจการด้านการศึกษา อาทิเช่น “ประกาศโปรดเกล้าฯ จะให้มีอาจารย์สอนหนังสือไทยแลสอนเลขทุกๆ พระอาราม ปีจุลศักราช ๑๒๓๗ (พ.ศ.๒๔๑๘)”^๑

^๑คณะกรรมการจัดงานฉลองวันเถลิงถวัลยราชสมบัติ ครบ ๑๐๐ ปี, เอกสารเรื่องการจัดการศึกษาในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า (พระนคร: โรงพิมพ์คุรุสภา, ๒๕๑๑), หน้า ๑๐.

ความคิดในเรื่องการสร้างรัฐและพลเมืองที่ดีของรัฐถูกแทรกผ่านการศึกษาที่พระสงฆ์เป็นผู้จัดการเรียนการสอน โดยผ่านหลักสูตรการศึกษาที่มอบหมายให้พระสงฆ์ไปทำการสอน แม้การใช้พระสงฆ์ในการรณรงค์เพื่อสร้างรัฐ สร้างชาติ และสร้างสำนึกความเป็นหนึ่งเดียวกันของคนในชาติ จะไม่ใช่พระราชาใบขายหลักในการเข้ามาจัดการคณะสงฆ์ก็ตาม แต่ด้วยกระแสการสร้างรัฐ สมบูรณาญาสิทธิ การศึกษาจึงเป็นเครื่องมือสำคัญของรัฐบาลในการสร้างสำนึกใหม่ให้เกิดขึ้นเมื่อพระสงฆ์เข้ามารับผิดชอบในด้านการศึกษาจึงหลีกเลี่ยงไม่พ้นที่จะเข้ามาเกี่ยวข้องกับการสร้างสำนึกความเป็นหนึ่งเดียวกันของชาติด้วย ทั้งในด้านการเป็นผู้ถ่ายทอดความคิดตามที่รัฐบาลต้องการ พระภิกษุสงฆ์ทั้งหลายถูกดึงเข้ามาอยู่ในขบวนการเปลี่ยนสำนึกนั้นด้วย ผ่านทางพระราชบัญญัติลักษณะปกครองคณะสงฆ์ และการศึกษา

แนวความคิดเรื่องความ“ชาติ”นั้น เป็นสิ่งที่เกิดขึ้นใหม่ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว^๒ และมีการส่งเสริมให้ราษฎรได้ตระหนักถึงความเป็นคนในชาติเดียวกันอยู่ตลอด การศึกษาที่ขยายตัวออกไปทั่วพระราชอาณาเขตเป็นส่วนหนึ่งของกระบวนการสร้างเอกภาพของชาติ เช่น การสอนหนังสือภาษาไทยให้ราษฎรทั่วไป พยายามเปลี่ยนแปลงการแต่งตัวขนบธรรมเนียม แม้แต่สำเนียงการพูด ให้เหมือนกับคนในกรุงเทพฯ เป็นต้น

เมื่อมาถึงในสมัยรัชกาลพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว การเน้นความเป็นชาติเดียวกันมีพัฒนาการไปอย่างมาก แนวคิดเรื่อง“ชาติ”เชื่อมโยงไปถึงการสร้างสำนึกแบบใหม่ให้กับราษฎร คือสำนึกของความเป็นพลเมืองในชาติเดียวกันภายใต้การปกครองของพระมหากษัตริย์ โดยการสั่งสอนศีลธรรมผ่านระบบการศึกษาแผนใหม่ ที่ได้ริเริ่มมาตั้งแต่รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว หลักธรรมหรือธรรมจริยาที่มีได้มีอยู่ในขอบข่ายของพุทธศาสนา ถูกสร้างขึ้นมาใหม่และถ่ายทอดไปในระบบการศึกษา หนังสือธรรมจริยาของพระยาไพศาลศิลปศาสตร์ (สนั่น เทพหัสดิน ณ อยุธยา) ที่กระทรวงธรรมการใช้เป็นตำราสอนศีลธรรม ประกอบด้วยหัวข้อธรรมใหม่ๆ ที่ไม่เคยได้รับการเน้นมาก่อน ในการสั่งสอนพุทธศาสนาแบบเดิม”

^๒ดู สมเกียรติ วันทะนะ, “เมืองไทยยุคใหม่: สัมพันธภาพระหว่างรัฐกับประวัติศาสตร์สำนึก,” ใน อยู่เมืองไทย: รวมบทความทางสังคม การเมือง เพื่อเป็นเกียรติแก่ศาสตราจารย์เสน่ห์ จามริก ในโอกาสอายุครบ ๖๐ ปี (กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, ๒๕๓๐), หน้า ๗๑-๑๒๓.

“หัวข้อธรรมเหล่านั้นคือ ความสะอาด กิริยาวาจาดี ความซื่อสัตย์ ความอดทน ความรู้จักประมาณ ความยุติธรรม ความกล้าหาญ ความกรุณา ไมตรี สามัคคี ความซื่อฟังถ้อยคำ ความเอาใจใส่ในกิจการ การงานระเบียบ ความรู้จักประหยัด ความระงับใจตนเอง ความกตัญญู ความรักถิ่นเกิด ความเป็นมนุษย์ เกียรติยศ

พจน., ร. ๕ ศ. ๑ /๙๒, เรื่องหนังสือธรรมจริยา ลงวันที่ ๒ ม.ค. ร.ศ. ๑๒๔.

การปฏิบัติหน้าที่ให้ดีเพื่อส่วนรวมอันหมายถึง “ชาติ” หรือ “รัฐ” ก็น่าจะไปถึงพระมหากษัตริย์ด้วย เนื่องจากในรูปแบบของรัฐสมบูรณาญาสิทธิแล้ว “ชาติ” และ “พระมหากษัตริย์” เป็นสิ่งที่จะแยกออกจากกันได้ยาก หรือแทบจะเป็นเรื่องเดียวกันอย่างเห็นได้อย่างชัดเจนในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ดังจะเห็นได้ชัดจากพระราชนิพนธ์ของพระองค์ที่ต่อประเด็นนี้ว่า

การที่จะตัดสินว่าผู้ใดเป็นชาติใดโดยแท้จริงนั้น ต้องพิจารณาว่าผู้นั้นมีความจงรักภักดีต่อใคร ถ้าเขาจงรักภักดีต่อพระมหากษัตริย์ ต่อพระบาทสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินสยาม เขาจึงเป็นไทยแท้ แต่ถ้าใครแสดงตนว่าเป็นอิสระแก่ตน ไม่มีความจงรักภักดีต่อผู้ใดตั้งนี้ ต้องจัดว่าผู้นั้นเป็นคนไม่มีชาติ เพราะคนคนเดียวหรือหมู่เดียวจะตั้งตนขึ้นเป็นชาติต่างหากหาได้ไม่^๔

ในฝ่ายของพระภิกษุสงฆ์ การปรับเปลี่ยนเนื้อหาและลวดทอนอุดมคติของพุทธศาสนา ถึงจะเป็นความเปลี่ยนแปลงที่อยู่ภายในส่วนของพระภิกษุสงฆ์ โดยเฉพาะในฝ่ายธรรมยุติกนิกาย แต่พระภิกษุสงฆ์ที่เป็นผู้ริเริ่มการเปลี่ยนแปลง ไม่ว่าจะเป็นวชิรญาณภิกษุ หรือสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ต่างก็มีบทบาทและความสำคัญต่อกิจการฝ่ายรัฐในระดับสูง กล่าวคือ ในกรณีของวชิรญาณภิกษุต่อมาก็ขึ้นครองราชสมบัติเป็นพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรสเอง ทรงเป็นพระเจ้าน้องยาเธอของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ที่เคยเคลื่อนไหวร่วมกันในนามของ “กลุ่มสยามหนุ่ม” ดังนั้นความเปลี่ยนแปลงในด้านการตีความหลักธรรมที่เกิดขึ้นมาเป็นระยะนับแต่ครั้งวชิรญาณภิกษุเป็นต้นมา เป็นกระบวนการที่สอดคล้องกับความต้องการของฝ่ายรัฐที่ประสงค์จะให้พระสงฆ์มีบทบาทในด้านการสั่งสอนศีลธรรมจรรยา เพื่อการสร้างพลเมืองที่ดีของรัฐ ควบคู่กันไปกับการให้การศึกษารัฐ อันเป็นแนวคิดที่ริเริ่มในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โดยศีลธรรมที่รัฐต้องการไม่ใช่ศีลธรรมและคุณธรรม หรือการพัฒนาตนตามหลักของพุทธศาสนา(เน้นที่โลกุตระธรรม) ที่เคยเป็นมาแต่เดิม หากต้องอยู่ภายใต้การชี้นำตามแนวทางของรัฐเป็นหลัก ดังนั้นการตีความหลักธรรมของคณะธรรมยุติกนิกายที่เน้นการใช้เหตุผล และมีทัศนคติในการส่งเสริมความจงรักภักดีต่อกษัตริย์ จึงถูกผนวกเข้าเป็นส่วนหนึ่งของกระบวนการสร้างพลเมืองดีของรัฐ

^๔พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว, ประมวลพระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ภาคปกิณกะ (อศฺวพานุ) (พระนคร: โรงพิมพ์คุรุสภา, ๒๕๐๓), หน้า ๙๕.

สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ที่ทรงเป็นผู้ทรงอิทธิพลในด้านความคิดและการปกครองของคณะสงฆ์ พระองค์ทรงมีพระดำริในเรื่องความภักดีของราษฎร^๕ ไม่ต่างจากพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงเปรียบกษัตริย์อันเป็นหัวหน้าของหมู่ชนเสมือนประธานของร่างกาย และกายคือหมู่ชน หากปราศจากศีรษะ ร่างกายก็อยู่ไม่ได้^๖ ผู้คนจะต้องมีคุณธรรม เช่น อยู่ในความสวามิภักดิ์ ซื่อสัตย์ ตั้งใจประกอบกิจการงาน รับราชการเต็มความสามารถ เคารพเชื่อฟัง ไม่เห็นประโยชน์ส่วนตัว เป็นผู้ที่มีมันศึกษาหาความรู้ จะได้ไม่ล้าหลัง และต้องแสดงความรับผิดชอบต่อรัฐโดยการเสียภาษี ฯลฯ^๗ ความคิดเหล่านี้ถูกเผยแพร่ออกไปผ่านหลักคำสอนต่างๆ ในพุทธศาสนาเถรวาทที่ถูกปรับแล้วให้สอดคล้องกับอุดมการณ์ของรัฐ เช่น สังคหวัตถุ สังคโลวาสุตต เป็นต้น โดยเน้นในเรื่องหน้าที่ที่พึงปฏิบัติต่อกัน โดยเพิ่มมิติ “ชาติ” เข้าไปด้วย กล่าวคือ หากบุคคลทำหน้าที่ของตนได้ถูกต้องแล้วก็จะส่งผลดีไปถึงชาติด้วย^๘

สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ถึงจะมีได้ดำรงตำแหน่งสมเด็จพระสังฆราชในสมัย ร.๕ แต่ก็เป็นผู้มีอำนาจตัดสินใจในกิจการของสงฆ์มาตลอดรัชกาลนั้นโดยเฉพาะเมื่อมีพระราชบัญญัติลักษณะปกครองคณะสงฆ์ออกมาบังคับใช้แล้ว จนมาถึงในรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว สมเด็จพระมหาสมณเจ้าจึงได้รับมหาสมณนามมาภิเษกให้อยู่ในฐานะที่มีอำนาจเต็มในการบริหารคณะสงฆ์ พระองค์ได้ทำการเชื่อมโยงคณะสงฆ์ หรืออีกนัยหนึ่ง คือพุทธศาสนาเข้ากับชาติอย่างแทบจะเป็นเนื้อเดียวกัน อันส่งผลให้พุทธศาสนาอยู่ในสถานะของศาสนาประจำชาติไทย(ในความหมายของทางราชการ)มาจนถึงทุกวันนี้ ไม่เพียงในทางประเพณีวัฒนธรรมเท่านั้น แต่เป็นศาสนาประจำรัฐอีกด้วย นอกจากนี้ความหมายของพระนิพพานอันเป็นอุดมคติของพุทธศาสนา และเคยเป็นเป้าหมายที่ถูกนำมาอ้างเพื่อความชอบธรรมในการปกครองของกษัตริย์ในสมัยรัชกาลที่ ๑-๓ ถูกลดทอนลงไปเรื่อยๆ เมื่อมีการปรับเปลี่ยนความคิดของชนชั้นนำแต่รัชกาลพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวเป็นต้นมา ทำให้ทัศนคติของรัฐบาลและผู้นำในคณะสงฆ์ที่มีอุดมการณ์ใหม่ในการปฏิรูปประเทศย่อมเห็นว่า ราษฎรและพระภิกษุสงฆ์ทั้งหลายน่าจะสมათาน “ชาติ” เป็นเป้าหมายใหม่ในการดำเนินชีวิต เพราะการดำเนินชีวิตที่ดีของประชากรราษฎร ย่อมส่งผลให้ “ชาติ” ร่มเย็นเป็นสุขด้วย

^๕ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, **ธรรมคดี** (พระนคร: มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๑๔), หน้า ๒๕๙.

^๖ ศรีสุพร ชวงสกุล, “ความเปลี่ยนแปลงของคณะสงฆ์ศึกษารณธรรมยุคนิคาย(พ.ศ. ๒๓๖๔-๒๔๖๔),” (วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๓๐), หน้า ๕๙ - ๖๐.

^๗ ดู เรื่องเดียวกัน, หน้า ๖๑.

แนวคิดเรื่องการสร้างรัฐและชาติของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส โดยนำเนื้อหาของพุทธศาสนาไปปรับใช้ชาติและรัฐ มีความเด่นชัดขึ้นกว่าเดิมเป็นอันมาก ในสมัยรัชกาลพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ดังพระองค์ทรงแสดงไว้ใน “มงคลวิเสสภคา” ซึ่งเป็นการแสดงธรรมเทศนาถวายแด่พระมหากษัตริย์ในวันเฉลิมพระชนมพรรษา เนื้อหาของมงคลวิเสสภคาแต่ละครั้งที่ทรงแสดงในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว แบ่งได้เป็น ๓ ส่วน สองส่วนแรกจะเป็นการคัดเลือกหัวข้อธรรมมาแสดงประกอบพระราชประวัติเพื่อเชิดชูพระเกียรติ อีกส่วนหนึ่งจะเป็นการเชิดชูพระราชกรณียกิจของพระมหากษัตริย์ที่ได้ทรงกระทำไปในการบริหารประเทศ พระองค์ทรงเรียกเทศนาส่วนนี้ว่า “รัฐาภิบาลนโยบาย” ซึ่งทรงนิยามว่า คือ “พระราชกรณียะที่พระราชาทรงทำในการปกครองพระราชอาณาจักร”^๕

สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ทรงเห็นว่ารัฐกับศาสนาแนบสนิทเป็นส่วนหนึ่งของกันและกันมาแต่เดิม ดังได้เคยแสดงพระมติเอาไว้ว่า “อันการศาสนาต้องเป็นไปกลมกลืนกับอาณาจักร ไม่เช่นนั้นย่อมเป็นไปไม่สะดวก”^๖ ด้วยพระมติเช่นนี้ รัฐและกิจการของรัฐกับคณะสงฆ์ และหลักการทางพระพุทธศาสนา ฟังไม่ขัดแย้งกัน

หลังจากเกิดสงครามโลกครั้งที่ ๑ ในปี พ.ศ. ๒๔๕๗ ในช่วงแรกพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีแนวพระราชโบายให้ประเทศสยามวางตัวเป็นกลาง สมเด็จพระมหาสมณเจ้าทรงสนับสนุนการตัดสินใจของพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าฯ ด้วยการยกเหตุการณ์ในพระพุทธประวัติ ที่พระพุทธองค์เสด็จไปห้ามสงครามระหว่างพระประยูรญาติ แต่ไม่สำเร็จจึงวางอุเบกขาเสีย^๗ มาแสดงในมงคลวิเสสภคาปีดังกล่าว ความว่า

ในศกนี้เกิดมหาสงครามในระหว่างประเทศใหญ่น้อยในแผ่นดินยุโรป ที่โดยมากมี พระราชไมตรีกับพระมหานครนี้ สมเด็จพระบรมบพิตรราชสมภารเจ้า ตรัสประกาศความเป็นกลางของพระราชอาณาจักร ไม่เข้าข้างฝ่ายใดฝ่ายหนึ่ง จัดว่าทรงประพฤติเป็นธรรมในท่านผู้ครองประเทศอันเป็นสัมพันธมิตร. นี่เป็นกิจอันพึงทำของผู้นับถือพระพุทธ

^๕ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส และสมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (ญาณวโรระ), มงคลวิเสสภคา, พิมพ์ครั้งที่ ๒ (พระนคร: มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๔๙๗), หน้า ๕๒. (ถวายในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว พระพุทธศักราช ๒๔๕๓-๒๔๖๗)

^๖ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, พระมหาสมณศาสน (พระนคร: มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๑๔), หน้า ๔๐.

^๗ สุริย์ ททรัพย์สุนทร, “พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวกับพระราชดำริทางด้านพระพุทธศาสนา,” (วิทยานิพนธ์ปริญญามหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๒๘), หน้า ๑๓๑.

ศาสนา สมเด็จพระบรมศาสดาได้ทรงมาเป็นแบบอย่าง ครั้นวิทูทกะเจ้าโกศลรัฐทำยุทธกับพวกเจ้าศากยะพระประยูรญาติ และครั้งพระเจ้าอชาตศัตรูผู้ครองมครรัฐ ทำสงครามกับเจ้าลิจฉวี ผู้ครองวัชชีชนบท ในเบื้องต้นก็ทรงหาอุบายเพื่อระงับ ครั้นไม่ไหวก็ทรงตั้งอยู่ในอุเบกขา วางพระองค์เป็นกลางในระหว่างผู้รบทั้งสองฝ่าย พระราชจรรยานี้ จัดเป็นรัฐาภิบาลนโยบายประการหนึ่ง^{๑๑}

ต่อมา เมื่อพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ประกาศยกเลิกความเป็นกลาง และประกาศทำสงครามกับฝ่ายเยอรมันในปี พ.ศ.๒๔๖๐ สมเด็จพระมหาสมณเจ้าทรงก็สนับสนุนด้วยการอ้างว่าเป็นไปเพื่ออุปถัมภ์ธรรมในระหว่างมิตร ความว่า

สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าของเราทั้งหลาย พระองค์ทรงประพฤติธรรมเป็นหลัก ทรงตั้งพุทธบัญญัติไว้เป็นพุทธอาณัติ เพื่อรักษาธรรม ...แม้ทรงพระมหากรุณาหาผู้เทียมถึงมิได้ ก็ไม่ทรงยกเว้นประทานแก่ผู้ประพฤติผิดธรรมควรนินคคะ...อนึ่งมิตรต่อมิตร ฝ่ายหนึ่งประพฤติผิดธรรม สามีคือจำต้องแตกตั้งอยู่โดยสัมพันธ์กันมิได้ เป็นกรณียะของพวกมิตรผู้เป็นธรรม. สมเด็จพระบรมบพิตรพระราชสมภารเจ้า มาทรงตัดพระราชไมตรี และประกาศทำสงครามกับกรุงเยอรมันและกรุงออสเตรีย กับซุงการีในนามของกรุงสยาม ทรงพว่สันติภาพเสีย ก็เพื่อจะทรงอุปถัมภ์ธรรมในระวางมิตร เมื่อคำนึงถึงธรรมภาษิตว่า “องคุ ธนญชีวิตญจาปี สพพํ อปเปว ชเห ธมฺมมนุสฺสฺสรนฺโต” ที่แปลว่า “เมื่อระลึกถึงธรรม ถึงคราวเข้า ทรัพย์ อวยวะ แม้ชีวิต ก็ควรสละเสียทั้งนั้น” เป็นอันห้ามรัฐประศาสน์โดยประการอื่น.^{๑๒}

เมื่อสัมพันธมิตรรบชนะฝ่ายเยอรมัน ในปี พ.ศ.๒๔๖๑ มงคลวิเสสภทธานปีนั้นอธิบายการสงครามในครั้งนี้ โดยเปรียบว่า ธรรมะมีชัยชนะเหนืออธรรม

สมเด็จพระบรมบพิตรพระราชสมภารเจ้า ได้ทรงรักษาพระราชไมตรีกับต่างชาติ...ทรงเชิดชูชาติให้รุ่งเรือง เมื่อเกิดมหาสงครามขึ้นในยุโรปคราวนี้ ในตอนแรกทรงมัธยัสถ์รักษาความเป็นกลางอย่างเคร่งครัด ครั้นเมื่อการสงครามไม่เป็นไปตามธรรมเนียมแห่งการ

^{๑๑}สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส และสมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (ญาณวโรหะ), มงคลวิเสสภทธาน, หน้า ๕๔ - ๕๕.

^{๑๒}เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๐๓ - ๑๐๔.

ยุทธ ฝายอำนาจกลางแห่งยุโรปทำศึกโดยอธรรม ธรรมะจักตกต่ำลงชาติทั้งหลายจัก
เสียดีทริเสรีภาพและสมภาพ...ทรงพระดำริเห็นเป็นเวลาที่จะต้องช่วยป้องกันธรรมะไว้
ได้ทรงตัดไม้ตรีกับเยอรมันนี้และออสเตรเลียสูงการีเสียดี ประกาศสงครามกับสองอาณาจักรนั้น
เข้าข้างฝายสัมพันธมิตร ในที่สุดฝายสัมพันธมิตรมีชัย ป้องกันธรรมะไว้ได้”^{๑๓}

และยังทรงอธิบายข้อธรรมในมงคลวิเสสสกถาคราวเดียวกันนั้น ถึงพุทธภาษิตที่ว่า

“น ตั ชิตฺ สากุ ชิตฺ ยํ ชิตฺ อวชียติ” แต่การชำนะที่อาจกลับแพ้ ไม่เป็นการชำนะอันดี
“ตํ โข ชิตฺ สากุ ชิตฺ ยํ ชิตฺ นาวชียติ” ต่อกการชำนะที่ไม่กลับแพ้ จึงเป็นการชำนะอันดี
ยังประโยชน์ให้”^{๑๔}

พุทธภาษิตบทนี้ กล่าวถึงการเอาชนะกิเลสว่า หากชนะอย่างชั่วคราวก็ยังไม่ดี ต้องชนะ
อย่างเด็ดขาดจึงจะประเสริฐ แต่พระองค์กลับสามารถนำมาตีความให้เป็นเรื่องของการชนะ
สงครามในทางโลก ว่าผู้ชนะสงครามย่อมคิดหาทางตัดรอนศัตรูมิให้อาจกลับต่อสู้ได้อีก”^{๑๕}ซึ่งจะ
เห็นได้ว่า สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรสทรงยึดแนวนโยบายของรัฐเป็นหลัก
ส่วนหลักธรรมในพระพุทธศาสนานั้นสามารถปรับเปลี่ยนให้สอดคล้องกับนโยบายได้ตามเงื่อนไขที่
รัฐต้องเผชิญในแต่ละขณะ การประนีประนอมระหว่างหลักธรรมที่ควรเป็นตามแนวทางพระพุทธ
ศาสนากับการโอนอ่อนผ่อนตามรัฐ มีความเข้มข้นยิ่งขึ้นกว่าในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระ
จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว แม้พระองค์จะทรงพยายามทำคณะ
สงฆ์ให้เป็นกลไกหนึ่งในการบริหารงานของรัฐ แต่พระองค์จะไม่ทรงแสดงพระราชประสงค์ในการ
ดังกล่าวออกมาอย่างเด่นชัดนัก กล่าวคือหากจะอ้างเหตุผลเพื่อขอความร่วมมือจากพระภิกษุสงฆ์
ให้กระทำการอย่างใดอย่างหนึ่ง ก็มักจะทรงระบุว่าเพื่อความเจริญของพระศาสนาและบ้านเมือง

พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว เป็นผู้หนึ่งที่พยายามเชื่อมโยงพุทธศาสนาให้
เป็นหนึ่งเดียวกับรัฐ โดยการตีความหลักการในพระพุทธศาสนาให้เชื่อมต่อกับพระราชาธิบาย แนวพระ
ราชดำริของพระองค์ในเรื่องดังกล่าว แสดงให้เห็นเป็นนัยว่า ชาตินั้นอยู่เหนือศาสนา”^{๑๖}

^{๑๓} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๑๖.

^{๑๔} เรื่องเดียวกัน.

^{๑๕} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๒๓.

^{๑๖} ดู พระไพศาล วิสาโล, พุทธศาสนาไทยในอนาคตแนวโน้มและทางออกจากวิกฤต (กรุงเทพฯ:
มูลนิธิสดศรี - สฤษดิ์วงศ์, ๒๕๔๖), หน้า ๗๐.

แม้พระองค์จะทรงใช้ชีวิตเติบโตอยู่ในต่างประเทศเป็นเวลานานหลายปี แต่มักแสดงออก อยู่เสมอ ถึงความผูกพันในการพระพุทธศาสนา หากการแสดงออกดังกล่าวเป็นเพียงในระดับส่วน พระองค์เท่านั้น ไม่ใคร่มีนัยถึงการส่งเสริมพุทธศาสนาในระดับนโยบาย หรือในระดับที่นำพุทธ ศาสนามาเป็นแนวทางของพระราชาไชบาย^{๑๗} สิ่งที่พระองค์ทรงกระทำเป็นไปในแนวทางเดียวกับ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส คือการตีความพุทธศาสนาให้เป็นเนื้อเดียวกับ แนวนโยบายแห่งรัฐ แม้ว่าในบางครั้งจะขัดต่อหลักการพื้นฐานของพุทธศาสนาเอง พระองค์ทรง พยายามจะอธิบายพุทธศาสนาให้มีความหมายไปในทางที่จะสร้างความเป็นหนึ่งเดียวกันของชาติ เพื่อความสามัคคี และเพื่อความรักในพระมหากษัตริย์ พระองค์ทรงมีแนวพระราชดำริว่า

การที่จะแสดงตนเป็นผู้ถือพระพุทธศาสนา ไม่จำเป็นที่จะต้องเรียนรู้พระธรรมทั้งหมด แล้วจึงแสดง... ข้อสำคัญในศาสนาที่มีอยู่เพียงว่าต้องแสดงตนให้ปรากฏว่ามีความ เลื่อมใส และเต็มใจที่จะต้องปฏิบัติตามคำสั่งสอนของศาสนานั้นแหละเป็นที่ตั้ง^{๑๘}

ความคิดเห็นในเรื่องการผูกพันพระพุทธศาสนาเข้ากับชาติและความมั่นคงของชาติ มี ความชัดเจนถึงระดับที่พระองค์ ทรงสามารถนำมาอ้างอิงความถูกต้องในการตีความได้ เห็นได้ จากการแสดงความมั่นใจในความรู้ทางพระพุทธศาสนาจากพระบรมราชาโหวทที่ประทานแก่พวก เสือป่า ในวันที่ ๑ มกราคม พ.ศ.๒๔๕๘ ซึ่งนอกจากจะเป็นการยืนยันในพระราชดำริของพระองค์ แล้ว ยังเป็นการตอบโต้ผู้ที่คัดค้านพระองค์อีกด้วย

เราผู้เป็นพุทธศาสนูปถัมภก ต้องรู้พระบรมพุทธโหวทดีแล้วจึงสามารถรับตำแหน่งเช่น นั้น ทั้งตัวเราขอบอกให้ท่านทั้งหลายทราบว่าคุณความที่เราพูดนี้ ตรงกับพระดำริของ สมเด็จพระมหาสมณผู้เป็นใหญ่ในคณะภิกษุสามเณรในกรุงสยาม เพราะฉะนั้นถ้าพระ ภิกษุใดหรือใครๆ พูดอุตรืออย่างแบบนี้แล้ว ท่านทั้งหลายจงเชื่อเถิดว่าเป็นของผิด...และ ในที่สุดเมื่อจำเป็นเราสละชีวิตของเราเพราะเป็นผู้มุงรักษาธรรม เมื่อมีหนทางที่ธรรม ต้องเลื่อมต้องพินาศไป เพราะมีภัยมาย่ำยี ถ้าเราต้องเสียธรรมแล้ว เสียชีวิตดีกว่า^{๑๙}

^{๑๗} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๘.

^{๑๘} ส. วัฒนเศรษฐ, วาทพระมงกุฎฯ (พระนคร: กรุงเทพฯการพิมพ์, ๒๕๐๖), หน้า ๑๑๖ - ๑๑๗.

^{๑๙} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๕๕.

พระองค์ทรงนำพุทธศาสนาเข้ามารับใช้เป้าหมายของรัฐ โดยการตีความพุทธศาสนาอย่างชนิดที่หมิ่นเหม่ต่อการละเมิดหลักการพื้นฐานในข้อปาณาติบาต แม้ในเรื่องที่เกี่ยวข้องกับการสงคราม พระองค์ก็สามารถนำพระพุทธานุญาตมาอธิบายเพื่อสร้างความชอบธรรมให้กับกิจกรรมดังกล่าวได้

อีกประการหนึ่งขอให้เลือปากำหนดจุดจำไว้ หากจะมีผู้อุทริกล่าวบ้างว่า การที่เรามาเตรียมตัวพร้อมสำหรับรบหรือเป็นนักรบ จะขัดด้วยพระพุทธานุญาต ข้อนี้ไม่จริง ขอให้จำไว้พระพุทธเจ้าของเราไม่ได้ทรงห้าม ไม่มีข้อห้ามใดเลยที่ไม่ให้คนถืออาวุธ เพื่อป้องกันชาติบ้านเมือง เพื่อรักษาความสงบ ผู้ใดที่กล่าวว่าผู้ถืออาวุธเป็นผู้หลงด้วยความเจตนาชั่วร้ายปราศจากเมตตากรุณา เป็นผู้พูดไม่จริง

ชาติของพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้ามีความสำคัญและศักดิ์สิทธิ์ทัดเทียมกับพุทธศาสนา การทำลายชาติในทัศนะของพระองค์ เป็นบาปอันสูงสุดเข้าขั้นอนันตริยกรรม "ถึงแก่เป็นเครื่องตัดทางสวรรค์และนิพพาน"^{๒๐} สำหรับพระองค์แล้ว ชาติ กับ ศาสนา เป็นเนื้อเดียวกัน หากแต่เป็นในลักษณะที่ศาสนาเดินตามหลักการของชาติ ไม่ใช่ชาติเดินตามหลักการศาสนา

แม้พระองค์จะอ้างทรงสวรรค์และนิพพาน แต่การเลือกกล่าวถึงเรื่องนี้ก็เพียงเพื่อประโยชน์ในการเปรียบเทียบเท่านั้น มิได้ทรงคิดเห็นเป็นจริงเป็นจังแต่อย่างใด เพราะหัวใจของพุทธศาสนาในทัศนะของพระองค์ คือ

ความดีและความชั่วซึ่งคนเราจะได้รับยอมเป็นผลแห่งความประพฤติส่วนตัวของเราเอง , คือถ้าใครทำดีก็คงได้ดี ใครทำชั่วก็คงได้ชั่ว, จะมัวหลงหวังได้รับผลจากผู้อื่นไม่ได้ เป็นอันขาด ถ้าคนเราเข้าใจข้อนี้เสียให้ชัดเจนแล้วก็เชื่อว่าเข้าใจหัวใจของ พระพุทธศาสนาแล้ว; ส่วนข้อความอื่นๆ ย่อมเป็นกิ่งก้านสาขาแห่งใจความอันนี้ทั้งสิ้น^{๒๑}

^{๒๐}พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว, ประมวลบทพระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ภาคปกิณกะ (อศฺวพาหุ), หน้า ๘๑.

^{๒๑}พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว, เทศนาเสือป่า (กรุงเทพฯ: บรรณกิจ, ๒๕๓๙), หน้า ๘๕.

ความหมายของพุทธศาสนาในทัศนะของพระองค์ ถูกลดทอนเหลือเพียงหลักการทางจริยธรรมที่สอนให้คนทำดีเว้นชั่วเท่านั้น^{๒๒} แนวทางดังกล่าวสอดคล้องกับหลักของการตีความหลักธรรมของธรรมยุติกนิกาย โดยเฉพาะในช่วงเวลาที่มีสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส เป็นผู้นำของคณะ

จะเห็นได้ว่าแนวทางการตีความพุทธศาสนาที่เป็นไปเพื่อรับใช้อุดมการณ์และเป้าหมายของรัฐ ได้รับการสนับสนุนทั้งจากพระมหากษัตริย์ และสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ซึ่งดำรงตำแหน่งพระสังฆราช จึงทำให้การตีความในลักษณะดังกล่าวเป็นแนวทางหลักของพุทธศาสนาไป ผู้ใดที่ตีความแตกต่างออกไป แม้จะอ้างอิงพุทธพจน์หรือไม่ก็ตาม หากมีผลกระทบต่อแนวทางการตีความของพระองค์ ก็จะใช้อำนาจจัดการอย่างทันที เช่น การลงโทษพระเทพโมลี (จัน สิริจันโท) ที่แสดงความคิดเห็นในการตีความหลักธรรมในพุทธศาสนา แตกต่างไปจากพระองค์ “เพื่อมิให้มีผู้กำเริบ ฟุ้งสร้างเช่นนี้ต่อไป”^{๒๓}

การควบคุมและเผยแพร่แนวทางในการนำพุทธศาสนามารับใช้ชาตินี้ ย่อมแยกไม่ออกจากข้อกำหนดแนวทางของระบบการศึกษาและการปกครองคณะสงฆ์ เมื่อ “ชาติ” ได้กลืนเอาพุทธศาสนาเข้ามาเป็นเนื้อเดียวกันในด้านอุดมการณ์ คณะสงฆ์ในฐานะที่เป็นสถาบันในพุทธศาสนาย่อมหลีกเลี่ยงไม่พ้นที่จะต้องเข้ามาเป็นส่วนหนึ่งของรัฐด้วย เพื่อเป็นการควบคุมให้พระสงฆ์ปฏิบัติอยู่ในแนวทางที่รัฐบาลต้องการ เมื่อ “ชาติ” จะเป็นหนึ่งเดียวกับพุทธศาสนา คณะสงฆ์จึงต้องกลายเป็นส่วนหนึ่งของระบบราชการไป

๔.๑ การปกครองคณะสงฆ์แห่งชาติ

๔.๑.๑ คณะสงฆ์กลายเป็นส่วนหนึ่งของระบบราชการ

เมื่อพุทธศาสนาถูกตีความให้สนองตอบต่อแนวคิดชาตินิยม บุคลากรของพระพุทธานุชาตอย่างพระภิกษุสงฆ์ต้องตกอยู่ภายใต้อิทธิพลดังกล่าว พระสงฆ์จึงต้องมีบทบาทและหน้าที่ต่อรัฐและงานราชการมากกว่าที่เคยมีมา และไม่ใช่ว่าหน้าที่ๆ จะทำโดยอัยยาศัยหรือด้วยความสัมพันธ์เป็น

^{๒๒} ดู พระไพศาล วิสาโล, พุทธศาสนาไทยในอนาคต แนวโน้มและทางออกจากวิกฤต, หน้า ๓๓๔ - ๔๑.

^{๒๓} สุริย์ ทรัพย์สุนทร, “พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวกับแนวพระราชดำริทางด้านพุทธศาสนาที่มีผลต่อการดำเนินการปกครองประเทศ,” หน้า ๑๔๐ - ๑๔๑.

ส่วนตัวที่มีกับเจ้านายในราชสำนัก แต่เป็นหน้าที่ถูกกำหนดไว้ในพระราชบัญญัติลักษณะปกครองคณะสงฆ์ ร.ศ. ๑๒๑

การปฏิรูปการบริหารประเทศด้วยการสร้างระบบระบบราชการสมัยใหม่ ที่รัฐบาลในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้สร้างขึ้น ผ่านการออกกฎหมายและระเบียบการปกครองต่างๆ เพื่อสร้างความเป็นเอกภาพของพระราชอาณาจักร และเพื่อตอบสนองต่อเป้าหมายในการปฏิรูปประเทศให้ทันสมัยตามนโยบายของรัฐบาล พระราชบัญญัติลักษณะปกครองคณะสงฆ์ ร.ศ. ๑๒๑ เป็นจุดเริ่มต้นในการนำพระสงฆ์เข้ามาสู่ระบบราชการ เป็นเสมือนข้าราชการอีกกลุ่มหนึ่งนอกเหนือไปจากข้าราชการตามปกติ พระสงฆ์ที่อยู่ในท้องถิ่นต่างๆ ทั่วประเทศได้ถูกผนวกเข้ามาสู่ระบบการบริหารคณะสงฆ์ที่เกิดขึ้นใหม่ ที่อาจเรียกได้ว่าราชการคณะสงฆ์ กิจการเกี่ยวกับพุทธศาสนาได้กลายเป็นส่วนหนึ่งของระบบการบริหารประเทศแบบสมัยใหม่ที่สอดคล้องกันกับการเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นในส่วนอื่นๆ

การตระหนักว่าตนมีหน้าที่รับผิดชอบต่อรัฐ นอกเหนือไปจากการปฏิบัติตนตามพระวินัยในช่วงแรกๆ หลังจากคณะสงฆ์ได้รับมอบหมายให้มีหน้าที่รับผิดชอบต่อนโยบายของรัฐ ทั้งในด้านจัดการศึกษาหัวเมืองและการจัดการปกครองคณะสงฆ์ กลุ่มพระสงฆ์ที่มีความสำนึกในความเป็นข้าราชการมักจะเป็นบรรดาพระสงฆ์ที่มีตำแหน่งรับผิดชอบในระดับบนของโครงสร้างการบริหารคณะสงฆ์เช่น ผู้อำนวยการศึกษาประจำมณฑล หรือ เจ้าคณะมณฑล ท่านเหล่านี้มักจะมีสำนึกอยู่เสมอว่าตนนั้นทำการ "รับราชการ" อยู่ด้วย นอกจากการเป็นพระสงฆ์ตามพระธรรมวินัย และมักจะเรียกหน้าที่รับผิดชอบ ไม่ว่าจะในด้านการจัดการศึกษาหรือหน้าที่รับผิดชอบในการจัดระเบียบการปกครองคณะสงฆ์ตามพระราชบัญญัติลักษณะปกครองคณะสงฆ์ ที่ได้รับมอบหมายว่า "ราชการ" เช่น ในหนังสือกราบทูลขอลาออกของเจ้าคณะมณฑลท่านหนึ่ง ที่ขอลาออกจากตำแหน่งเจ้าคณะมณฑลส่งถึงเสนาบดีกระทรวงธรรมการในปี ร.ศ. ๑๒๗ (พ.ศ. ๒๔๕๑)

ตามที่พระยารัษฎานุประดิษฐ์ มีความประสงค์อยากจะให้เจ้าคณะมณฑลไปอยู่ประจำสำหรับการที่มณฑลนั้น ชอบด้วยราชการแล้ว แต่อาตมภาพมีเสียใจที่รับราชการฉลองพระเดชพระคุณต่อไปอีกไม่ได้ เพราะมีหน้าที่รับราชการฉลองพระเดชพระคุณอยู่ในกรุงเทพฯ นี้ทางหนึ่ง แต่เมื่อจะว่าโดยทางราชการแล้วอาตมภาพมิได้รังเกียจอย่างใดอย่างหนึ่งเลย^{๒๔}

^{๒๔} หจข., ร. ๕ ศ. ๑๒/๘, จดหมายของพระราชเมธี ถึง เจ้าพระยาวิชิตรวงศ์วุฒิไกร เสนาบดีกระทรวงธรรมการ ลงวันที่ ๓ ธันวาคม ร.ศ. ๑๒๗.

ความสำคัญว่าการลงไปจัดการศึกษาและจัดระเบียบให้กับคณะสงฆ์ในท้องถิ่นต่างๆ โดยคณะสงฆ์จากส่วนกลางเป็นส่วนหนึ่งของการทำงานในระบบราชการ ได้เข้ามาแทนที่บทบาทการที่เคยให้บริการกับชุมชนตามอริยาศัยของพระสงฆ์ และความต้องการชุมชนโดยที่ไม่ได้มีการกำหนดเป็นหน้าที่ อย่างที่เคยเป็นมาในอดีต

ความสำคัญถึงความเป็นข้าราชการเกิดขึ้นได้ เพราะระบบการศึกษาและการปกครองคณะสงฆ์ที่คณะสงฆ์โดยเฉพาะที่มาจากในกรุงเทพฯ ในสมัยนั้น ลงไปจัดรูปแบบให้ใหม่ เป็นสิ่งที่ริเริ่มมาจากรัฐ ไม่ได้มาจากความต้องการในชุมชนหรือจากคณะในท้องถิ่นต่างๆ เมื่อเป็นเช่นนี้ความรับผิดชอบต่อหน้าที่ดังกล่าว จึงเป็นความรับผิดชอบที่มีต่อรัฐและพระมหากษัตริย์ การจะกระทำหรือไม่กระทำหน้าที่ในด้านการศึกษาและการปกครองคณะสงฆ์ ไม่ใช่ความรับผิดชอบต่อพุทธศาสนาหรือต่อชุมชนแต่อย่างใด แต่ต้องรับผิดชอบต่อรัฐ กล่าวอีกนัยหนึ่งคือ ชุมชนท้องถิ่นและพระธรรมวินัยเริ่มจะมีความหมายต่อพระภิกษุสงฆ์ในลำดับที่ด้อยกว่ากฎหมายและการให้คุณให้โทษโดยรัฐ

ระบบราชการในคณะสงฆ์ได้เติบโตขยายตัวมากขึ้นเมื่อเวลาผ่านไป จากจุดเริ่มต้นที่พระราชกฤษฎีการะดับสูงลงไปสู่พระสงฆ์ในท้องถิ่นทั่วพระราชอาณาจักร ด้วยพระราชบัญญัติลักษณะปกครองคณะสงฆ์ ร.ศ. ๑๒๑ ที่มีโครงสร้างการบริหารปกครองเป็นลำดับชั้นจากสมเด็จพระราชาคณะไปจนถึงเจ้าคณะตำบลและเจ้าอาวาส ทำให้การขยายตัวของระบบราชการเป็นไปทั้งในด้านกว้าง คือในแง่ของพื้นที่การปกครองตามพระราชบัญญัติที่ครอบคลุมไปทั่วทุกมณฑลจนถึงระดับหมู่บ้าน และด้านลึกคือสำนึกในความเป็นข้าราชการที่เกิดขึ้นโดยผ่านมาจากการควบคุมด้วยการให้คุณให้โทษอย่างเข้มงวดจากคณะสงฆ์ส่วนกลาง อันได้แก่มหาเถรสมาคม (หรือผู้ที่มีอำนาจตัดสินใจอย่างแท้จริงในเรื่องเกี่ยวกับการคณะสงฆ์ในสมัยนั้น คือ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส)

หลังจากผ่านการปกครองคณะสงฆ์ตามพระราชบัญญัติมาระยะหนึ่ง ความรู้สึกที่พุทธศาสนาดังต้องพึ่งพิงรัฐ และรัฐต้องมีหน้าที่ในการให้ความอุปถัมภ์ต่อกิจการพระศาสนา เป็นสิ่งที่อยู่ในสำนึกของผู้บริหารคณะสงฆ์ไปเสียแล้ว ในช่วงรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อสังคมไทยกำลังเปลี่ยนแปลงไปในทิศทางของโลกตะวันตกมากยิ่งขึ้น แนวทางการบริหารประเทศที่ต้องการเดินตามอย่างสากลนิยมและจัดระบบบริหารให้เป็นมาตรฐานเดียวกันเริ่มจะลดตัวมากกว่าเดิมจากสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว กลับเป็นเหตุให้สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ทรงรู้สึกที่พุทธศาสนากำลังจะถูกลดความสำคัญ

เมื่อในรายงานของกระทรวงธรรมการเรื่องจำนวนวัดและจำนวนภิกษุในนิคายต่างๆ ในปี พ.ศ. ๒๔๕๙ ได้รวมเอา วัดและนักบวชในศาสนาคริสต์และอิสลามเข้ามาด้วย สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรสทรงมีพระดำริว่าหน้าที่ของกระทรวงธรรมการที่แท้จริงคือการดูแลเอาใจใส่พระพุทธรูปศาสนาเท่านั้น ไม่เกี่ยวกับกิจการของศาสนาอื่นๆ เห็นได้จากลายพระ

คติของพุทธศาสนา แต่ด้วยสำนึกที่มีอยู่แต่เดิมในเรื่องของความสัมพันธ์ระหว่างรัฐกับคณะสงฆ์ และการพึงพิงรัฐเป็นอย่างสูงในการบริหารคณะสงฆ์ ทำให้ผู้บริหารของคณะสงฆ์อย่างสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส จะทรงวิตกว่าจะมีการลดความสำคัญของพุทธศาสนาลง ดังความที่มีอยู่ในลายพระหัตถ์ที่มีมา เพื่อเตือนเสนาบดีกระทรวงธรรมการให้ไม่ลืมนำรัฐไทยกับพุทธศาสนาแยกกันไม่ได้ และความคิดนี้ยังคงมีสืบมาในคณะสงฆ์ไทยจนปัจจุบัน

๔.๑.๒ การเกื้อหนุนคณะธรรมยุติกนิกาย

ประเด็นที่ได้รับการวิพากษ์วิจารณ์กันมากใน พระราชบัญญัติลักษณะปกครองคณะสงฆ์ ร.ศ.๑๒๑ คือ การเอื้อประโยชน์ให้กับคณะธรรมยุติกนิกายมากกว่าพระสงฆ์กลุ่มอื่น เช่น ในมาตรา ๓ ที่ว่า พระราชบัญญัติฉบับนี้ไม่เกี่ยวข้องกับนิกายสงฆ์ นิกายใดเคยทำมาอย่างไร เคยปกครองอย่างไร ให้กระทำไปตามเดิม สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ได้ทรงอธิบายความหมายของมาตรานี้ไว้ในเชิงอรรถของกฎหมายฉบับดังกล่าว ซึ่งตีพิมพ์ใน **แถลงการณ์คณะสงฆ์ สมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว พ.ศ.๒๔๕๗** ว่าหมายถึงธรรมยุติกนิกาย^{๒๙}

การแยกคณะธรรมยุติกนิกายออกมาให้เป็นคณะที่ปกครองกันเอง ตามพรที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ประทานไว้ สำหรับสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรสแล้ว ทรงถือว่าเป็นสิ่งที่ควรรักษาไว้ นอกจากนี้ในฐานะผู้บังคับบัญชาคณะธรรมยุติกนิกายแล้ว ยังอาจมีเหตุผลส่วนพระองค์ คือทรงรู้สึกถึงการเป็นผู้รับมรดก ทางคณะสงฆ์จากวชิรญาณภิกษุ (พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ผู้เป็นพระราชบิดา) เอาไว้อีกประการหนึ่ง

การได้รับพรพิเศษดังกล่าว ทำให้พระสงฆ์ธรรมยุติกนิกายมีท่าทีดูแคลนต่อพระสงฆ์มหานิกายว่าเป็นพระสงฆ์ที่ไม่บริสุทธิ์ ไม่เป็นอุปสัมบัน คือ ได้รับการอุปสมบทไม่ถูกแบบตามพระวินัย ตามอย่างพระมติของวชิรญาณภิกษุ จนทำให้สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ต้องทรงนิพนธ์เรื่อง นิกาย ขึ้นมา เพราะทรงรำคาญในเรื่องของการถือนิกาย น่าสนใจว่า ทรงเชื่อมโยงเรื่องการถือนิกายกับการถือชาติว่าเป็นเรื่องเดียวกัน โดยได้ทรงชี้แจงไว้ในคำนำว่า^{๓๐}

^{๒๙}โชติ ทองประยูร, **กฎหมายคณะสงฆ์**, พิมพ์ครั้งที่ ๒ (พระนคร: โรงพิมพ์การศาสนา, ๒๕๐๖), หน้า ๔๑.

^{๓๐}สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, **พระนิพนธ์ต่างเรื่อง** (พระนคร: มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๑๔), หน้า ๓.

ถ้าเราทั้งหลายที่พิจารณาโดยทอ้งแท้แล้ว คงเห็นว่าการถือินิกายนั้น แม้เดิมมีมูลมาแต่ การพระศาสนา แต่ภายหลังเป็นการถือพวก คนเราย่อมถือพวกโดยปรกติ ต่างจึงได้ถือ ชาติ และแข่งขันเพราะเหตุแห่งชาติ^{๒๙}

ทรงยอมรับว่าการแบ่งพวกแบ่งเหล่าเป็นธรรมชาติของมนุษย์ แม้แต่ธรรมะของพระพุทธ องค์ที่พยายามให้เกิดความสามัคคีของพหุชนข้ามพ้นความเป็นชาติ ก็ยังไม่สามารถแก้ไขความ แบ่งแยกเชื้อชาติได้ แต่การถือินิกายในทัศนะของพระองค์ยังแยกกว่าการถือชาติเสียอีก เพราะการ ถือินิกายเป็นเหตุให้แตกความสามัคคีในชาติไป

เพราะคนเราย่อมถือพวกเป็นธรรมดา แม้พระพุทธองค์จะทรงมีพระวิริยะคุณนำมาหาชน ให้ประพฤติดความสามัคคีที่กว้างขวางกว่าชาติออกไป โดยการประทานพระบรมพุทโธ วาทอย่างเป็นกลางๆ ทั่วไป ก็ยังเปรียบเสมือนคนพายเรือทวนน้ำ จึงไม่สำเร็จไปตลอด หรือแม้แต่การถือชาติในโลกปัจจุบัน ก็ยังนับว่ากว้างกว่าการถือินิกาย ซึ่งจะเป็เหตุให้ คนในชาติแตกความสามัคคี เป็นก๊กเป็นเหล่าในตนเอง...การแตกนิกายออกไปแล้วจะ ให้กลับคืนมาเหมือนเดิมคงเป็นไปไม่ได้ เพราะยังไม่เคยมีตัวอย่างมาก่อน^{๓๐}

สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ทรงมีพระดำริว่าการถือินิกายใน เวลาที่ผู้คนกำลังเลื่อมใสศานาอย่างเข้มข้น เป็นเรื่องที่ยังพอเข้าใจได้ แต่ในขณะที่พระองค์ทรง พระนิพนธ์เรื่อง นิกาย นั้น “เป็นเวลาที่คนเราจิตใจจางในพระศาสนา ทั้งความไปมาถึงกันกับพวก ศาสนาอื่นก็มีขึ้น ต้องการความสามัคคีอยู่มาก ไม่เช่นนั้น พวกเรายังจะถูกบีบเป็นก๊กเป็นเหล่า กระจายกันออกไปอีก ถ้าถูกบีบไปทางนั้น ทางนี้เหนียวกันเข้าได้ ก็พอทุเลา”^{๓๑}

เนื้อหาของพระนิพนธ์เรื่องนี้ เป็นการเล่าย้อนกลับไปในสมัยพุทธกาล ถึงการเกิดนิกาย ตามลำดับเหตุการณ์ในประวัติศาสตร์พระพุทธศาสนา โดยเมื่อกล่าวถึงเมืองไทย พระองค์ได้ยกตัว อย่างที่แสดงให้เห็นว่า ความรู้หรือการปฏิบัติของมหานิกายไม่ได้ด้อยไปกว่าธรรมยุติกนิกายแต่ อย่างไม่ และ “ภิกษุผู้เป็นนานาสังวาสของกันและกัน ไม่จำเป็นต้องอยู่อย่างนั้นตลอดเพศ ย่อมกลายเป็น สมานสังวาสได้ ด้วยร่วมใจกันทำสามัคคีอุโบสถหรือสามัคคีปวารณา”^{๓๒}

^{๒๙} เรื่องเดียวกัน.

^{๓๐} เรื่องเดียวกัน.

^{๓๑} เรื่องเดียวกัน.

^{๓๒} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๓.

มีข้อสังเกตว่า ในเวลานั้น แม้ภายในหมู่ของธรรมยุติกนิกายเอง การแบ่งพวกถือเหล่าก็ยังมีอยู่ มิได้เป็นเอกภาพไปเสียทั้งหมด

พวกพระธรรมยุติกนิกาย ก็นับกันเองเป็น ๒ ฝ่าย เป็นพระบวคฝ่าย ๑ พระน้ำฝ่าย ๑ ในบัดนี้พระน้ำร่วงโรยไปเกือบสาบสูญแล้ว ข้าพเจ้าปรึกษากับพระเถระบางรูป เห็นว่าเป็นเหตุควรจะแยกกันเป็นสำนัก หรือแม้เป็นนิกาย จึงไม่ชวนชวายเป็นมีต่อไป^{๓๓}

สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ทรงนิพนธ์เรื่อง"นิกาย" ขึ้นในรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ที่ให้ความสำคัญกับความเป็นชาติ และความสามัคคี เป็นพิเศษ คณะสงฆ์ของรัฐที่พระองค์ได้สร้างขึ้นมาอย่างสอดคล้องกับพระราชาบาย จึงต้องดำเนินการไปในทิศทางเดียวกับพระราชาอาณาจักร ไม่ควรต้องถูกทำลายไปด้วยเหตุแห่งการแตกแยกของนิกายเช่นนี้

ด้วยความใส่พระทัยในเอกภาพของชาติ พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงมีพระดำริในเรื่องนิกายเป็นไปในทิศทางที่ไม่อยากให้การถือตนแบ่งพวกเป็นเรื่องใหญ่ พระองค์ทรงแสดงพระราชดำริว่าทั้ง ๒ นิกายไม่ควรแบ่งฝักแบ่งฝ่ายกัน ธรรมยุติกนิกายก็ไม่ควรถือว่าตนดีกว่ามหานิกาย และมหานิกายที่ดีก็มีอยู่

อีกอย่างหนึ่งเป็นข้อสำคัญ จะเป็นธรรมยุติกก็ดี จะเป็นมหานิกายก็ดี ย่อมเป็นพระไทยด้วยกันหมด ถ้าพระไทยเราแตกกันแล้ว จะเป็นข้อเสื่อมเสียไม่เฉพาะแก่ชาติไทยเรา ทั้งจะเป็นเครื่องทำลายพระพุทธศาสนา^{๓๔}

การถือตนแบ่งฝ่ายของพระสงฆ์ฝ่ายธรรมยุติกนิกายได้เพิ่มปัญหามากขึ้น ภายหลังจากการประกาศใช้พระราชบัญญัติลักษณะปกครองคณะสงฆ์ ร.ศ. ๑๒๑ เพราะพรพิเศษที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงประทานไว้ในฝ่ายธรรมยุติกนิกาย ได้รับการยอมรับโดยกฎหมายที่ใช้บังคับคณะสงฆ์ทั่วพระราชอาณาจักร

ในที่สุดปัญหาการที่พระธรรมยุติกนิกายไม่ยอมขึ้นกับเจ้าคณะที่ปกครองเนื่องจากเป็นคณะนิกายได้เกิดขึ้นในทางปฏิบัติ จนต้องมีการประชุมพระเถระของคณะธรรมยุติกนิกายเพื่อวางระเบียบในเรื่องนี้ให้ชัดเจน จากกรณี พระปลัดจิ้น เจ้าอาวาสวัดทอง เมืองนครเขื่อนขันธ์ ไม่ยอม

^{๓๓}เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๑.

^{๓๔}ส. วัฒนเศรษฐ์, "ประวัติการแห่งพระพุทธศาสนา," ใน วาทพระมงกุฎฯ, หน้า ๑๑๔.

ส่งบัญชีพระสงฆ์ให้กับเจ้าคณะของตนเอง ซึ่งเป็นพระสงฆ์มหานิกาย ถึง ๓ ปี โดยถือเหตุเรื่องนิกาย ทำให้ทรงมีพระดำรัสในที่ประชุมว่า

พรพิเศษที่พระธรรมยุตได้ เป็นพรที่ควรรักษา คืออำนาจพิเศษที่พระราชทานให้คณะธรรมยุตปกครองกันเอง ไม่ต้องอยู่ในอำนาจการปกครองของคณะอื่น ตั้งแต่รัชกาลที่ ๔ ตลอดมาจนบัดนี้ ทรงตั้งพระราชหฤทัยจะรักษาพรนี้ให้ยั่งยืน เจ้าคณะมณฑลบางรูป เอื้ออ้อมเข้ามาเกี่ยวข้อง ก็ได้ชี้แจงต้านทานไว้ แต่บัดนี้พวกธรรมยุตบางพวก ถือเอาพรข้อนี้เหลือเกินไป^{๓๕}

จากพระดำรัสข้างต้นสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ได้แสดงออกมาว่าพระองค์ทรงปรารถนาที่จะรักษาพรพิเศษนั้นไว้ แต่“ความเหลือเกินไป” ของพระธรรมยุติกนิกายบางกลุ่มมีผลทำให้การบัญชาการคณะสงฆ์เกิดความเสียหาย ดังเช่น “เมื่อไม่ส่งบัญชีให้เจ้าคณะ จะร้างไปหรือเป็นอย่างไก็เปนอันรู้ไม่ได้...จะทำอะไรก็ตามลำพังใจ จะทำดีชั่วเสียหายประการใด” ดังนั้น นอกจากจะแก้ไขปัญหาดังกล่าวโดยลงโทษพระปลัดจีนแล้ว พระองค์ยังได้วางมาตรการเพื่อป้องกันพระรูปอื่นที่คิดจะกระทำการเยี่ยงนี้อีกด้วย

๑. วัดที่ไม่ส่งบัญชีให้ตัดออกจากคณะนี้ มอบให้อยู่ในปกครองของเจ้าคณะท้องถิ่น วัดที่ตั้งขึ้นใหม่แต่ไม่จดทะเบียนก็ให้เปนเช่นเดียวกัน ๆ แต่ภายหลัง เจ้าคณะเห็นสมควรจะรับเข้าในทะเบียนอีก ก็ได้ ๆ พระในวัดเหล่านี้ จะย้ายมาอยู่ในวัดที่จดทะเบียนก็ได้ไม่ห้าม

๒. ในเมืองหนึ่งหรือมณฑลหนึ่ง มีหลายวัดอาจจัดเป็นหมวดได้ ให้ตั้งเจ้าคณะขึ้นควบคุมดูแล เช่น จัดมาแล้ว ๆ

๓. ถ้ามีวัดเดียวหรือน้อยวัด เห็นสมควรมอบให้มอบเจ้าคณะท้องถิ่นดูแลในนามของคณะนี้ เจ้าคณะในท้องถิ่นอาจปกครองว่ากล่าว เช่น นายอำเภอกำนันปกครองลูกบ้าน แต่ไม่เกี่ยวกับลัทธิที่ปฏิบัติแลชำระอธิการณขึ้นก็ดี เมื่อเกิดอธิการณขึ้นก็ดี ฟังบอกหรือมาถึงเจ้าคณะใหญ่แห่งคณะนี้ เจ้าคณะในท้องถิ่นพึงรวมบาญชีพระสงฆ์ สามเณร จำพรรษาส่งคณะนี้

ผู้จะตั้งวัดธรรมยุตขึ้นใหม่ ต้องแจ้งแก่เจ้าคณะใหญ่แห่งคณะนี้ก่อน เจ้าคณะเห็นสมควร จะให้อนุญาต ถ้าเปนวัดสร้างใหม่ จะชวนชวรายให้ได้ทำถูกต้องตามพระราช

^{๓๕}แถลงการณ์คณะสงฆ์ เล่ม ๒ (๒๔๕๗), หน้า ๑๘๕.

บัญญัติ ถ้าเป็นวัดต่างนิกายมาจากคณะเดิม ถ้าตั้งเอาตามลำพังจะต้องขึ้นในคณะอัน
ปกครองท้องถิ่น จะตั้งตนปลีกอยู่ตามลำพังไม่ได้ ฯ^{๓๖}

อย่างไรก็ตาม แม้สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ในฐานะผู้วางแบบ
แผนการปกครองคณะสงฆ์อย่างใหม่และผู้ปกครองสูงสุดของคณะธรรมยุติกนิกาย จะพยายาม
พิจารณาและตัดสินเรื่องราวต่างๆ อย่างประนีประนอมเพื่อรักษาความปรองดองของคณะสงฆ์เอา
ไว้ แต่ก็ยังคงสงวนธรรมเนียม และการจัดการอธิกรณ์ ไว้ให้ฝ่ายธรรมยุติกนิกายดำเนินการกันเอง
เว้นแต่ที่เป็นการจัดการคณะในรูปแบบราชการเท่านั้น ที่พระองค์ทรงอนุญาตให้เจ้าคณะในท้อง
ถิ่นเข้ามาดำเนินการได้ ทั้งนี้เพราะเป้าหมายของการจัดการคณะสงฆ์ในยุคหลัง ให้ความสำคัญ
กับเรื่องการผนวกรวมชนทุกส่วนในรัฐให้เป็นหนึ่งเดียวกัน การถือนิกายจะเป็นเหตุสร้างความแตก
แยกให้คณะสงฆ์ และอาจจะก่อให้เกิดปัญหาต่อเอกภาพแห่งชาติได้ในระยะยาว

สาเหตุอีกประการหนึ่งที่ทำให้สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระ ยาวชิรญาณวโรรส ต้อง
ทรงวางมาตรการในการแก้ปัญหา เรื่องพระธรรมยุติกนิกายไม่ยอมอยู่ในปกครองของมหานิกาย
เนื่องมาจากการที่พระสงฆ์ในคณะธรรมยุติกนิกาย มีบทบาทเป็นอย่างสูงต่อการบริหารคณะสงฆ์
ในระยะแรก เนื่องจากเป็นพระสงฆ์กลุ่มแรกๆ ที่ได้รับการศึกษาสอดคล้องกับแนวทางการปฏิรูป
คณะสงฆ์ที่เกิดขึ้น โดยเฉพาะในช่วงแรกของการจัดการศึกษาหัวเมือง พระสงฆ์ที่ได้ตำแหน่งผู้
อำนวยการศึกษาล้วนแต่เป็นพระสงฆ์ในฝ่ายธรรมยุติกนิกายแทบทั้งสิ้น เพราะผู้บัญชาการในการ
จัดการศึกษาหัวเมืองคือ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส พระที่จะไปสนอง
งานให้พระองค์ย่อมต้องเป็นผู้ที่เข้าใจในพระดำริของพระองค์

จนต่อมาเมื่อมีการออกพระราชบัญญัติลักษณะปกครองคณะสงฆ์ ร.ศ. ๑๒๑
(พ.ศ. ๒๔๔๕) ผู้อำนวยการศึกษาประจำมณฑลส่วนใหญ่ที่เป็นธรรมยุติกนิกาย ยังได้รับตำแหน่ง
เป็นเจ้าคณะมณฑลสืบต่อมา โดยมีพระสงฆ์ที่เป็นพระธรรมยุติกนิกายดำรงตำแหน่ง เจ้าคณะ
มณฑล ๙ ตำแหน่ง จากทั้งหมด ๑๔ ตำแหน่ง คือ

พระศาสนโสภณ วัดราชประดิษฐ์ เป็นเจ้าคณะมณฑลกรุงเทพฯ ภายนอกจังหวัดในกรุง
พระธรรมราชานุวัตร วัดนิเวศน์ธรรมประวัติ เป็นเจ้าคณะมณฑลกรุงเก่า
พระเทพกะวี วัดมกุฏกษัตริย์ เป็นเจ้าคณะมณฑลพิษณุโลก
พระราชมนี วัดเทพศิรินทราวาส เป็นเจ้าคณะมณฑลปราจีนบุรี
พระสุคุณคณาภรณ์ วัดบวรนิเวศ เป็นเจ้าคณะมณฑลจันทบุรี
พระเมธาธรรมรส วัดพิชยญาติการาม เป็นเจ้าคณะมณฑลภูเก็ต

^{๓๖} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๘๖.

พระอมรโมฬี วัดบวรนิเวศ เป็นเจ้าคณะมณฑลราชบุรี
 พระญาณรักขิต วัดสุปฏิหาราม เป็นเจ้าคณะมณฑลอีสาน
 พระศิริธรรมมุนี วัดท่าโพธิ์ เป็นเจ้าคณะมณฑลนครราชสีมา^{๓๓}

พระสงฆ์ในระดับเจ้าคณะมณฑลที่ส่วนใหญ่เป็นพระจากในกรุงเทพฯ ลงไปตรวจความเรียบร้อยและจัดระเบียบแต่ไม่ได้อยู่ประจำในพื้นที่ ทำให้อาจมีปัญหาทางการปกครอง เนื่องจากไม่มีผู้บังคับบัญชาในพื้นที่ ดังนั้น แนวทางหนึ่งในการแก้ปัญหาของผู้บริหารคณะสงฆ์ใน ส่วนกลางคือ การคัดเลือกพระท้องถิ่นที่มีแว้วดี เข้ามาศึกษาในกรุงเทพฯ ตามนโยบายของสมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยา วชิรญาณวโรรส

การนำพระสงฆ์ในท้องถิ่นเข้ามาเรียนที่กรุงเทพฯ ส่วนมากมาศึกษาที่มหามกุฏราชวิทยาลัย ในตอนแรกนั้น การเข้ามาศึกษาที่มหามกุฏราชวิทยาลัย เป็นไปเพื่อสร้างให้พระสงฆ์เหล่านั้นเป็นครูกลับไปสอนหนังสือในท้องถิ่นเดิมของตน ตามประกาศจัดการศึกษาหัวเมือง ร.ศ. ๑๑๘ ต่อมาเมื่อพระราชบัญญัติลักษณะปกครองคณะสงฆ์ ร.ศ. ๑๒๑ ออกบังคับใช้ พระสงฆ์ที่ได้รับการศึกษาจากกรุงเทพฯ โดยเฉพาะจากมหามกุฏราชวิทยาลัย ได้เป็นกำลังสำคัญในการจัดการปกครองท้องถิ่น เนื่องจากมีความคิดที่สอดคล้องกับนโยบายของคณะสงฆ์ในส่วนกลาง (หรือกล่าวอีกอย่างสอดคล้องกับแนวทางของธรรมยุติกนิกาย ที่ในเวลานั้นมีอิทธิพลในการปกครองคณะสงฆ์อย่างสูง) ผลพลอยได้อีกด้านหนึ่งที่ตามมาคือ การที่คณะสงฆ์ส่วนกลางจะมีผู้ปกครองคณะสงฆ์ที่เป็นคนในท้องถิ่นเอง ทำให้ง่ายต่อการสื่อสารและปรับเปลี่ยนความคิดของพระสงฆ์ในท้องถิ่นมากกว่าการมีผู้บริหารคณะสงฆ์ที่เป็นคนจากส่วนกลางลงไปจัดการเอง

พระสงฆ์ท้องถิ่นบางรูปที่เข้ามาศึกษาในกรุงเทพฯ และได้กลับออกไปจัดการคณะสงฆ์ในมณฑลหัวเมืองท้องถิ่นของตน พยายามจะชักจูงให้พระมหานิกายบวชแปลง (คือพระมหานิกายบวชใหม่เป็นพระธรรมยุติกนิกาย) ทำให้สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ทรงไม่พอพระทัย ดังเช่นในกรณีของ พระจันทร์ เขมियो วัดศรีเทพประดิษฐาราม เมืองนครพนม ที่นำพระมหานิกายที่มีอายุพรรษามากมาบวชแปลงเป็นพระธรรมยุติกนิกาย

^{๓๓}แสวง อุดมศรี, การปกครองคณะสงฆ์ไทย (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ม.ป.ป.), หน้า ๑๐๘-๑๐๙.

ขอเสียที่เกิดในการคิดแปลงพระมหานิกายเป็นธรรมยุต แปลงพระบวชใหม่ก็ทำเนา แปลงพระผู้ใหญ่ที่เป็นการ... แล้วเสียผลมาก เป็นผู้ใหญ่แล้วทอนลงมาเป็นเด็กเสียที แล้วจึงให้โตอีก เจาเห็นลัษณะฯ จึงดำริถึงประโยชน์พระศาสนาเป็นที่ตั้ง ออย่าหนักไป ในประโยชน์ส่วนตัว หรือพวกของตัวเอง ฯ^{๓๔}

แนวทางของการจัดการปกครองคณะสงฆ์โดยอาศัยพระราชบัญญัติลักษณะปกครองคณะสงฆ์ ที่มีมาแต่แรก ทางหนึ่งมุ่งไปที่การสร้างเอกภาพในคณะสงฆ์ให้เป็นหนึ่งเดียวกัน แต่ในขณะเดียวกัน ด้วยความแนบแน่นกับราชสำนักของคณะธรรมยุติกนิกายทั้งในด้านตัวบุคคลและแนวความคิด ทำให้พระราชบัญญัติที่ออกมาเอื้อประโยชน์ให้กับธรรมยุติกนิกาย ได้รับสิทธิพิเศษในด้านการปกครอง จนสร้างความรู้สึกให้พระสงฆ์ธรรมยุติกนิกายเห็นไปว่าพวกตนมีสถานะเหนือกว่าพระมหานิกาย คาดว่าปัญหานี้คงเพิ่มมากขึ้นในสมัยนี้พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว และ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ต้องมีพระราชนิพนธ์และพระนิพนธ์ที่เกี่ยวกับเรื่องนิกายออกมา ทั้งสองพระองค์จะพยายามสร้างความปรองดองในการปกครองคณะสงฆ์ให้เกิดขึ้น

แต่ตัวพระราชบัญญัติลักษณะปกครองคณะสงฆ์ ร.ศ. ๑๒๑ เองไม่เคยได้รับการแก้ไขในประเด็นปัญหานี้เลย จนในที่สุดเรื่องนิกายได้กลายเป็นปัญหาของการปกครองคณะสงฆ์ และปัญหาที่เกิดขึ้นไม่ใช่เพียงปรากฏการณ์ที่เกิดขึ้นในสมัยแรกของการใช้พระราชบัญญัติลักษณะปกครองคณะสงฆ์ ร.ศ. ๑๒๑ เท่านั้น แต่กลายเป็นปัญหาที่ยังลึกจนวนเป็นมูลเหตุส่วนหนึ่งนำไปสู่พระราชบัญญัติปกครองคณะสงฆ์ฉบับต่อมาในปี พ.ศ. ๒๔๘๔

๔.๑.๓ วิวัฒนาการภายในองค์กรสงฆ์

แม้ว่ากลุ่มชนชั้นปกครองจะมีสถานะทางสังคมและอำนาจเหนือกว่าพระสงฆ์ที่เป็นสามัญชนก็ตาม แต่ภายใต้จารีตในสังคมไทย ซึ่งพระสงฆ์และวัดเป็นที่พึ่งหรือศูนย์กลางของชุมชนมาโดยตลอด แม้ผู้บวชเป็นพระสงฆ์จะเป็นส่วนหนึ่งของสังคมชนชั้น หากเมื่อกลายเป็นพระภิกษุแล้วเท่ากับมอบตัวเองเข้าไปในสังคมใหม่ ที่มีโครงสร้างอำนาจและวัฒนธรรมองค์กรเฉพาะตน ต้องดำรง

^{๓๔} ภายหลังพระหัตถ์สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรส ถึง พระเชมิโย (จันทร์) ลงวันที่ ๒๓ เมษายน ๒๔๕๖, ใน สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, พระมหาสมณศาสน เล่ม ๒, หน้า ๑๘๑.

ตนอยู่ในสังคมใหม่ตามกฎระเบียบของคณะสงฆ์ คือพระธรรมวินัยที่บัญญัติไว้ ผนวกเข้ากับแบบแผนธรรมเนียมที่ประพฤติตามกันมา เช่นระบบอาวุโสและระบบอุปถัมภ์กับศิษย์ โครงสร้างการปกครองนี้ จึงมีความแข็งแรงพอที่จะปกป้องมิให้รัฐเข้ามาแทรกแซง

รัฐนั้นมีอำนาจในการนำคนไปใช้ได้ตามต้องการไม่ว่าแม้แต่คนในสถาบันสงฆ์ ดังการจับพระสงฆ์ลี้กเป็นจำนวนไม่น้อยในแผ่นดินสมเด็จพระนารายณ์ฯ สมัยพระเจ้าตากสินฯ หรือ ในสมัยสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าฯ แต่ก็เป็นเพราะคนเหล่านั้นขาดความชอบธรรมในการเป็นพระสงฆ์แล้วต่างหาก อำนาจรัฐจึงสามารถเข้าไปจัดการได้ หรือแม้ว่ารัฐสามารถแต่งตั้งถอดถอนพระสงฆ์ที่ใกล้ชิดกับศูนย์กลางอำนาจ เช่น สมเด็จพระสังฆราช หรือพระราชาคณะชั้นผู้ใหญ่ได้ก็ตาม แต่ในพื้นที่ห่างไกล อำนาจรัฐก็ยังเอื้อมมือไปไม่ถึง

พื้นที่ว่างระหว่างคณะสงฆ์กับรัฐที่ดำรงอยู่ในสังคมไทย ได้ทำให้คณะสงฆ์กลายเป็นแหล่งพักพิงของบรรดาผู้ที่ต้องการหลบหลีกออกจากอำนาจรัฐตลอดมา ไม่ว่าจะเป็นการบวชเพื่อหลบหนีการเกณฑ์แรงงาน บวชเพื่อหนีโทษทัณฑ์ บวชเพื่อหลบราชภัย ฯลฯ อีกทั้งยังเป็นช่องทางทำมาหากินของผู้แสวงหาประโยชน์จากการดำรงตนเป็นภิกษุ คณะสงฆ์จึงเป็นที่รวมของผู้คนหลากหลายภูมิหลัง เชื้อชาติ และประสบการณ์ รวมทั้งนิสัยใจคอทั้งดีและชั่ว

กระนั้นก็ดี เมื่อบุคคลใดบวชเข้ามาอยู่ในคณะสงฆ์แล้ว โครงสร้างการปกครองภายในสงฆ์ดูจะมีอำนาจและสามารถสร้างความรู้สึกเท่าเทียมกันให้มีขึ้นได้ ไม่ว่าบุคคลนั้นจะมาจากสถานะทางสังคมที่แตกต่างกันอย่างไร เช่น เมื่อมีเจ้านายชั้นสูงผนวชเข้าอยู่ในสมณเพศ ย่อมไม่มีสิทธิอำนาจเหนือแบบแผนธรรมเนียมในคณะสงฆ์แต่อย่างใด เช่น เมื่อคราวที่พระพุทธโฆษาจารย์ (ฉิม) วัดโมฬีโลกยาราม ร่วมเป็นกรรมการสอบพระมหาพ่อง (ภายหลังเป็น พระธรรมภาณพิลาส วัดประยุรวงศ์) แล้วเกิดการโต้เถียงกันเรื่องการแปล ว่าอย่างไรจึงจะถูกต้อง จนพระพุทธโฆษาจารย์ (ฉิม) โกรธกล่าววาจาหยาบช้ำต่ออริยญาณภิกษุ^{๓๔} โดยไม่เกรงว่าอีกฝ่ายทรงเป็นเชื้อพระวงศ์ชั้นเจ้าฟ้าแต่อย่างใด

หรือในครั้งที่สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส หรือสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงผนวชเป็นสามเณร ทั้งสองพระองค์ก็ทรงรู้สึกได้เช่นเดียวกันว่า หมู่สงฆ์ปฏิบัติต่อพระองค์ด้วยความเกรงกลัวที่ทรงเป็นเชื้อพระวงศ์น้อยกว่า เมื่อคราวที่ยังทรงอยู่ในเพศฆราวาสมากนัก ดังที่สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ได้ทรงบรรยาย

^{๓๔} สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ, ความทรงจำ (กรุงเทพฯ: มติชน, ๒๕๔๖), หน้า ๖๒.

ผู้ใหญ่ที่มีเชื้อเจ้าเขาอ่อนน้อมแก่พวกเรา ที่สุดอาจารย์เปี่ยมของเรา แก่ก็ทำอย่างนั้น แต่พวกพระที่สุตสามเณรด้วยกันผู้บวชก่อน ท่านไม่ลงเราอย่างนั้น ท่านลงพอเป็นที่ตามความนิยมของบ้านเมืองเท่านั้น ส่วนการศึกษาอื่นไม่ได้เราก็ต้องลงท่านบางประการ^{๔๐}

หรือที่สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงพระนิพนธ์ไว้

ครั้นเวลาเย็นพระเณรที่ขอบอภัยอาศัยอยู่ในคณะเดียวกัน มักไปประชุมกันที่กุฏิองค์ใดองค์หนึ่ง ตรงนี้ควรชมประเพณีการบวชในพระพุทธศาสนาที่ถือว่าเสมอกันหมด ไม่ต้องยำเกรงด้วยยศศักดิ์ นั่งสนทนาปราศรัยกันตามชอบใจ^{๔๑}

การมีวัฒนธรรมองค์กรที่เข้มแข็งเช่นนี้ อาจเป็นทั้งข้อดีและข้อเสีย^{๔๒} กล่าวคือพระวินัยอันเป็นเงื่อนไขที่กำหนดให้ต้องเคารพผู้บวชก่อน และการอ่อนน้อมถ่อมตนนั้น ทำให้ง่ายต่อการศึกษาและอบรม แต่ขณะเดียวกัน วัฒนธรรมองค์กรที่ยึดแบบแผนการปฏิบัติเดิมๆ ก็เป็นกำแพงสกัดกั้นความเปลี่ยนแปลงภายในตัวเองเช่นกัน ดังวัฒนธรรมองค์กรของคณะสงฆ์อาจเป็นสาเหตุหนึ่งที่ทำให้การศึกษาตามแนวทางสมัยใหม่ที่สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ทรงริเริ่มไว้ล้มเหลวไป

อย่างไรก็ตาม พระราชบัญญัติลักษณะปกครองคณะสงฆ์ ร.ศ. ๑๒๑ ได้ทำให้วัฒนธรรมองค์กรของคณะสงฆ์เปลี่ยนไป กล่าวคือ ก่อนหน้าการออกพระราชบัญญัติลักษณะปกครองคณะสงฆ์ การบังคับบัญชาภายในคณะสงฆ์ เป็นระบบศิษย์และอาจารย์ดูแลกันเอง เมื่อการบริหารงานแบบราชการเข้ามามีอิทธิพลต่อการบริหารงานคณะสงฆ์ ทำให้คณะสงฆ์ได้กลายเป็นส่วนหนึ่งของระบบราชการดังที่ได้กล่าวไปแล้ว ระบบการบังคับบัญชาตามสายการบังคับบัญชามีอิทธิพลต่อการตัดสินใจของพระภิกษุที่ดำรงตำแหน่งการบริหาร พระภิกษุสงฆ์ต้องสนองความต้องการของรัฐและผู้ปกครองคณะสงฆ์มากกว่าชาวบ้านหรือพระศาสนา

ระบบราชการที่เกิดขึ้นใหม่ ตามพระราชบัญญัติลักษณะปกครองคณะสงฆ์ ร.ศ. ๑๒๑ ทำให้เรื่องที่เคยตัดสินใจได้อย่างง่าย ๆ ในอดีต เช่น การแต่งตั้งเจ้าอาวาส ที่ในอดีตเป็นเรื่องของชาวบ้านในชุมชน จะกระทำการกันเองในการตัดสินใจเลือกพระสงฆ์ที่เหมาะสมทั้งวัยวุฒิและคุณวุฒิ

^{๔๐} สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, พระประวัติ, หน้า ๒๐.

^{๔๑} สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ, ความทรงจำ, หน้า ๑๙๐.

^{๔๒} มองในอีกด้านหนึ่งความศรัทธาในพระพุทธศาสนาของชนชั้นนำในสมัยก่อน น่าจะมีผลให้พระสงฆ์อยู่ในสถานะพิเศษเช่นกัน

มีอาวุโสเหมาะสมตามพระธรรมวินัยมาดำรงตำแหน่ง กลับเป็นเรื่องที่เกิดความสับสน มีการแต่งตั้งเจ้าอาวาสที่มีพรรษาน้อย โดยอาศัยอำนาจตามพระราชบัญญัติ เช่น ลายพระหัตถ์ของ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ที่มีไปถึง พระมวงคฤหิทยมุนี เจ้าคณะมณฑลนครราชสีมา วันที่ ๙ ตุลาคม พ.ศ. ๒๔๕๘^๓ เรื่องการแต่งตั้งพระอ่อนพรรษา เป็นเจ้าอาวาส เนื่องจากเมื่อเจ้าคณะมณฑลออกไปตรวจการ พบวัดที่พระน้อยไม่มีพระที่เหมาะสมเป็นเจ้าอาวาส แต่ในรายงานที่ต้องส่งให้ทางกรุงเทพ มีช่องให้ใส่ชื่อเจ้าอาวาสด้วยเมื่อเจ้าคณะกล่าวว่าตนจะบกพร่องในหน้าที่ จึงทำการเลือกเจ้าอาวาสที่ไม่เหมาะสม เพื่อจะได้มีชื่อเจ้าอาวาสส่งเข้ามากรุงเทพฯ เจ้าอาวาสที่ได้รับการแต่งตั้งนั้นมีอายุพรรษาเพียง ๒-๓ พรรษาเท่านั้น^๔ ในขณะที่ตามพระวินัยนั้นพระที่จะพ้นนัลยพระใหม่ออกไปจากครุบาอาจารย์ได้ ต้องมีอายุพรรษา ๕ พรรษาขึ้นไป พระราชบัญญัติลักษณะการปกครองคณะสงฆ์ ร.ศ. ๑๒๑ ที่ให้อำนาจของเจ้าคณะในการจัดการปกครอง แสดงให้เห็นถึงความไม่เข้าใจในระเบียบ การจัดการปกครองคณะสงฆ์ที่มีขึ้นใหม่ และระเบียบการปกครองที่มีใหม่นั้น อำนาจขึ้นกับรัฐมากกว่าพระธรรมวินัย จึงได้มีปัญหาดังกรณีตัวอย่าง

๔.๑.๔ การบวชและอุปัชฌาย์

แต่เดิมการบวชเป็นธรรมเนียมที่สามารถทำได้โดยพระผู้มีอาวุโสสมควรเป็นอุปัชฌาย์ ตามที่พระวินัยบัญญัติไว้คือ มีอายุพรรษา ๑๐ พรรษาขึ้นไป โดยที่รัฐส่วนกลางแทบจะไม่เคยเข้ามายุ่งเกี่ยวเลย จะมีบ้างในบางกรณีเช่น ประกาศในรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งห้ามชายหนุ่มที่มีอายุ ๒๔ ถึง ๗๐ ปี บวชเป็นเถรเป็นเณรเพื่อควบคุมมิให้เข้ามาหาประโยชน์จากชาวบ้านในปี ๒๓๙๗^๕

ต่อมา ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงได้มี “ประกาศลักษณะเรียกประกันคนจะบวชเป็นพระสงฆ์ จุลศักราช ๑๒๓๗ ปี พ.ศ. ๒๔๑๙ อันเนื่องมาจากการที่มีพระสงฆ์ประพฤติชั่วอนาจารเป็นจำนวนมาก

ในประกาศฉบับดังกล่าว มีคำสั่งให้พระสงฆ์ผู้เป็นอุปัชฌาย์ มิให้บวชแก่คนหน้าดักหลังลาย และผู้ที่เคยบวชมาก่อน แต่สึกแล้ว ๓ ครั้ง หรือผู้ต้องโทษถูกเขียนตีหลังลายแต่ยังไม่ได้บวช

^๓ ลายพระหัตถ์สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรสถึงพระมวงคฤหิทยมุนี เจ้าคณะมณฑลนครราชสีมา, ใน สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, พระมหาสมณศาสน เล่ม ๑ เกี่ยวกับการพระศาสนา (พระนคร: มหามกุฏราชวิทยาลัยฯ, ๒๕๑๔), หน้า ๑๑๕-๑๑๖.

^๔ เรื่องเดียวกัน.

^๕ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ประชุมประกาศรัชกาลที่ ๔ พ.ศ. ๒๓๙๔-๒๔๐๐, หน้า ๔๐ - ๔๒.

“หากจะบวชเป็นภิกษุ ให้บิดามารดาญาติพี่น้องหรือคนอื่นๆ มารับรองให้มั่นคงว่าจะไม่ประพฤติความชั่ว จึงบวชให้ผู้นั้น แล้วให้เรียกประกันทานบวชไว้ให้มั่นคง” ในส่วนของอุปัชฌาย์ ถ้าพระภิกษุใดไม่มีตราตั้งแห่งเจ้าพนักงาน ห้ามไม่ให้บวช และเป็นอุปัชฌาย์ ให้อุปัชฌาย์และเจ้าคณะเรียกประกันให้กับคนที่มาบวชและทำบัญชีชื่อนายประกันมายื่นเจ้าพนักงานทุกเดือน ถ้าหัวเมืองไกลให้ส่งบัญชีตอนเข้าพรรษาปีละครั้ง และในประกาศฉบับเดียวกัน ยังมีคำสั่งให้พระสงฆ์ซึ่งจะเป็นเจ้าอธิการต้องมีตราตั้งเจ้าอธิการ จึงจะเป็นเจ้าอธิการแห่งวัดได้^{๔๖}

แม้จะมีคำสั่งเช่นนั้น แต่ในความเป็นจริงการควบคุม ให้เกิดการปฏิบัติตามประกาศไม่ใช่เรื่องที่ทำกันอย่างจริงจัง เนื่องจากอำนาจในการปกครองที่รัฐบาลมี ยังไม่ได้ครอบคลุมไปกว้างขวางในทุกพื้นที่ และปัญหาในเรื่องการควบคุมคณะสงฆ์ยังไม่ใช่ปัญหาที่สำคัญในสายตาของรัฐบาลในเวลานั้น ในขณะที่เดียวกันระบบการปกครองคณะสงฆ์ที่มีอยู่ ไม่ได้มีการควบคุมตรวจสอบการบริหารกันอย่างเคร่งครัด จนกระทั่งหลังจากการออกพระราชบัญญัติเกณฑ์ทหาร ร.ศ. ๑๒๔ (พ.ศ. ๒๔๔๘) เมื่อมีพระทำการบวชให้กับคนที่ต้องครบกำหนดไปเกณฑ์ทหาร และปัญหาจากการที่ชาวบ้านและคณะสงฆ์ ยังสามารถมีของตั้งอุปัชฌาย์ที่ตนต้องการได้ ไม่ผ่านการพิจารณาตามขั้นตอนของการปกครองคณะสงฆ์ตามพระราชบัญญัติลักษณะปกครองคณะสงฆ์ ร.ศ. ๑๒๑ จึงมีการออกประกาศเรื่องอุปัชฌายะ ในปี ๒๔๕๖

แนวคิดในการใช้อำนาจในการควบคุมการบวชเคยถูกเสนอให้ใช้เป็นเครื่องมือของรัฐมาแล้วอย่างน้อยครั้งหนึ่งแต่ไม่ประสบความสำเร็จ พระธรรมไตรโลกาจารย์ ผู้อำนวยการศึกษามณฑลกรุงเทพฯ ได้เคยเสนอความเห็นไว้ใน ปี พ.ศ. ๒๔๔๓ เรื่องการที่จะบังคับคนให้มาเรียนหนังสือไทยว่า ให้ใช้อำนาจของรัฐบาลออกประกาศบังคับออกไปว่า เด็กที่อายุ ๗ - ๑๕ ที่อยู่ในละแวกใกล้โรงเรียน หากอ่านหนังสือไทยไม่ได้ และไม่รู้จักศีลห้าศีลแปดจะไม่ให้บวชเด็ดขาด ท่านเห็นว่า “เมื่อขีดเส้นลงดังนี้การศึกษาคงจะดำเนินสู่ความเจริญได้โดยเร็ว การศาสนาที่พลอยตามขึ้นไปด้วย”^{๔๗}

ในปี พ.ศ. ๒๔๕๕ ได้มีกรณีพระเรื่อน วัดบางเหี้ยสมุทราปราการ เที้ยวรุกขมุล จะไปนมัสการพระพุทธบาท เมื่อเดินทางไปถึงท้องที่อำเภอศรีมหาโพธิ์ เมืองปราจีนบุรี พระเรื่อนได้อุปสมบทชายฉกรรจ์ ผู้มีอายุต้องเกณฑ์เป็นทหาร เป็นพระภิกษุจำนวน ๗๐ คน และที่เมือง

^{๔๖}“ประกาศพระสงฆ์ให้รู้ทั่วกันทุก ๆ พระอารามว่าด้วยคนจะบวชเป็นภิกษุต้องมีประกัน จุลศักราช ๑๒๓๗.” ใน กฎหมายรัชกาลที่ ๕ เล่ม ๒ (กรุงเทพฯ: สำนักราชเลขาธิการ, ๒๕๔๑), หน้า ๔๑๖ - ๔๒๑. (พิมพ์พระราชทานในงานพระราชทานเพลิงศพ นายจิตติ ดิงศกัทธิย์ ป.จ., ม.ป.ช., ม.ว.ม. ณ เมรุหลวงหน้าพลับพลาอิศริยาภรณ์ วัดเทพศิรินทราวาส วันเสาร์ที่ ๒๓ สิงหาคม พุทธศักราช ๒๕๔๐)

^{๔๗}“หจข ร ๕ ศ ๓/๑๓ เอกสารกรมราชเลขาธิการ กระทรวงศึกษาธิการ แปลปริยัติธรรม หนังสือเจ้าพระยาภาสกรวงศ์กราบทูลกรมหมื่นสมมตอมรพันธ์ ลงวันที่ ๒๕ กันยายน ร.ศ. ๑๑๙.

ฉะเชิงเทรา พระเรือ่นได้ให้การอุปสมบทแก่พลเรือนอีกหลายคน โดยไม่มีใบอนุญาตจากเจ้าหน้าที่สมุหเทศาภิบาล สำเร็จราชการมณฑลปราจีนบุรีได้บอกมายังกระทรวงกลาโหม กระทรวงกลาโหมจึงนำเรื่องมาเรียนหาหรือสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ^{๔๘}

สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส จึงทรงมีกระแสรับสั่งแก่กระทรวงกลาโหม โดยทำสำเนาท้องตราเสนาบดีกระทรวงกลาโหมถึงกระทรวงนครบาลและสมุหเทศาภิบาลว่า พระสงฆ์ที่ได้จัดการอุปสมบทแก่บุคคลต่างๆ โดยพระสงฆ์นั้นมิได้รับอนุญาตให้เป็นอุปัชฌาย์ หรือบุคคลที่ไปอุปสมบทยังมีได้รับอนุญาตจากเจ้าหน้าที่ปกครองท้องที่ “อย่าให้เจ้าหน้าที่นับว่าผู้ที่อุปสมบทแล้วนั้น เป็นพระสงฆ์ซึ่งต้องตามพุทธบัญญัติ” (ต่อมาจึงได้แก้เป็น “ไม่เป็นพระภิกษุที่ควรจะได้รับประโยชน์จากราชบัญญัติ”) สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ทรงรับรองว่า จะจัดการให้ผู้ที่มิหน้าที่ต้องเข้ารับราชการทหาร แต่หลบหนีด้วยการอุปสมบท ถูกนำตัวมาให้ผู้ปกครองคณะสงฆ์สึกเสีย ^{๔๙}

ต่อมาเมื่อสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ทรงดำรงตำแหน่งพระสังฆราชในปี พ.ศ. ๒๔๕๖ ทรงหารือกับพระยาวิสุทธสุริยศักดิ์ เสนาบดีกระทรวงธรรมการ ว่าตามระเบียบเก่าที่ออกในปี พ.ศ. ๒๔๑๙ การขอตำแหน่งอุปัชฌาย์ ยังมีช่องให้พระสงฆ์หรือทายก ขอตราตั้งอุปัชฌาย์ให้ภิกษุที่ตนพอใจ โดยยื่นให้กับกระทรวงธรรมการและเจ้าคณะได้โดยตรง เมื่อเป็นเช่นนี้ พระสงฆ์หรือทายกก็จะเลือกภิกษุที่ตนพอใจให้เป็นอุปัชฌาย์ได้โดยลำพัง ไม่ต้องเกี่ยวกับการคณะ ^{๕๐}

เรื่องดังกล่าวทำให้เกิดความยุ่งยากในการบริหารงานตามพระราชบัญญัติลักษณะปกครองคณะสงฆ์ เนื่องจากทรงเห็นว่า พระอุปัชฌาย์ที่ได้รับการแต่งตั้งในลักษณะเดิมซึ่งผ่านการรับรองจากเจ้าคณะและกระทรวงธรรมการ อาจไม่ได้มีการตรวจสอบคุณสมบัติให้ดี เพราะอยู่ในหัวเมืองห่างไกลยากต่อการตรวจสอบ ภายหลังจึงมีเพียงกระทรวงธรรมการเป็นผู้ออกตราแต่ฝ่ายเดียว และอุปัชฌาย์ที่ได้รับตราตั้งจากกระทรวงธรรมการมักไม่เกรงกลัวเจ้าคณะ และเจ้าหน้าที่ในหัวเมือง ทำการอุปสมบทให้แก่คนต้องห้าม จนมีการฟ้องร้องมาจากหัวเมืองอยู่บ่อยครั้ง

นอกจากนี้อุปัชฌาย์ที่มีฐานันดรสูงย่อมสามารถตั้งหรือครอบพระที่มีฐานันดรด้วยกันให้เป็นอุปัชฌาย์ได้ตามลำพังอีกด้วย จึงทรงเห็นว่า ต้องจัดการให้การแต่งตั้งอุปัชฌาย์เป็นไปตามพระราชบัญญัติลักษณะปกครองคณะสงฆ์ ร.ศ. ๑๒๑ โดยได้ทรงร่างระเบียบ ๑๘ ประการ มาให้

^{๔๘} แฉลงการณ์คณะสงฆ์ เล่ม ๑ (๒๔๕๖): ๑๑๔-๑๑๗.

^{๔๙} เรื่องเดียวกัน.

^{๕๐} “ลายพระหัตถ์ถึงเจ้าพระยาวิสุทธสุริยศักดิ์ ลงวันที่ ๓๐ เมษายน ๒๔๕๖,” ใน สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, การคณะสงฆ์ (พระนคร: มหามกุฏราชวิทยาลัยฯ, ๒๕๑๔), หน้า ๒๓๓ - ๒๓๔.

กระทรวงธรรมการด้วย เนื้อความมีว่า ให้เจ้าคณะในท้องถิ่นเป็นผู้มีหน้าที่จัดหาอุปัชฌาย์ และหากตำบลใดว่างจากอุปัชฌายะหรือมีไม่พอ ให้ประชุมสงฆ์และชาวบ้านพร้อมกันเลือกอุปัชฌาย์ว่าภิกษุรูปใดเหมาะสม เสร็จแล้วให้เสนอชื่อให้เจ้าคณะผู้ใหญ่เหนือตน ในมณฑลกรุงเทพฯ เป็นเรื่องของเจ้าคณะกลาง มณฑลอื่นๆ เป็นหน้าที่ของเจ้าคณะมณฑล จะพิจารณาว่าภิกษุผู้ได้รับเลือกมีคุณสมบัติเหมาะสมหรือไม่ ถ้าไม่เห็นด้วยให้คัดค้านไป และสั่งให้เลือกใหม่^{๕๑}

นอกจากนี้ หากอุปัชฌาย์ฝ่าฝืน บวชให้กับผู้ที่คณะสงฆ์และเจ้าหน้าที่ราชการห้ามไว้ หรือให้อุปสมบทนอกเขต มีโทษให้ทำนิกกรรม ตั้งแต่การสั่งห้ามไม่ให้ทำการบรรพชา อุปสมบทชั่วคราว คืนตราตั้ง ถอดจากตำแหน่ง และหากยังขึ้นทำการบวชให้แก่ผู้ใดอีกให้ถือว่าบุคคลนั้นบรรพชาผิดกฎหมาย อย่าให้ได้รับประโยชน์พิเศษในราชการอย่างภิกษุสามเณร ฯลฯ^{๕๒}

การที่ทรงออกประกาศการแต่งตั้งอุปัชฌาย์นี้ เนื่องจากทรงเห็นว่า การจัดการกับพระภิกษุที่มีความประพฤติไม่เรียบร้อยหรือสร้างปัญหาเป็นการแก้ปัญหาที่ปลายเหตุ หากจัดการก่อนรับเข้ามาบวชจะลดปัญหาลงไปได้เป็นอันมาก^{๕๓} นอกเหนือจากความต้องการให้พระภิกษุทั้งหลายมาขึ้นกับระเบียบการปกครองแบบใหม่คือ พระราชบัญญัติลักษณะปกครองคณะสงฆ์ ร.ศ. ๑๒๑ โดยให้มีอุปัชฌาย์ให้น้อยที่สุด ดังทรงเคยแสดงความเห็นว่าการปกครองด้วยอุปัชฌาย์นั้นไม่มีความจำเป็นเท่ากับการปกครองด้วยเจ้าอธิการแห่งวัด^{๕๔}

ขณะเดียวกัน การออกประกาศการแต่งตั้งอุปัชฌาย์ทำให้การบวชเป็นเรื่องที่ต้องตรวจสอบ และถูกควบคุมจากทางราชการมากขึ้น ลงไปจนถึงในระดับหมู่บ้าน โดยอยู่ภายใต้อำนาจของมหาเถรสมาคมที่ถือเป็นตัวแทนคณะสงฆ์ ตามนัยแห่งพระราชบัญญัติ ร.ศ. ๑๒๑

แต่หากพิจารณาอย่างถี่ถ้วน จะเห็นได้ว่าอำนาจการตัดสินใจสูงสุดที่แท้จริงในการควบคุมคณะสงฆ์เป็นของพระมหากษัตริย์ ดังความในใบประกาศตั้งอุปัชฌาย์ว่า

สมเด็จพระมหารัชมังคลาจารย์ เจ้าสมเด็จพรพรหมเมธาธิบดี ธรรมิก
ราชาธิราชเจ้าเอกอัครพุทธศาสนูปถัมภก มีพระบรมราชประสงค์จะทรงบำรุงพระพุทธ

^{๕๑}“ร่างประกาศการตั้งอุปัชฌาย์,” ใน การคณะสงฆ์, หน้า ๒๓๙.

^{๕๒}เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๔๒.

^{๕๓}สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, พระมหาสมณศาสน เล่ม ๑ เกี่ยวกับการพระศาสนา, หน้า ๘.

^{๕๔}เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓.

ศาสนา จึงพระราชทานพระบรมราชานุญาตแก่คณะสงฆ์ให้ตั้งอุปัชฌายะไว้ จะได้
บรรพชาอุปสมบทแก่กุลบุตรทั้งหลาย สืบพระพุทธศาสนา”^{๕๕}

กล่าวโดยนัย คือการบวชจำต้องได้รับอนุญาตจากพระมหากษัตริย์ก่อน เพราะทรงเป็นผู้
มอบอำนาจให้คณะสงฆ์ แม้พระราชอำนาจในการอนุญาตให้คนบวชในอดีต จะเป็นของพระมหา
กษัตริย์ก็ตาม แต่การบังคับควบคุมให้เป็นจริงในทุกพื้นที่ย่อมเป็นไปได้ จนกระทั่งในสมัยของ
พระราชบัญญัติลักษณะปกครองคณะสงฆ์ ร.ศ. ๑๒๑ พระราชอำนาจดังกล่าวจึงเป็นจริงได้ และ
ทำให้ชาติเป็นสิ่งที่อยู่เหนือพระศาสนา ดังในสำเนาท้องตราเสนาบดีกระทรวงกลาโหมถึงกระทรวง
นครบาลและสมุหเทศาภิบาล เรื่องการอุปสมบทมิชอบด้วยกฎหมาย มีข้อความว่า “อย่าให้เจ้า
หน้าที่นับว่าผู้ที่อุปสมบทแล้วนั้น เป็นพระสงฆ์ซึ่งต้องตามพุทธบัญญัติ” ดังที่อ้างมาข้างต้น แสดง
ให้เห็นว่า อำนาจของรัฐมีมากกว่าพระธรรมวินัย เพราะในพระวินัยกำหนดให้อุปัชฌาย์ คือพระ
เถระที่บวชมา ๑๐ พรรษาขึ้นไป ส่วนผู้ที่บวชหากไม่ต้องตามข้อกำหนดที่ระบุไว้ในพระธรรมวินัย ก็
สามารถบวชได้ตามปกติ ไม่มีพุทธบัญญัติที่จะอนุญาตให้อำนาจรัฐสามารถตัดสิ้นความเป็นภิกษุ
ได้ ในกรณีที่พระสงฆ์นั้นมิได้มีความผิดร้ายแรงถึงขั้นปาราชิก

การควบคุมการบวช ทำให้คณะสงฆ์ซึ่งเคยมีอิสระในการปกครองตามธรรมเนียมท้องถิ่น
ต่างๆ กลายมาเป็นคณะสงฆ์แห่งชาติที่อยู่ภายใต้กฎเกณฑ์เดียวกัน โดยอาศัยอำนาจของพระราช
บัญญัติและระบบราชการ

ขณะเดียวกันประกาศแต่งตั้งอุปัชฌาย์นี้ ส่งผลให้ความสัมพันธ์ระหว่างชาวบ้านกับคณะ
สงฆ์เปลี่ยนแปลงไป เนื่องจากแต่เดิม ชาวบ้านจะให้ลูกหลานไปบวชอยู่กับใคร เป็นเรื่องของความ
พึงพอใจส่วนตัว การที่พระเถระบางรูปที่บวชมานานแต่ไม่มีใครมาบวชเรียนอยู่ด้วยเลย แท้ที่จริงก็
คือมาตรการควบคุมพระสงฆ์ของชาวบ้าน โดยบังคับหลายๆ ให้พระภิกษุที่บวชอยู่นานๆ นอกจาก
จะต้องมีวัตรปฏิบัติเป็นที่น่าเคารพแล้ว ยังต้องศึกษาหาความรู้จนมีความสามารถในสั่งสอนศิษย์
ได้อีกด้วย โดยความรู้นั้นมีไม่แต่ในทางปริยัติเท่านั้น ความรู้อื่นๆ เช่นการช่าง หมอยา
โหราศาสตร์ ฯลฯ ก็เป็นสิ่งจูงใจให้คนมาบวชได้เช่นกัน^{๕๖} ความขัดแย้งระหว่างแบบแผนธรรมเนียม
เดิมกับท้องถิ่น ในเรื่องอุปัชฌาย์ มีกรณีที่เด่นมากกรณีหนึ่งคือ กรณีของครูบาศรีวิชัยดังจะได้กล่าว
ต่อไป

^{๕๕}“ร่างใบประกาศแต่งตั้งอุปัชฌาย์” ใน สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, การ
คณะสงฆ์ (พระนคร: มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๑๔), หน้า ๒๔๖.

^{๕๖}นิธิ เอียวศรีวงศ์, “อนาคตขององค์กรสงฆ์,” ใน มองอนาคต (กรุงเทพฯ: มูลนิธิภูมิปัญญา, ๒๕๓๖),
หน้า ๑๒๖.

๔.๑.๕ การบริหารจัดการวัด

ภิกษุสงฆ์ แม้มีพระวินัยเป็นกฎหมายสำหรับตัวอยู่ส่วนหนึ่งแล้วก็ยังคงต้องตกอยู่ใต้ อำนาจแห่งกฎหมายฝ่ายอาณาจักร อีกส่วนหนึ่ง ซึ่งตราไว้เฉพาะ หรือเพื่อคนทั่วไป และยังคงรอนว้ตจารีตบ้านเมืองอันไม่ขัดต่อกฎหมายสองประเภทนั้นอีก สรุปความ ภิกษุสงฆ์มีกฎหมายอันจะพึงฟังอยู่ สามประเภท คือ กฎหมายแผ่นดิน ๑ พระวินัย ๑ จารีต ๑ พระราชบัญญัตินี้เป็นกฎหมายแผ่นดินจึงสมควรจะรู้จะเข้าใจและปฏิบัติให้ถูกต้อง^{๕๗}

สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ได้ทรงนิพนธ์ข้อความข้างต้นไว้ใน แดงการณคณะสงฆ์ก่อนหน้าพระราชบัญญัติลักษณะปกครองคณะสงฆ์ เพื่ออธิบายความจำเป็นของการมีพระราชบัญญัติลักษณะปกครองคณะสงฆ์ ในคำอธิบายแม้จะระบุว่า ภิกษุสงฆ์มีพระวินัยเป็นกฎหมายอยู่เฉพาะตนอยู่แล้ว แต่ก็ต้องยอมรับกฎหมายอีก ๒ ประเภทด้วย คือ กฎหมายแผ่นดิน และจารีต การเรียงลำดับความสำคัญของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส กฎหมายแผ่นดินอยู่ลำดับแรกก่อนพระวินัย และจารีตประเพณี

แม้ว่าพระสงฆ์ควรยึดถือพระธรรมวินัยเป็นยิ่งกว่าอย่างอื่น แต่ในยุคสมัยของการสร้างประเทศให้เป็นปึกแผ่น คณะสงฆ์ย่อมต้องถูกผนวกเข้ามาเป็นส่วนหนึ่งของรัฐ จะอยู่โดยแยกเป็นเอกเทศไม่ได้

ก่อนหน้าที่จะออกพระราชบัญญัติลักษณะปกครองคณะสงฆ์ ร.ศ. ๑๒๑ ถึงจะมีตำแหน่งเรียกกันว่าเจ้าคณะ แต่อำนาจการปกครองก็อยู่ในวัดในกรุงเทพฯ มากกว่าคณะในหัวเมือง ที่ขึ้นตามสายการบังคับบัญชาของคณะใหญ่ต่างๆ มีพระครูเจ้าคณะเป็นผู้บังคับบัญชา มีเมืองขึ้นอีกต่อหนึ่ง โดยตำแหน่งเจ้าคณะเมือง เป็นตำแหน่งพระครูสังฆปาโมกข์ หรือเทียบเท่าตำแหน่งนี้ยังมีเฉพาะแค่นั้นในเมืองใหญ่เช่น พิษณุโลกหรือจันทบุรี ถ้าเป็นเมืองเล็ก เจ้าคณะเมืองมีตำแหน่งแค่พระครูเจ้าคณะรอง ไม่ได้เป็นสังฆปาโมกข์ ส่วนเจ้าคณะที่อยู่ในกรุงก็ไม่ได้บัญชาการออกไปถึงหัวเมืองโดยตรง ถ้ากระทรวงธรรมการต้องการให้ทำอะไร ก็จะทำอย่างนั้นเป็นครั้งคราว^{๕๘} การออกพระราชบัญญัติลักษณะปกครองคณะสงฆ์ฉบับ ร. ศ. ๑๒๑ นี้ นอกจากจะวางโครงสร้างในการบริหารให้เป็นลำดับขั้น ตามลักษณะของการบริหารแบบเทศาภิบาล เพื่อให้การบังคับบัญชา

^{๕๗} สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, การคณะสงฆ์, หน้า ๔๐ - ๔๑.

^{๕๘} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๓ - ๑๔.

ของคณะสงฆ์ที่เคยอยู่ตามสายการบังคับบัญชากันตามชอบใจ ได้มาอยู่ในระบบการบังคับบัญชาที่เป็นแบบแผนเดียวกัน

นอกจากนี้ในท้องถิ่นที่ไกลจากอำนาจส่วนกลาง มักมีแบบแผนในการปกครองคณะสงฆ์แตกต่างกันไปในแต่ละแห่ง เช่น ทางล้านนามีการปกครองเป็นลักษณะเครือข่ายหัวหมวดวัด (ระบบหมวดอุโบสถ) มีลักษณะความสัมพันธ์ภายในเครือข่ายในแบบศิษย์อาจารย์ คือ พระภิกษุสงฆ์ที่บวชจากอุปัชฌาย์เดียวกันในแต่ละท้องถิ่นจะอยู่ในเครือข่ายเดียวกันและต่อวัดใหญ่ที่อุปัชฌาย์ของตนอยู่^{๕๙}

การปกครองที่เคยเป็นในลักษณะการควบคุมอย่างหลวมๆ หรือควบคุมกันเองในท้องถิ่นดังกล่าว กลายเป็นระบบการปกครองในรูปแบบราชการโดยอำนาจแห่งพระราชบัญญัติลักษณะปกครองคณะสงฆ์ ร.ศ. ๑๒๑ การจัดระเบียบการปกครองนั้นนอกจากจะทำให้คณะสงฆ์มีระเบียบมากขึ้นตามแบบแผนของรัฐแล้ว ในอีกด้านหนึ่งเป็นการลดรอนอำนาจและอิทธิพลของพระสงฆ์ที่มีวัตรปฏิบัติหรือแนวทางการสอนที่ทางการไม่รับรองไปด้วย^{๖๐}

แนวทางในการจัดการปกครองคณะสงฆ์ที่อยู่ในพระราชบัญญัติลักษณะปกครองคณะสงฆ์ ร.ศ. ๑๒๑ มาตรา 5 “ว่าด้วยวัด” ได้จัดการแบ่งประเภทวัดออกเป็น 3 ประเภทคือ พระอารามหลวง วัดราษฎร์ และที่สำนักสงฆ์ และแบ่งย่อยลงไปอีก 2 ประเภท

วัดที่ได้รับพระราชทานวิสุงคามสีมา เรียกว่า วัดแท้ ถ้าเป็นวัดที่ไม่ได้รับพระราชทานวิสุงคามสีมา เรียกว่า สำนักสงฆ์^{๖๑} การกำหนดให้วัดเป็นวัดแท้ และ สำนักสงฆ์ มีปรากฏในรายงานการประชุมผู้อำนวยการศึกษาในมณฑลหัวเมือง ร.ศ. ๑๑๘ (พ.ศ. ๒๔๔๒)

ข้อ ๑ จะจัดวัดเป็นสองแผนก, ตำบลที่เป็นวิสุงคามสีมานับเป็นวัดแท้ แลวัดชนิดนี้ต่อไป ภายน่า ที่สร้างขึ้นในทำเลดี แลมีหลักฐาน, จึงจะได้พระราชทานพระบรมราชานุญาตยกเป็นวิสุงคามสีมา ตำบลที่มีแต่กุฎีพอพักอาศัยอยู่น้อยๆ รูป ซึ่งตั้งอยู่ใกล้หมู่คนเพื่อเป็นที่บำเพ็ญบุญเฉพาะของคนบ้านนั้น ไม่ทั่วไป ไม่นับว่าเป็นวัดพำนัก^{๖๒}

^{๕๙}โสภา ชานะมูล, “ครูบาศรีวิชัย “ตนบุญ” แห่งล้านนา,” (วิทยานิพนธ์ปริญญามหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, ๒๕๓๓), หน้า ๔๗.

^{๖๐}พระไพศาล วิสาโล, พุทธศาสนาไทยในอดีต แนวโน้มและทางออกจากวิกฤต, หน้า ๖๐.

^{๖๑}“พระราชบัญญัติลักษณะปกครองคณะสงฆ์ ร.ศ. ๑๒๑,” ใน โชติ ทองประยูร, กฎหมายคณะสงฆ์ (พระนคร: โรงพิมพ์การศาสนา, ๒๕๐๖), หน้า ๔๖ - ๔๗.

^{๖๒}หจข. ร.๕. ศ๑๕/๔ รายงานการประชุมผู้อำนวยการศึกษา วันที่ ๓๐ กันยายน ร.ศ. ๑๑๘.

การนิยามวัดในแบบของทางราชการที่กำหนดให้วัด ๓ แบบ และวัดที่จะเรียกว่าวัดแท้จะต้องได้รับพระราชทานวิสุงคามสีมา เป็นการนิยามวัดที่ตั่งอำนาจในการสร้างวัดเข้าสู่อำนาจของรัฐ ตามธรรมเนียมเดิมในหมู่บ้านชนบทถ้าหมู่บ้านใดยังไม่มีวัดประจำของตนเอง เมื่อต้องการจะทำบุญต้องไปที่วัดของหมู่บ้านอื่น ตำบลอื่นเกิดความไม่สะดวก และโดยหน้าที่ของวัดที่ใช้เป็นศูนย์กลางของการชุมนุมของคนในชุมชน เป็นที่พักแรมของคนเดินทางโดยเฉพาะพระเณร ชาวบ้านจึงอยากมีวัดไว้ในชุมชนของตน วัดของชาวบ้านไม่ใช่วัดแบบที่มีทุกอย่างพร้อมบริบูรณ์ อาจขาดโบสถ์ วิหาร ศาลาการเปรียญ ฯลฯ ตามรูปแบบวัดที่ปรากฏในเมือง

วัดที่ชาวบ้านในชุมชนสร้างอาจมีเพียงโบสถ์หรือวิหารอย่างเดียวอย่างหนึ่งขนาดย่อมๆ เป็นแบบฝาขัดตะ มุงด้วยแฝกหรือหญ้าคา ก็มี ที่เป็นศาลาการเปรียญปลูกเป็นศาลาโรงโถง ให้ชาวบ้านมาชุมนุมฟังเทศน์และทำบุญกัน พระสงฆ์ที่อยู่ประจำวัดอาจมีไม่กี่รูป ศาลาโรงโถงอาจใช้เป็นที่พักของสงฆ์ไปในตัว^{๖๓}

เมื่อสร้างเสร็จแล้วก็นิมนต์พระเถระที่เป็นที่เคารพนับถือจากวัดอื่นตำบลอื่น ถ้าได้พระสงฆ์ที่ทรงความรู้และคุณธรรมมีผู้เคารพนับถือมากมาเป็นสมภารเจ้าอาวาสได้จะทำให้วัดมีความเจริญรุ่งเรืองมาก ชาวบ้านจะพากันมาทำบุญและพาลูกหลานมาบวชเรียนเป็นศิษย์กันมาก พระสงฆ์ที่มีลักษณะเช่นนี้มีอยู่น้อยและเป็นที่ต้องการในหลายที่ ท่านก็มักมีเมตตาอนุญาตให้ชั่วคราวหรือ สองพรรษา พอวัดตั้งตัวได้ อาจขยับขยายไปสร้างโบสถ์ สร้างวิหารให้มั่นคงต่อไป^{๖๔}

แต่อำนาจการเลือกพระของชาวบ้านก็ถูกดึงไปให้กลายเป็นอำนาจของรัฐอีก ตามหมวด ๔ มาตรา ๑๐ - ๑๒ โดยในพระอารามหลวงเป็นสิทธิของพระมหากษัตริย์ที่จะทรงแต่งตั้งได้ตามพระราชอัธยาศัย หากเป็นวัดในหัวเมือง เมื่อชาวบ้านและสงฆ์ในวัดเลือกผู้หนึ่งผู้ใดขึ้นมาเป็นเจ้าอาวาสแล้ว ต้องเสนอชื่อไปยังเจ้าคณะแขวง และให้เจ้าคณะแขวงนำเสนอต่อเจ้าคณะเมือง หากเจ้าคณะเมืองเห็นชอบก็จะทำตราตั้งให้พระภิกษุรูปนั้นเป็นเจ้าอาวาส และต้องให้ผู้ว่าราชการเมืองประทับตราประจำตำแหน่งรับรองในฝ่ายพระราชอาณาจักรด้วย^{๖๕}

วัดกลายเป็นของราชการมากกว่าของประชาชน พระสงฆ์ที่เคยเป็นแขกที่ชาวบ้านนิมนต์มาพักในวัดของตน จึงกลายเป็นคนของหลวงที่เข้าไปอยู่ในวัด เพื่อดูแลสมบัติของหลวง^{๖๖} ทักษะในการมองว่าวัดเป็นของแผ่นดินมีอยู่ในบรรดาผู้บริหารประเทศในเวลานั้นอยู่แล้ว ดังคำของ

^{๖๓}เสถียรโกเศศ, ชีวิตชาวไทยสมัยก่อนและการศึกษาเรื่องประเพณีไทย, พิมพ์ครั้งที่ ๓ (กรุงเทพฯ: คลังวิทยา, ๒๕๒๑), หน้า ๔๖๒ - ๔๗๒.

^{๖๔}เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔๗๒.

^{๖๕}"พระราชบัญญัติลักษณะปกครองคณะสงฆ์ ร.ศ. ๑๒๑," ใน โชติ ทองประยูร, กฎหมายคณะสงฆ์ หน้า ๕๑ - ๕๒.

^{๖๖}นิธิ เอียวศรีวงศ์, "อนาคตขององค์กรสงฆ์," ใน มองอนาคต, หน้า ๑๒๖.

สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ กล่าวในที่ประชุมเสนาบดีครั้งหนึ่งในปี พ.ศ. ๒๔๔๘ เรื่องที่ ธรณีสงฆ์ว่า “ความเป็นจริงที่ธรณีสงฆ์แลที่อุปจาระวัดทั้งหลาย เป็นที่สำหรับแผ่นดินหาใช้ที่ของ พระไม่ พระเปนแต่ผู้รักษาไม่ให้มีใครบุกรุกได้” ในที่ประชุมเดียวกันพระบาทสมเด็จพระ จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงส้าทับอีกพระองค์หนึ่งว่า “ที่ของวัดก็เป็นสำหรับแผ่นดิน”^{๖๔}

เมื่อวัดเป็นของรัฐ เจ้าอาวาสมีหน้าที่และอำนาจตามที่กำหนดให้กระทำการตามมาตรา ๑๓ - ๑๙ ในพระราชบัญญัติลักษณะปกครองคณะสงฆ์ เจ้าอาวาสที่เคยเป็นพระของชาวบ้านจึง มีหน้าที่เป็นเจ้าหน้าที่ของระบบการบริหารคณะสงฆ์ด้วย

ดังนั้นการจัดการภายในวัดของเจ้าอาวาสจึงถือเป็นส่วนหนึ่งของระบบราชการ เป็นเรื่องที่ถูกสั่งจากคณะผู้บริหารสูงสุด ลดหลั่นลงมาเป็นลำดับชั้น ความสัมพันธ์แนวดิ่งที่มีกับชาวบ้านเริ่ม ห่างกันออกไป

สิ่งที่ทำให้อำนาจของเจ้าอาวาสตามพระราชบัญญัติเพิ่มขึ้นอีกประการหนึ่งคือ ข้อ ๙ ใน มาตรา ๑๓ แห่งพระราชบัญญัติ ซึ่งระบุให้พระภิกษุสามเณรที่ปรารถนาจะไปอยู่วัดอื่นหรือจะไป ทางไกล ต้องมีใบสุทธิ และเจ้าอาวาสมีสิทธิในการจะไม่ออกใบสุทธิให้ก็ได้ ถ้าหากเห็นว่าภิกษุจะ เดินทางไปเพื่อประพฤติอนาจารในที่อื่น แต่ต้องแจ้งให้ภิกษุหรือสามเณรนั้นทราบด้วย และใน มาตรา ๑๔ บรรดาพระภิกษุสามเณรต้องมีสังกัดอยู่ในบาญชีวัดใดวัดหนึ่งทุกรูป

มาตรการทั้ง ๒ อย่างนี้กำหนดให้พระภิกษุต้องมีสังกัดจะเที่ยวจาริกไปทั่วโดยไม่มีสังกัด ไม่ได้ และเมื่อจำเป็นต้องมีสังกัดย่อมต้องให้ความเชื่อฟังเจ้าอาวาส มิเช่นนั้นอาจจะมีปัญหา กับเจ้าอาวาสที่มีสิทธิในการขับไล่หรืออนุญาตให้ภิกษุสามเณรอยู่ในวัดแห่งตนได้ อำนาจเจ้าอาวาส จึงจะเป็นในทางเผด็จการได้ ขณะเดียวกันไม่มีส่วนใดในพระราชบัญญัติที่จะเอื้อให้ชุมชนเข้ามา มีบทบาทต่อการตัดสินใจของเจ้าอาวาสได้เลย ผู้ที่เจ้าอาวาสต้องรับผิดชอบคือ ผู้บังคับบัญชาใน ชั้นที่สูงขึ้นไปเหนือตนเอง ในด้านของผู้บริหารคณะสงฆ์ นอกจากจะให้อำนาจของเจ้าอาวาสอย่าง มากแล้ว ยังมีการใช้มาตรการอื่นควบคู่กันไปด้วยเช่น การจูงใจด้วยสมณศักดิ์ เป็นต้น

แนวพระดำริของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรสในการจัดการคณะ สงฆ์เน้นในการจัดการปกครองวัดให้เรียบร้อย เป็นประการแรก ทรงเห็นว่าถ้าควบคุมวัดได้ ปัญหา การรับคนเข้าในคณะสงฆ์จะจัดการได้เช่นกันดังลាយพระหัตถ์ของพระองค์ถึงพระสุวรรณภูมิพลศีล รองเจ้าคณะกรุงเก่าในปี ๒๔๕๕

ข้อ ๘ กำหนดเขตต์ของพระอุปัชฌาย์ผู้จะให้อุปสมบท เอาตามนี้ก็ได้ แต่ฉันยังเห็นเปน ทางอ้อม มักปรารถถึงอุปัชฌาย์มากเกินไป หลักที่จะจัดอยู่ที่วัดต่างหากฯ พระเจ้าต้องมี

^{๖๔} หจข. ร.5 ศ. ๘.๒/๘ , รายงานเสนาบดีสภา วันที่ ๑๒ มีนาคม ร.ศ. ๑๒๔.

วัดเป็นที่อาศัย พุทธอีกอย่างหนึ่งว่า จำต้องมีสิ่งกีดอยู่ในวัดใดวัดหนึ่ง ถ้าคนจะบวชต้อง เข้าหาเจ้าวัดตามพระราชบัญญัติปกครองคณะสงฆ์แล้ว ถ้าเจ้าวัดเปนอุปัชฌาย์เอง ก็ ต้องรู้จักรับผิดชอบเอง ถ้ายังไม่เปนอุปัชฌาย์ก็จะเลือกนิมนต์อุปัชฌาย์มาแต่อื่น แต่ ความรับผิดชอบเพราะรับคนให้บวชในวัด ย่อมตกอยู่กับเจ้าวัด หรือควรจะเอาแต่เจ้าวัด เมื่อเปนเช่นนี้จะมัวไปปรารภถึงอุปัชฌาย์ทำอะไร อุปัชฌาย์ไม่สำคัญเลยฯ ธรรมเนียมของ พระธรรมยุติในบัดนี้ ต้องการมีอุปัชฌาย์น้อยที่สุด อุปัชฌาย์รูปหนึ่งๆ ต้องให้อุปสมบท หลายวัด ในวัดอื่นจากที่อยู่ของตน อุปัชฌาย์ไม่รู้จักผู้อุปสมบท รับทำให้เพราะไว้ใจเจ้า อาวาส แต่เจ้าอาวาสยอมรับรู้สึกรับผิดรับผิดชอบต่อ การรับคนบวชในวัด”^{๖๘}

พระดำริของพระองค์เห็นว่าถ้าอุปัชฌาย์ยังคุมได้ไม่ดี แต่ถ้าสามารถทำให้เจ้าอาวาสดูแล เอาใจใส่ในการรับคนเข้าอยู่ในวัดได้ ปัญหาการคุมอุปัชฌาย์จะไม่ใช่ว่าปัญหาใหญ่

แนวทางในการให้ความสำคัญกับเจ้าอาวาสจึงส่งผลให้ในระยะหลังต่อมา หลังจากระบบ บริหารคณะสงฆ์ได้ตั้งมั่นเป็นระยะเวลาหนึ่งแล้ว ส่งผลให้เจ้าอาวาสเป็นผู้มีสิทธิขาดยิ่งขึ้นในการ บริหารคณะสงฆ์

ในยุคของสมเด็จพระสังฆราชเจ้า กรมหลวงชินวราวุธธรรม มีพระวินิจฉัยว่า “ในนั้น (พระ ราชบัญญัติลักษณะปกครองคณะสงฆ์ ร.ศ. ๑๒๑) เจ้าอาวาสมีหน้าที่ มีอำนาจ ดังปรากฏในนั้น ฉะนั้นเจ้าอาวาสจะทำอะไรก็ได้แต่ เจ้าอาวาสไม่ต้องปรึกษาใครก็ดำเนินการไปได้”^{๖๙} หรือ “เจ้า อาวาสเป็นผู้ดูแลวัด ลูกวัดมีความผิดเล็กน้อย ถูกลงโทษหนักเกินไปก็ไม่เห็นเป็นไร ทนไม่ไหวก็ไป อยู่เสียที่อื่น หรือลูกวัดไม่มีความผิดเลยแต่เจ้าอาวาสไม่ต้องการให้อยู่ ก็บังคับให้ไปเสียได้ ไม่เห็น เจ้าอาวาสผิดอย่างไร ไม่ใช่ลูกวัดไม่มีผิดแล้ว ... เจ้าอาวาสไม่ให้อยู่ในวัดของตนไม่ได้”^{๗๐}

^{๖๘}“ลายพระหัตถ์ถึงพระสุวรรณวิมลศีล รองเจ้าคณะกรุงเทพฯ ลงวันที่ ๑๔ กรกฎาคม ร.ศ. ๑๓๑,” ใน สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, พระมหาสมณศาสน เล่ม ๑ เกี่ยวกับการพระศาสนา, หน้า ๓.

^{๖๙}“พระวินิจฉัยอธิการณวัดอินทวิหารระวางคณะสงฆ์โยทย์ พระครูอินทรมหาธารเจ้าอาวาส จำเลย ๒๐ กันยายน พ.ศ. ๒๔๗๕,” แดงการณคณะสงฆ์ เล่ม ๒๐ (๒๔๗๕): ๔๓๗ - ๔๓๘, อ้างถึงใน อุทิศ นิพนธ์สกุล, “เศรษฐกิจวัดในกรุงเทพฯ (พ.ศ. ๒๓๒๕ - ๒๔๕๓),” (วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๒๕), หน้า ๔๙.

^{๗๐}“ลายพระหัตถ์ถึงสมเด็จพระวันรัตจากกรมหลวงชินวราวุธธรรม ๑๓ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๗๕,” แดง การณคณะสงฆ์ เล่ม ๒๐ พ.ศ. ๒๔๗๕, หน้า ๗๑๔ - ๗๑๕. อ้างถึงใน เรื่องเดียวกัน.

๔.๑.๖ สมณศักดิ์

การแต่งตั้งสมณศักดิ์อันเป็นเครื่องยกย่องพระสงฆ์ผู้มีคุณธรรมสมควรแก่สมณสาธูป การมอบตำแหน่งทางการปกครองที่อำนาจรัฐให้การรับรอง และการแต่งตั้งถอดถอนอุปัชฌาย์ โดยตัดช่องทางให้คุณให้โทษพระสงฆ์ท้องถิ่นออกจากสังคมหรือชุมชนแวดล้อม อันเป็นการทำให้พระสงฆ์เหล่านั้นค่อยๆ เเหินห่างกับชุมชนที่อยู่รอบ ทั้งในด้านการควบคุมและการเอื้อเฟื้อจากชุมชน ได้กลายเป็นกลไกสำคัญของรัฐในการดึงคณะสงฆ์ท้องถิ่นเข้าสู่ระบบการปกครองคณะสงฆ์จากส่วนกลาง

ระบบสมณศักดิ์ของรัฐในระยะแรกเริ่ม อาจแบ่งได้เป็นสองลักษณะ คือสมณศักดิ์ที่เป็นตำแหน่งการปกครอง และสมณศักดิ์ที่เป็นฐานันดร คือมอบให้เป็นเกียรติยศ จนต่อมาในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงได้มีการปรับเปลี่ยนตำแหน่งสังฆราชาในแต่ละเมืองให้เป็นตำแหน่งสังฆปาโมกข์ เทียบยศเท่าพระครู ถ้าบางเมืองได้รับการแต่งตั้งให้เป็นพระราชาคณะ ก็ให้ใช้ราชทินนามตามสมณศักดิ์ที่กำหนดมาจากกรุงเทพฯ^{๓๑}

ในรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้ทรงกำหนดให้มีตำแหน่งสมณศักดิ์ในระดับเจ้าคณะและเจ้าคณะรองเพิ่มขึ้นอีก^{๓๒} และได้ทรงตั้งราชทินนามประจำตำแหน่งให้กับพระสังฆราชาและพระครูเจ้าคณะใหญ่ สำหรับในเมืองที่ยังไม่มีราชทินนาม^{๓๓} อันเป็นการวางรากฐานการปกครองคณะสงฆ์ให้แผ่ขยายออกไปในทุกหัวเมือง

พระราชบัญญัติลักษณะปกครองคณะสงฆ์ ร.ศ. ๑๒๑ ได้ทำให้แบบแผนการปกครองคณะสงฆ์เปลี่ยนไป โดยเลียนแบบการปกครองพระราชอาณาจักรที่ใช้ระบบมณฑลเทศาภิบาล ปกครองลดหลั่นกันลงมาเป็นลำดับ ตั้งแต่เจ้าคณะใหญ่ ๕ คณะ เจ้าคณะมณฑล เมือง อำเภอ หมู่บ้าน ลงไปจนถึงระดับเจ้าอาวาส โดยมีการกำหนดหน้าที่และอำนาจของผู้ปกครองสงฆ์ในทุกลำดับชั้น^{๓๔}

จนถึงในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว สมณศักดิ์ได้ทวีความซับซ้อนขึ้นอีกเป็นอันมาก โดยแบ่งออกเป็น ๒ ฝ่าย คือฝ่ายปกครองและฝ่ายฐานันดร ตำแหน่งในฝ่ายปกครอง คือตำแหน่งที่มีอำนาจในการบังคับบัญชาตามพระราชบัญญัติฯ ส่วนตำแหน่งฝ่ายฐานันดร คือตำแหน่งที่มอบให้โดยพระราชอัธยาศัย

^{๓๑} สมเด็จพระ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ และเจ้าพระยาวิชิตรวงศวิมลไกร, ตำนานพระอารามและทำเนียบสมณศักดิ์ (กรุงเทพฯ: สำนักพระราชเลขานุการ, ๒๕๔๒), หน้า ๑๑๖.

^{๓๒} ดูรายละเอียดในเรื่องเดียวกัน.

^{๓๓} เรื่องเดียวกัน.

^{๓๔} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๑๗-๑๑๘.

ก่อนหน้าการออกพระราชบัญญัติลักษณะปกครองคณะสงฆ์ ร.ศ. ๑๒๑ สมณศักดิ์ทั้งสองฝ่ายนี้ยังมีได้แยกออกจากกันอย่างเด็ดขาด แต่เนื่องจากสมเด็จพระราชาคณะที่มีตำแหน่งเป็นเจ้าคณะใหญ่ โดยมากมักจะชราภาพ มิได้ทำการบริหารคณะอย่างจริงจัง จึงแยกตำแหน่งดังกล่าวออกเป็นสองฝ่าย อาศัยยกย่องและเพิ่มสมณศักดิ์ในด้านปริยัติแก่พระสงฆ์ที่มีความสามารถในการบริหารงาน เพื่อในการดำเนินงานของคณะสงฆ์ราบรื่นขึ้น^๕

เมื่อสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ดำรงตำแหน่งสมเด็จพระสังฆราช มีอำนาจในการบริหารงานเต็มที่ ได้ทรงจัดระเบียบสมณศักดิ์ขึ้นใหม่ในปี พ.ศ. ๒๔๕๕ โดยรวมสมณศักดิ์ในฝ่ายฐานันดร คือตำแหน่งพระราชาคณะเปรียญ พระราชาคณะสมณะ และพระราชาคณะยก^๖ ให้เป็นพระราชาคณะสามัญ และคิดค้นสมณศักดิ์ฝ่ายปริยัติขึ้นมาเพื่อเป็นการส่งเสริมการศึกษาพระปริยัติธรรมโดยเฉพาะ^๗ ทำให้สมณศักดิ์ที่จัดระเบียบขึ้นใหม่นี้ มีความสลับซับซ้อนยิ่งขึ้น

สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ทรงมีพระดำริที่จะใช้สมณศักดิ์เป็นสิ่งจูงใจให้พระสงฆ์เข้ารับตำแหน่งด้านการปกครองอย่างชัดเจน ดังลายพระหัตถ์ของพระองค์ที่มีไปถึงพระราชกวี ผู้อำนวยการศึกษามณฑลนครราชสีมา เมื่อวันที่ ๑๐ มิถุนายน พ.ศ. ๒๔๔๓ เรื่องแนะแนวทางในการจัดการตั้งตำแหน่ง ความว่า

เรื่องจะตั้งตำแหน่งควรจะเป็นสองแผนก ควรตั้งได้แต่เพียงมอบให้พระผู้หนึ่งๆ ว่าแขวงว่าหมวด หรือเป็นเจ้าอธิการ และหัววัดจะตั้งฐานาสำหรับตำแหน่งของตนได้ ส่วนการตั้งสมณศักดิ์ฐานันดร เช่น เป็นพระครูมีชื่อเป็นกิจที่สมเด็จพระบรมบพิตรพระราชสมภารเจ้า จะทรงพระราชทานสัญญาบัตร... การตั้งพระครูมีชื่อนอกทำเนียบเช่นนี้ ฉันเคยได้พบที่เมืองสงขลาเมื่อครั้งออกไปตรวจการณ์ในมณฑลนครศรีธรรมราช และมณฑลชุมพร แต่ไม่ได้เลิกถอนอะไร เป็นแต่ไม่นับในทางราชการเท่านั้น... เรื่องยศนี้เป็นเครื่องจูงใจคน ให้ประกอบกิจได้อย่างหนึ่ง สมควรจะรักษาไว้ไม่ให้เป็นที่ของเผือ ต้องให้รู้สึกว่าเป็นของได้ด้วยความยากด้วยลำบาก จึงจะมีอุบายจูงใจคนได้ เพราะฉะนั้น

^๕ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๒๔.

^๖ ตำแหน่ง พระราชาคณะเปรียญคือ พระราชาคณะที่สอบเปรียญได้ พระราชาคณะสมณะ คือ พระในฝ่ายสมณะวิปัสสนาธุระ พระราชาคณะยก คือ พระที่พระเจ้าแผ่นดินยกขึ้นให้เป็นพระราชาคณะเนื่องจากมีความสามารถด้านใดด้านหนึ่ง เช่น สมเด็จพระพุทธอาจารย์ (โต พรหมรังสี) ท่านได้เป็นพระราชาคณะยกเนื่องจากมีความรู้ในทางภาษาบาลีดี แต่ไม่ยอมเข้าสอบ

^๗ "ทำเนียบสมณศักดิ์ ซึ่งจัดขึ้นใหม่ในพุทธศักราช ๒๔๕๕," ใน การคณะสงฆ์, หน้า ๓๒๗-๓๓๘.

ตำแหน่งยศนอกทำเนียบ ไม่ควรจะให้ มีขึ้น หรือมีอยู่แล้ว ก็คิดให้ลดน้อยลงทุกทีจนหมด^{๑๔}

เพราะฉะนั้น ตำแหน่งสมณศักดิ์ทางการบริหารที่สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรสได้ทรงตั้งขึ้น จึงมีรายละเอียดซับซ้อนมากมาย แบ่งซอยเป็นลำดับชั้นที่ต้องใช้ระยะเวลายาวนานกว่าจะได้รับตำแหน่งถึงขั้นสูงสุด รวมทั้งการจัดระเบียบพัสดุให้แต่ละตำแหน่งมีพัสดุที่แตกต่างกัน ทำให้ผู้ที่มีสมณศักดิ์ในระดับต่ำอยากมีสมณศักดิ์ในลำดับชั้นที่สูงขึ้นไป สมณศักดิ์จึงกลายเป็นเครื่องมืออย่างหนึ่งในการดึงพระสงฆ์เข้ามาอยู่ใต้อาณัติของรัฐ โดยค่อยๆ ถูกกลืนเข้าเป็นส่วนหนึ่งของระบบราชการ

เพราะโดยทั่วไป นอกจากสมณศักดิ์ตามแบบอย่างราชการของทางกรุงเทพฯ แล้ว ในหัวเมืองต่างๆ ก็มีธรรมเนียมการมอบสมณศักดิ์ของตนเองมาก่อน เช่นในภาคอีสานดังที่ได้กล่าวมาแล้วในบทที่ ๒

การยกย่องคุณวิเศษอย่างใดอย่างหนึ่งที่พระสงฆ์มีในตน โดยผ่านพิธีหตฺสงฆ์ ซึ่งนิยมทำในงานประเพณีบุญบั้งไฟ เดือน ๖ โดยพระสงฆ์ที่ได้ผ่านการหตฺสงฆ์ของชาวบ้านมาแล้ว จะถูกเรียกว่า เสด็จ (สำเร็จ หรือ สมเด็จ แล้วแต่การออกเสียง) และได้รับการจารึกชื่อไว้บนใบลาน ถ้าได้รับการหตฺสงฆ์ครั้งที่ ๒ เรียกว่า ซา และได้รับการจารึกชื่อไว้บนแผ่นเงิน และถ้าได้รับการหตฺสงฆ์ครั้งที่ ๓ เรียกว่า หัวครู และได้รับการจารึกชื่อไว้บนแผ่นทองคำ ต่อภายหลังจึงใช้วิธีรวบรวมเงินหรือทองคำตีเป็นแท่งหนา ๔ เหลี่ยมประมาณเท่านิ้วมือ มอบถวายแก่พระสงฆ์รูปนั้นไป^{๑๕}

ธรรมเนียมการให้สมณศักดิ์โดยชาวบ้าน ซึ่งเป็นการสร้างความผูกพันกันระหว่างพระสงฆ์กับชาวบ้านในท้องถิ่นดังกล่าว ในสายตาของผู้บริหารกิจการคณะสงฆ์ เป็นเรื่องที่ “การหตฺสงฆ์พระเป็นเรื่องรกแก่พระราชบัญญัติลักษณะปกครองคณะสงฆ์” อยากให้เลิกจัดเสีย^{๑๖}

พระญาณรักขิต (จัน สิริจันโท) ผู้อำนวยการศึกษามณฑลตะวันออกเฉียงเหนือ พ.ศ. ๒๔๔๓ ได้เคยเสนอความเห็น ในการใช้ตำแหน่งสมณศักดิ์เป็นเครื่องจูงใจพระท้องถิ่น ให้มาทำงานบริหารคณะสงฆ์ในเวลานั้นว่า

^{๑๔} สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, *ลายพระหัตถ์เกี่ยวกับการศึกษา* (พระนคร: มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๑๔), หน้า ๓๑๓ - ๓๑๔.

^{๑๕} หลวงผดุงแคว้นประจันต์, “ลัทธิธรรมเนียมราษฎรภาคอีสาน,” ใน *ลัทธิธรรมเนียมต่างๆ เล่ม ๑* (พระนคร: คลังวิทยา, ๒๕๑๕), หน้า ๒๖ - ๒๘.

^{๑๖} “บันทึกการประชุมระหว่างพระยาวิเศษสิงหนาทและ พระราชมนู (อ้วน ดิสโล) เจ้าคณะมณฑลอุบลราชธานี วันที่ ๙ เมษายน ๒๔๕๖,” อ้างถึงใน เต็ม วิภาคย์พจนกิจ, *ประวัติศาสตร์อีสาน* (กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, ๒๕๓๐), หน้า ๕๙๑.

การจัดตั้งเจ้าคณะเป็นพระครูมีชื่อ เพราะเห็นด้วยเกล้าว่า ในมณฑลนี้มีธรรมเนียม สโมสรสมมติเป็นพื้นเมือง เมื่อทายกหรือพระเถระในตำบลนั้นๆ เห็นพร้อมกันว่า ใคร ควรได้รับสมมติก็หัดกันขึ้นเป็นพระครู ตั้งชื่อว่าพระครูพุทธบาล ธรรมบาล สังฆบาล หลักคำ สังฆาต เป็นต้น ตามชอบใจของผู้แต่งตั้งในสถานนั้นๆ การหัดเช่นนี้ยังใช้กัน อยู่มาก เมื่อจะตั้งเจ้าคณะจะไม่แต่งตั้งให้มีชื่อเสียง ก็จะไม่เป็นที่นิยมและรู้สึกว่ามีเกียรติยศ จึงรับพระราชทานตั้งให้เป็นพระครูมีชื่อแลพิเศษจากพระครูที่เขาคัดกัน ด้วย ออกหมายตั้งประกาศให้รู้ในที่นั้นๆ แลขอให้ที่วาระการออกหมายประกาศด้วย แลตั้ง ชื่อตรงกับอำเภอเพื่อให้รู้จักง่ายในทางราชการ^{๕๖}

จะเห็นได้ว่า แนวทางการใช้สมณศักดิ์ดังกล่าว มีผลกระทบโดยตรงต่อความสัมพันธ์แต่ เดิมระหว่างชาวบ้านกับพระสงฆ์ในท้องถิ่น เพราะเป็นการเพิ่มความสำคัญให้กับสมณศักดิ์ของ ทางราชการ ในขณะที่ลดความสำคัญของพิธีกรรมนิยมชาวบ้านในท้องถิ่นลง

และนอกจากการทำให้สมณศักดิ์ของชาวบ้านหมดความหมายลงแล้ว การประยุกต์ใช้ ธรรมเนียมที่มีอยู่เดิมในท้องถิ่นให้เชื่อมโยงเข้ากับการบริหารคณะสงฆ์แบบใหม่ ก็เป็นสิ่งที่สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ทรงมีดำริอยู่ ดังพระมหาสมณศาสนที่มีไปถึงพระ ราชมุนี (อ้วน ติสโส) ผู้รั้งตำแหน่งเจ้าคณะมณฑลร้อยเอ็ด เมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๖ ว่า

เรื่องฮตพระนั้น เข้าใจว่าเป็นธรรมเนียมเลือกตั้งเจ้าวัด หรือตั้งอุปัชฌายะนั้นเอง...คง เกิดขึ้นในเมืองที่มีเจ้าผู้ปกครอง ครั้นเสียเมืองแล้ว ไม่มีใครเป็นธุระราชฎารจึงทำกันเอง ...ในบัดนี้สมเด็จพระเจ้าแผ่นดินทรงเป็นธุระ ตั้งแต่งพระภิกษุผู้ทรงคุณธรรมให้มีสมณ ศักดิ์ฐานันดร แลมีหน้าที่ปกครองสงฆ์ ที่เป็นผู้น้อยก็ได้รับแต่งตั้งสืบกันลงมาโดยลำดับ ควรจะเลิกวิธีฮตพระของราชฎารได้อีกฝ่ายหนึ่ง จะให้คงอยู่ก็ได้เหมือนกัน เปลี่ยนแปลง วิธีเสียบ้าง คือห้ามไม่ให้เอกชนฮตพระ ให้เป็นหน้าที่ของประชุมชน ทั้งคฤหัสถ์ทั้ง บรรพชิต ในตำบลหนึ่ง จะพึงฮตเป็นอุปัชฌายะหรือเป็นครูของตำบลนั้นเทียบบาฬีเป็น กุลุปกะชื่อที่จะขนานนั้น ยกคำว่าเจ้าหัว แลคำว่าสำเร็จเสีย ภิกษุผู้ได้รับเลือกตั้งหรือรับ เลือกเป็นอุปัชฌายะ ผู้น้อยเป็นชา ผู้ใหญ่เช่นเจ้าคณะมีราชทินนาม เป็นหัวชา ภิกษุผู้ ยังไม่ได้รับตำแหน่งอุปัชฌายะ แต่พอเป็นอาจารย์เขาได้ ผู้น้อยเป็นคุ ผู้ใหญ่เป็นหัวคุ แต่ห้ามไม่ให้ฮตพระที่ยังอ่อนพรรษา มีพรรษาได้สิบ เป็นเถระแล้วจึงฮต ฮตได้เพียงเป็น

^{๕๖} หจข , ร. ๕ ศ. ๑๒/๑๘, เรื่องรายงานตรวจจัดการพระศาสนาและการศึกษาในมณฑลตะวันออก เฉียงเหนือ ของพระญาณรักขิตผู้อำนวยการ ร.ศ. ๑๑๙. ลงวันที่ ๘ กันยายน ร.ศ. ๑๑๙.

คุณอย่างนี้จักไม่เกินไปดอก...เทียบกับธรรมเนียมสวดก็แม่นกัน เช่นเขาสวดท่านผู้ใดเป็น
 ซา คนในตำบลนั้นจะบวช ก็ถือท่านผู้นั้นเป็นอุปัชฌายะ สวดท่านผู้ใดเป็นคุณ ก็บวชอยู่ใน
 สำนักท่านผู้นั้นฯ ถ้าจัดให้เข้ารูปกับการปกครอง ยอมให้สวดเป็นซา ต่อเมื่อต้องการจะให้
 เลือகுปัชฌายะ ให้สวดเป็นคุณ ต่อเมื่อต้องการจะให้เลือกเจ้าอาวาส ส่วนภิกษุผู้ได้รับตั้งเป็น
 อุปัชฌายะแล้ว รับตั้งเป็นเจ้าอาวาสแล้ว เลื่อมใสจะสวดเป็นซาเป็นคุณของตำบลก็สวดได้”^{๒๒}

ตัวอย่างการใช้สมณศักดิ์เป็นเครื่องมือในการผนวกคณะสงฆ์ท้องถิ่นอย่างได้ผล คือกรณี
 ของครูบาฝ่ายหิน ซึ่งเป็นปฐมสังฆนายกของล้านนา (พ.ศ. ๒๓๗๔-๒๔๕๗) ครูบาฝ่ายหินเป็นพระ
 เถระที่ร่ำเรียนตามธรรมเนียมเดิมของล้านนามาตั้งแต่เป็นสามเณร โดยได้เล่าเรียนพระไตรปิฎก
 และมีความรู้ในทางบาลี มูลกัจจายน์ สัทศาสตร์ และพระธรรมวินัย อีกทั้งยังได้จัดให้มีการศึกษา
 อักษรวิธีย์ คัมภีร์มูลกัจจายน์ คัมภีร์สมัญญาภิธาน ขึ้นในวัดฝ่ายหิน จนมีผู้มาฝากตัวขอเรียนด้วย
 เป็นจำนวนมากจาก ลำพูน ลำปาง แพร่ น่าน เชียงราย เชียงตุง^{๒๓} และได้รับความเคารพนับถือ
 อย่างกว้างขวาง กระทั่งเจ้าอินทวิชยานนท์ เจ้าผู้ครองนครเชียงใหม่ในเวลานั้น ได้แต่งตั้งให้ท่าน
 เป็นปฐมสังฆนายกองค์ที่ ๑ (พ.ศ. ๒๔๓๘) หากต่อมาท่านเกิดขัดแย้งกับพระนพิตพิศาลคุณ ตัว
 แทนคณะสงฆ์จากกรุงเทพฯ ที่ถูกส่งไปเพื่อจัดการศึกษาตามประกาศจัดการศึกษาหัวเมืองขึ้นใน
 ล้านนา พระนพิตพิศาลคุณได้ทำหนังสือรายงานมายังสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมหลวงวชิรญาณ
 วโรรส (พระยศในขณะนั้น) ว่าครูบาฝ่ายหินยุ้งให้พระสงฆ์ท้องถิ่น ไม่ให้ความร่วมมือกับการวาง
 ระเบียบคณะสงฆ์ และการจัดการศึกษาแบบใหม่ จนเกิดความขัดแย้งในหมู่สงฆ์ล้านนาว่าจะเชื่อ
 ฟังผู้ใด จนในที่สุด ต้องมีการนิมนต์ครูบาฝ่ายหินลงมายังกรุงเทพฯ โดยทางกรุงเทพฯ ใช้วิธีการ
 ประนีประนอมด้วยการแต่งตั้งครูบาฝ่ายหินให้มีสมณศักดิ์เป็นพระอภัยสารทนะ เจ้าคณะเมือง
 เชียงใหม่ พร้อมกับแต่งตั้งลูกศิษย์ของครูบาฝ่ายหินขึ้นมารับตำแหน่งการบริหารคณะสงฆ์ในเมือง
 เชียงใหม่ โดยอนุโลมให้ปกครองตามแบบเดิมไปก่อน ความขัดแย้งจึงได้ยุติลง^{๒๔} การยอมรับสมณ
 ศักดิ์จากส่วนกลาง ทำให้พระสงฆ์ในสายครูบาฝ่ายหินมีความสัมพันธ์กับคณะสงฆ์ส่วนกลางมาก
 ขึ้น ดังมีการส่งพระสงฆ์ท้องถิ่นไปศึกษาต่อยังกรุงเทพฯ ก่อนที่จะกลับมารับตำแหน่งการบริหาร

^{๒๒}“พระมหาสมณศาสนถึงพระราชมนูนี้ผู้รั้งตำแหน่งเจ้าคณะมณฑลร้อยเอ็ด ๒๙ มกราคม พ.ศ. ๒๔๕๖,”
 ใน สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, พระมหาสมณศาสน เล่ม ๑ เกี่ยวกับการพระ
 ศาสนา, หน้า ๖๘ - ๗๐.

^{๒๓}“โสภา ขานะมูล, “ครูบาศรีวิชัย” ตนบุญ”แห่งล้านนา,” หน้า ๒๘.

^{๒๔}เรื่องเดียวกัน, หน้า ๗๓ - ๗๕.

คณะสงฆ์ต่อไป^{๕๕} นับเป็นการใช้สมณศักดิ์เป็นเครื่องมือในการผนวกคณะสงฆ์ท้องถิ่นได้อย่างมีประสิทธิภาพกรณีหนึ่ง

นอกจากนี้ เมื่อรูปแบบการบริหารของคณะสงฆ์ได้กลายเป็นระบบราชการอย่างเต็มตัว สมณศักดิ์ยังเป็นเครื่องมือในการลงโทษอีกด้วย ดังในสมัยที่สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ทรงดำรงตำแหน่งสมเด็จพระสังฆราช (พ.ศ. ๒๔๕๓-๒๔๖๕) หากพระสงฆ์รูปใดที่มีตำแหน่งในทางการบริหาร ทำงานได้ไม่เป็นที่พอพระทัย เนื่องจากปฏิบัติงานผิดพลาด พระองค์มักจะสั่งถอดจากตำแหน่งในการบริหารเสีย ซึ่งเป็นผลให้พระรูปนั้นๆ ต้องออกจากสมณศักดิ์ประจำตำแหน่งบริหารไปด้วย เช่นในปี พ.ศ. ๒๔๕๗ กระทบวงกลาใหม่ได้มีหนังสือมาว่า มีสามเณรในเมืองสุโขทัยถูกเกณฑ์เข้าประจำการทหาร ๒๐ รูป เจ้าหน้าที่ได้นำตัวไปหาพระครูสุขชาวโรทัย เจ้าคณะเมืองเพื่อขอให้ทำการสึกสามเณร แต่ท่านกลับบ้ายเบี่ยง ต่อมาให้เจ้าคณะมณฑลพิษณุโลกสั่งลงมาก็ยังไม่ยอมทำการสึกให้อีก และปล่อยสามเณรเหล่านั้นไป สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ทรงเห็นว่าพระครูสุขชาวโรทัยทำผิด ไม่ควรอยู่ในสมณศักดิ์ต่อไป ทำให้พระครูสุขชาวโรทัยไม่กล้าฝืนคำสั่งต่อไป รีบเข้ามารายงานตัวในกรุงเทพฯ เพื่อชี้แจง^{๕๖}

สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ยังทรงใช้สมณศักดิ์ให้เป็นเครื่องมือในการบริหารคณะสงฆ์โดยให้มีตำแหน่งพระครูกิตติมศักดิ์ที่ไม่มีหน้าที่ในการบริหารสำหรับพระที่ถูกปลดออกจากตำแหน่ง เพื่อลดความไม่พอใจของผู้ที่ถูกปลดและหมู่คณะของพระที่ถูกปลดจากตำแหน่ง ครั้งหนึ่งการปลดพระที่ทำหน้าที่เจ้าคณะแขวงออกจากตำแหน่งของพระราชมนูณี (อ้วนตีสไล) ผู้รั้งตำแหน่งเจ้าคณะมณฑลร้อยเอ็จ ที่ได้ทำการปลดพระในตำแหน่งเจ้าคณะแขวงที่ขอลาออกจากตำแหน่ง และตั้งผู้อื่นดำรงตำแหน่งแทนในครั้งเดียวถึง ๘ รูปในปี ๒๔๕๖ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ทรงมีพระดำริว่ารุนแรงเกินไป เพราะการให้ลาออกหรือไล่ออกก็ดี เป็นจำนวนมาก ๆ ไม่เป็นผลดี ทรงได้มีลายพระหัตถ์ประทานไปว่า

เจ้าคณะโดยมากมักจะมุ่งเอาแต่ผู้ที่ได้งานได้การ ไม่ได้เฉลียวใจถึงว่า การฝ่ายคณะสงฆ์แปลกจากการฝ่ายบ้านเมือง การฝ่ายคณะสงฆ์ สำคัญที่คุมบริษัทไว้อยู่ การปกครองจะได้บ้างเสียบ้างก็ทำเนา... อยากรู้ก็ตรูให้ออกก็ดี อนุญาตให้ออกก็ดี คราวละ

^{๕๕} เรื่องเดียวกัน.

^{๕๖} หจข., ร ๖ ศ. ๑๔. ๑ / ๑๐ เรื่องถอดสมณศักดิ์พระครูสุขชาวโรทัย เจ้าคณะเมืองสุโขทัย (๒๑-๒๖ สิงหาคม ๒๕๔๗).

มาก ๆ ไม่เป็นทางดีเลย ฉันเห็นจัดการเรื่องนี้รุนแรงไปฯ พระเหล่านี้ไม่มีผิด จงให้เป็นพระครูกิตติมศักดิ์^{๔๗}

ทรงใช้ตำแหน่งพระครูกิตติมศักดิ์ให้เป็นเครื่องปลอบใจพระภิกษุที่ถูกปลดอยู่เสมอ ทั้งที่ปลดโดยพระองค์เอง หรือคนอื่นก็ตาม

ในเวลานั้น อำนาจการปกครองแบบราชการได้ตั้งมั่นอยู่ในคณะสงฆ์เป็นที่เรียบร้อยแล้ว พระสงฆ์ท้องถิ่นโดยมาก มักไม่ค่อยมีความเห็นแย้งกับคำสั่งที่มาจากส่วนกลาง ไม่ว่าจะเป็นอย่างใดก็ตาม ความเกรงกลัวอำนาจ หรือกลัวที่จะต้องสูญเสียตำแหน่งไป ความขัดแย้งระหว่างความเป็นพระที่ผูกพันกับชาวบ้านในท้องถิ่น กับความเป็นพระผู้บริหารการคณะสงฆ์ที่ต้องเดินตามนโยบายของรัฐ แทบจะไม่ปรากฏให้เห็น แสดงให้เห็นว่าระบบราชการที่อยู่ในโครงสร้างการบริหารคณะสงฆ์มีพลังมากกว่าคนในชุมชน พระสงฆ์ทั้งหลายจึงต้องเดินตามอำนาจและนโยบายของรัฐอย่างไม่อาจหลีกเลี่ยง

๔.๒ การสร้างแบบแผนทางการศึกษาของคณะสงฆ์

การออกพระราชบัญญัติลักษณะปกครองคณะสงฆ์ ร.ศ. ๑๒๑ นอกจากจะเป็นการจัดระเบียบการปกครองของคณะสงฆ์ให้มีระเบียบแบบแผนที่ชัดเจนแล้ว ยังเป็นไปเพื่อให้สอดคล้องกับการปฏิรูปการปกครองในทางพระราชอาณาจักร ภายใต้ภาวะที่ต้องการสร้างเอกภาพของชาติ

โดยการปรับเปลี่ยนจารีตแบบแผนของพุทธศาสนาที่มีลักษณะแตกต่างกันไปในแต่ละพื้นที่ ให้สอดคล้องกับแนวความคิดและจารีตแบบแผนทางพุทธศาสนาของชนชั้นนำ ดังที่ได้กล่าวไปแล้วถึงทัศนคติทางศาสนาที่เปลี่ยนไปนับตั้งแต่การเกิดธรรมยุติกนิกายในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เป็นต้นมา เมื่อมาถึงในรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ประสพการณ์ของพระองค์และชนชั้นนำที่ได้รับรู้จารีตในการนับถือศาสนาของชาวบ้านตามท้องที่ต่างๆ ทั่วประเทศ ผ่านรายงานและกลไกการปกครองสมัยใหม่ ตลอดจนการเดินทางไปยังท้องถิ่นต่างๆ ทั่วประเทศด้วยพระองค์เอง หรือเจ้านายองค์อื่นๆ ได้ทำให้พระองค์มีปฏิกริยาในทางลบต่อแบบแผนการปฏิบัติทางศาสนาของชาวบ้าน และทรงมีพระดำริว่าการศึกษาจะเป็นเครื่องมือในการเปลี่ยนแปลงทัศนคติของราษฎรให้สอดคล้องกับทัศนคติของชนชั้นนำ เพื่อนำไปสู่พระศาสนาที่แท้จริง

^{๔๗} ลายพระหัตถ์ถึงพระราชมุนีผู้รั้งตำแหน่งเจ้าคณะมณฑลร้อยเอ็ด ลงวันที่ ๒๙ มกราคม พ.ศ. ๒๔๕๖ ใน สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, พระมหาสมณศาสน เล่ม ๑ เกี่ยวกับการพระศาสนา, หน้า ๖๕.

นอกจากความคิดเรื่องการชักจูงชาวบ้านให้ปรับเปลี่ยนจารีตแบบแผนทางศาสนาแล้ว การพยายามใช้ประโยชน์จากหลักธรรมคำสั่งสอนของพระพุทธศาสนาเพื่อนำมารับใช้เป้าหมายของรัฐในเวลานั้น ส่งผลต่อการตีความหลักธรรมในพระพุทธศาสนา โดยลดทอนความสำคัญของเป้าหมายสูงสุดของพุทธศาสนา คือพระนิพพาน ไปเป็นการเน้นประโยชน์ที่เห็นได้ในโลกนี้แทน โดยเน้นการอบรมเพื่อสร้างพลเมืองของชาติที่มีศีลธรรมอันดี ไม่สร้างความวุ่นวายให้ผู้ปกครองตั้งนั้น เพื่อให้เป้าหมายของรัฐในการสร้างเอกภาพของชาติบรรลุผล และเพื่อให้พระสงฆ์กลายเป็นกลไกที่มีประสิทธิภาพของรัฐในการถ่ายทอดความคิดดังกล่าวไปสู่ประชาชน ระบบการศึกษาของคณะสงฆ์จึงถูกปรับเปลี่ยนให้เป็นไปตามเป้าหมายของรัฐและทัศนคติทางด้านพุทธศาสนาของชนชั้นนำ คือเพื่อสร้างพระสงฆ์ที่จะมาทำงานอบรม สั่งสอนหลักธรรมในแบบที่รัฐต้องการ ดังนั้น การออกพระราชบัญญัติลักษณะปกครองคณะสงฆ์ ร.ศ.๑๒๑ จึงแยกไม่ออกจากการจัดการศึกษาตามแนวใหม่ของ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรสให้คณะสงฆ์

๔.๒.๑ แนวทางการศึกษาของคณะสงฆ์เดิม

แต่เดิมนั้นการสอบพระปริยัติ เป็นการสอบแปลเนื้อความจากคัมภีร์ภาษาบาลีเป็นภาษาไทยให้ถูกต้องตามอภิธานและไวยากรณ์บาลี และโดยที่ทางการเป็นผู้จัดการและอำนวยความสะดวกให้มีการสอบ จึงมักเรียกกันว่า “การสอบแปลพระปริยัติสนามหลวง “

ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย มีการปรับปรุงหลักสูตรการสอบเดิมที่แบ่งเป็น ๓ ชั้น หรือ ๓ ประโยค ให้เป็นการสอบแบบ ๙ ประโยค ทั้งนี้ สันนิษฐานว่าเป็นเพราะความประสงค์จะให้ภิกษุสามเณรมีความรู้เชี่ยวชาญในพระไตรปิฎกมากขึ้นกว่าแต่ก่อน เพราะการสอบโดยแบ่งเป็น ๓ ชั้นนั้น ความรู้เห็นจะไม่ผู้แตกฉานนัก เพราะบางครั้งผู้เข้าสอบอาจจับฉลากเลือกถูกคัมภีร์ที่เป็นหลักสูตรสำหรับการแปลได้ง่ายๆ ได้ ส่วนการแบ่งขอยชั้นตอนการสอบให้ละเอียดขึ้นนั้นทำให้ผู้สอบมีกำลังใจที่จะสอบเลื่อนขึ้นไปเรื่อยๆ โดยกำหนดหลักสูตรการเรียนและการสอบพระปริยัติธรรมใหม่ดังนี้

ประโยคที่ ๑-๓ สอบแปล คัมภีร์ธรรมบท ต้องสอบให้ได้ในคราวเดียวกันทั้ง ๓ ประโยค มิเช่นนั้นต้องเริ่มสอบตั้งแต่ประโยคหนึ่ง ใหม่ในการสอบคราวต่อไป ผู้สอบได้นับเป็นเปรียญจัตวาหรือเปรียญสามัญ

ประโยคที่ ๔ สอบแปล คัมภีร์มังคลัตถที่ปนีชั้นต้น สอบได้นับเป็นเปรียญตรี

ประโยคที่ ๕ สอบแปล คัมภีร์สารัตถสังคห

ประโยคที่ ๖ สอบแปล คัมภีร์มังคลัตถที่ปนีบันปลาย จัดเป็นชั้นเปรียญโท

ประโยคที่ ๗ สอบแปล คัมภีร์ปฐมสมันต์ปสาทิกา สอบได้นับเป็นเปรียญเอกชั้นสามัญ

ประโยคที่ ๘ สอบแปลคัมภีร์วิสุทธิมรรค สอบได้นับเป็นเปรียญเอก ม หมายถึงชั้นเอก
มัชฌิมา

ประโยคที่ ๙ สอบแปล คัมภีร์สารัตถทีปนี สอบได้นับเป็นเปรียญเอกชั้นสูง^{๘๘}

ปัญหาด้านการศึกษาพระปริยัติแบบเดิมเกิดขึ้นมาจากการที่ต้องใช้เวลาในการเรียนการสอบมาก เพราะชั้นเรียนชั้นหนึ่งๆ มิได้มีการแยกนักเรียนออกมา ให้เรียนปะปนกันไปทุกชั้นปี ครูผู้สอนที่จะหาคนมีความรู้สอนได้จนตลอดหลักสูตรก็ยาก การจัดสอบนั้น บางทีก็จัดสอบ ๓ ปี ครั้งหรือ ๖ ปีครั้งหนึ่ง คนเรียนก็ท้อแท้ในการจะรอสอบแต่ละครั้ง หรือหากสอบตกก็มักสิ้นหวังในการสอบคราวหน้า การสอบโดยการแปลด้วยปาก วันหนึ่งก็สอบไม่ได้ก็รูป กว่าที่จะสอบจบคราวหนึ่งบางทีใช้เวลาถึง ๓ เดือน^{๘๙} จึงนับเป็นภาระหนักหนาของบรรดากรรมการสอบด้วยเป็นพระเถระมีอายุมาก กรรมการบางรูปกว่าจะสอบเสร็จต้องถึงเจ็บป่วยไม่สบายไปก็มี^{๙๐}

นอกจากการศึกษาพระปริยัติธรรมแล้ว การศึกษาวิปัสสนาธุระก็ยังคงสอนกันอยู่ในวัดต่างๆ ที่สืบสายกันมาในสายของครูบาอาจารย์ในวัดนั้น เช่น วัดราชาธิวาส วัดราชสิทธาราม วัดสังเวช วิชยาราม เป็นต้น และยังมีการฝึกหัดงานต่างๆ ที่เป็นธรรมเนียมสืบสายกันมา หรือแม้วิชาแพทย์และเรื่องอื่น เช่น โหราศาสตร์ แม้เรื่องคาถาอาคมต่าง ๆ

๔.๒.๒ แนวทางการศึกษาของมหามกุฏราชวิทยาลัย

เมื่อกรมหมื่นวชิรญาณวโรรสจัดการศึกษาคณะสงฆ์แบบใหม่โดยการตั้งมหามกุฏราชวิทยาลัย พระองค์ได้ทำการทดลองหลักสูตรเพื่อพระภิกษุ สามเณร และศิษย์วัดในฝ่ายธรรมยุติกนิกายก่อน เพื่อเป็นฐานสำหรับการตั้งมหามกุฏราชวิทยาลัยเพื่อเป็นที่ศึกษาของธรรมยุติกนิกาย เมื่อเริ่มทดลองนั้นมีนักเรียนเพียง ๓๒ คน^{๙๑}

^{๘๘} สมเด็จพระญาณสังวรญาณมุนี, "อธิบายเรื่องการสอนพระปริยัติธรรม," ใน ประชุมพระนิพนธ์เกี่ยวกับตำนานทางพระพุทธศาสนา (ม.ป.ท. ๒๕๑๔), หน้า ๒๔๒ - ๒๔๓. (พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานในงานพระราชทานเพลิงศพพระเทพคุณาธาร (ผล ชินปุตโต) ณ ฌาปนกิจสถานวัดพระพิเรนทร์ วันที่ ๒๑ มีนาคม ๒๕๑๔)

^{๘๙} ประวัติมหามกุฏราชวิทยาลัยในพระบรมราชูปถัมภ์, หน้า ๑๙.

^{๙๐} หจข., ร. ๕ ศ. ๕/๒, รายงานจดหมายเหตุประชุมเถระสมาคม เรื่อง มหาธาตุวิทยาลัย วันที่ ๗ กันยายน ร.ศ. ๑๑๑.

^{๙๑} "ลายพระหัตถ์สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมหมื่นวชิรญาณวโรรส ถึงเจ้าพระยาภาสกรวงศ์ ลงวันที่ ๑๑ สิงหาคม ร.ศ. ๑๑๒," อ้างถึงใน ประวัติมหามกุฏราชวิทยาลัยในพระบรมราชูปถัมภ์, หน้า ๖.

หลักสูตรที่ได้ทรงทดลองนั้น ได้กลายมาเป็นหลักสูตรที่ใช้เรียนกันต่อมาในมหามกุฏราชวิทยาลัย และมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย

การเรียนการสอนที่จัดขึ้นมาใหม่นั้น ตามจุดมุ่งหมายที่ปรากฏในรายงานประจำปีของพระธรรมไตรโลกาจารย์ นายกแห่งมหามกุฏราชวิทยาลัย คือเพื่อแก้ปัญหาหลายเรื่องตามสายตาของพระมหาสมณะเจ้าและพระรุ่นใหม่ เช่น การที่ครูบาอาจารย์ในวัดต่างๆ มีความรู้ไม่เท่ากัน ความต้องการของผู้เข้ารับศึกษาและผู้ปกครองที่ไม่ต้องการความรู้อื่น นอกเหนือจากที่จำเป็นในการประกอบอาชีพให้พออ่านออกเขียนได้ก็พอใจ ในส่วนของงานการเรียนภาษาบาลีก็แล้วแต่จะสมัครใจ การสอบความรู้ก็มีนานๆ ครั้งทำให้ผู้สอบไม่ได้ศึกษาอย่างต่อเนื่อง และบางทีเมื่อเรียนภาษาบาลีแล้วก็ไม่ได้รักที่จะศึกษาปริยัติธรรมในพระไตรปิฎกต่อไป^{๙๖} โดยโรงเรียนที่ทรงตั้งขึ้นใหม่นั้นเป็นโรงเรียนที่มีจุดมุ่งหมายต่างจากธรรมเนียมแบบเดิม ทรงเน้นที่จะให้วัดทำหน้าที่สอนและสนับสนุนในเรื่องครูอาจารย์และตำราแต่เพียงอย่างเดียว ไม่เน้นให้รับเลี้ยงดูนักเรียนเหมือนอย่างประเพณีเก่า^{๙๗}

และในส่วนการจัดการได้แบ่งเป็น ๒ ระดับ ส่วนที่เป็นวิทยาลัยแผนกหนึ่งสอนพระปริยัติชั้นสูง และเป็นที่ประชุมสำหรับแปลสอบไล่ประโยค ๑ ขึ้นไป อีกส่วนหนึ่งจัดเป็นโรงเรียนตามวัดที่เป็นสาขาของมหามกุฏราชวิทยาลัย ให้มีการเรียนการสอนแบบเดียวกับที่มหามกุฏราชวิทยาลัยทุกอย่าง การเรียนของมหามกุฏราชวิทยาลัย เป็นการเรียนแบบ “แลการสอบที่วัดนั้นใช้เขียน จะต้องตั้งโต๊ะเก้าอี้”^{๙๘} เพราะแต่เดิมการเรียนพระปริยัติธรรมเรียนกันตามศาลาหรือระเบียบพระอาราม ศิษย์ก็นั่งหรือนอนเรียนกับพื้นตามอรัญญ์ อาจารย์ก็เช่นเดียวกัน การนั่งโต๊ะเก้าอี้ให้เรียบร้อย การเรียนการสอนบอกกันปากเปล่า ใช้ความจำใครกลัวลืมก็จดลงในสมุดหรือใบลานกันลืม^{๙๙} หลักสูตรศึกษาพระปริยัติแบ่งออกเป็น ๖ ชั้น คือ นักเรียนตรี โท เอก บาเรียนตรี โท เอก มีการแบ่งชั้นเรียนแยกกันไม่ปะปนกันเหมือนแต่เดิม มีเวลาเรียนที่แน่นอน นั่งเรียนบนโต๊ะเก้าอี้ ฯลฯ ลักษณะต่างๆ เหล่านี้ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรสได้นำเอาแบบแผนการเรียนแบบสมัยใหม่ที่ต้องมีการให้มีการวัดผลได้ สอดคล้องกับความเปลี่ยนแปลงในทางอาณาจักรกำลังปรับตัวให้เข้าสู่ระบบบริหารและสังคมสมัยใหม่และเน้นเรื่องการจัดกิจกรรมต่างๆ ให้เป็นตามตารางเวลา มีระเบียบแบบแผนแน่นอนเข้ามาใช้ในองค์กรสงฆ์ของพระองค์

แม้ว่าการก่อตั้งมหามกุฏราชวิทยาลัยในระยะแรกจะมีวัตถุประสงค์เพื่อการศึกษาพระปริยัติของคณะสงฆ์ฝ่ายธรรมยุติกนิกาย แต่ขณะเดียวกันยังเป็นสถานศึกษาที่ถ่ายทอดความรู้ใน

^{๙๖} ประวัตติมหามกุฏราชวิทยาลัยในพระบรมราชูปถัมภ์, หน้า ๔.

^{๙๗} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๙.

^{๙๘} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔๗.

^{๙๙} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๔๓.

แบบสมัยใหม่ให้กับพระภิกษุสงฆ์ในพุทธศาสนาอีกด้วยเช่น วิชาเลขแบบฝรั่ง (บางท่านว่ามี การสอนภาษาอังกฤษด้วย แต่ไม่ปรากฏในหลักสูตร)

ในส่วนของโรงเรียนภาษาไทยของวัดบวรนิเวศ ที่มีหลักสูตรและวิธีการเรียนการสอนต่าง ไปจากของโรงเรียนในกรมศึกษาธิการและเป็นแม่แบบให้โรงเรียนสาขาของมหามกุฏราชวิทยาลัย มีหลักสูตรที่ให้เรียน คืออ่านหนังสือให้เข้าใจ เขียนหนังสือเป็น ไวยากรณ์ไทย เรียงความ ทำเลข ทำบัญชีการเงิน กิริยา บริหารร่างกาย ความประพฤติเพียงคติปฏิบัติ (คือ ธรรมของคฤหัสถ์) ธรรมจริยาเพียงเบญจศีล และยังมีหลักสูตรการเรียนนอกโรงเรียนอีก คือสอนทำไม้ ทำทับกระท่อม แต่งอาหาร เย็บผ้า แจวเรือพายเรือ ขึ้นต้นไม้^{๙๖}

ส่วนในวิธีการสอนนั้นนอกจากจะเน้นในทางวิชาการแล้ว หลักสูตรการเรียนการสอนของ โรงเรียนในสังกัดมหามกุฏราชวิทยาลัย สอดคล้องกับความต้องการคนที่เข้าไปทำราชการในชั้น ตำแหน่งที่ไม่สูงมาก เช่น เสมียน และยังสอนกริยามารยาทให้เข้าสังคมอีกด้วย ที่แปลกก็คือ หลักสูตรในส่วนนอกโรงเรียนวิชาที่สอน คือวิถีชีวิตของชาวบ้านชนบททั่วไป อาจเป็นไปได้ว่าวิถีชีวิต ของคนในยุคนั้นกำลังเปลี่ยนแปลงไป โดยเฉพาะคนในเมืองอย่างกรุงเทพฯ จนต้องมีการสอนใน เรื่องสมัยที่ชาวบ้านทั่วไปเห็นว่า ไม่จำเป็นต้องเรียนในโรงเรียน

นอกจากนี้ การให้เรียนเรื่องศีลธรรมและความประพฤติ หลักสูตรศีลธรรมที่สอนนั้นมุ่งเน้น ให้เป็นคนดีของสังคม เป็นพลเมืองที่ดีของชาติที่กำลังเริ่มเติบโต อันเป็นความคิดใหม่ ที่เกิดขึ้นใน รัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

แบบแผนการศึกษาของมหามกุฏราชวิทยาลัยเป็นแบบแผนที่ล้ำสมัยมากในสมัยนั้น ไม่ใช่ เพียงหลักสูตรการศึกษาที่ปรับปรุงใหม่ในด้านปริยัติศึกษา หากรวมไปถึงในด้านการศึกษา สำนัญและรูปแบบการจัดการต่างๆ ที่มหามกุฏราชวิทยาลัยนำมาใช้เป็นแห่งแรก ก่อนระบบการ ศึกษาแบบสมัยใหม่จะเริ่มแพร่หลายเสียอีก

เมื่อได้มีการเปิดสอนตามหลักสูตรของมหามกุฏราชวิทยาลัย และเปิดสอบสนามมหามกุฏ ราชวิทยาลัยแล้ว ในช่วงต้นๆ พระภิกษุสามเณรในคณะธรรมยุติกนิกายนิยมมาเรียนกันในมหา มกุฏราชวิทยาลัยและสอบความรู้ในสนามมหามกุฏราชวิทยาลัยกันมาก จนในบางปีเกือบไม่มี พระภิกษุสามเณรในคณะธรรมยุติกนิกายเข้าสอบในสนามหลวงเลย จนเจ้าพระยาภาสกรวงศ์ เสนาบดีกระทรวงธรรมการในเวลานั้น ต้องมีหนังสือกราบทูลสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระ ยาวชิรญาณวโรรส “แต่ถึงอย่างไรก็ดี ขอพระบารมีปกเกล้าฯ ให้มีพระในคณะธรรมยุติกฯ เข้าแปล บ้าง”^{๙๗}

^{๙๖} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๕๙.

^{๙๗} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔๙.

แต่เมื่อถึงในปี พ.ศ.๒๔๔๔ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ได้ทรงมีลายพระหัตถ์ขอพระราชทานพระบรมราชานุญาตจากพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวขอพระราชทานพระบรมราชานุญาตหยุดการสอบสนามมหามกุฏราชวิทยาลัย หลังจากได้ประชุมกับกรรมการของมหามกุฏราชวิทยาลัย เห็นว่าควรจะลดภาระที่มหามกุฏราชวิทยาลัยทำไม่ได้ลงเสีย ให้เลิกการจัดสอบปริยัติธรรมเสีย และให้ไปเข้าสอบในการสอบสนามหลวงที่มีการสอบเป็นประจำทุกปีแทน^{๙๙}

สาเหตุของการเลิกการสอบนี้ เป็นเพราะสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรสทรงต้องรับผิดชอบบังคับบัญชาจัดการศึกษาหัวเมือง ทำให้เป็นภาระแก่คณะธรรมยุติกนิกายไม่น้อย เนื่องจากต้องใช้พระสงฆ์ที่มีความสามารถเข้าไปจัดการศึกษาในมณฑลหัวเมือง กรรมการของมหามกุฏราชวิทยาลัยหลายคนต้องไปปรับหน้าที่ผู้อำนวยการศึกษาประจำมณฑล จึงขาดกำลังคนที่จะดูแลการศึกษาของมหามกุฏราชวิทยาลัยเอง บางครั้งเมื่อมีการประชุมกรรมการมหามกุฏราชวิทยาลัย กรรมการก็มาประชุมไม่ครบองค์^{๑๐๐} อีกสาเหตุหนึ่ง คือในเวลานั้นการสอบปากเปล่าก็ยังไม่เลิกไป สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ทรงเห็นว่า การเรียนการสอบด้วยวิธีเขียนยากกว่าการเรียนการแปลด้วยปาก ดังนั้นเมื่อ “ยังมีทางอันพึงจะเลือกได้อยู่ ก็ยอมมีผู้เลือกข้างง่ายกว่า จึงปลุกไม่ติด”^{๑๐๑}

การเรียนการสอนของมหามกุฏราชวิทยาลัยทำให้เกิดปัญหาว่า มีผู้เข้ามาเรียนเพื่อนำวิชาความรู้ออกไปใช้ในทางฆราวาสทำให้มีการสึกออกไปกันมาก ในวัดบวรนิเวศเองพระที่บวชใหม่ในปี ๒๔๔๒ ตอนเข้าพรรษามีจำนวน ๖๐ เศษ ตอนออกพรรษากลับเหลืออยู่เพียง ๓ รูป จนถึงกับมีคำถามว่าการเรียนแบบเก่าจะทำให้พระอยู่ในพระศาสนาได้มากกว่าหรือเปล่า^{๑๐๒}

ความเห็นนี้มาจากเจ้าพระยาภาสกรวงศ์ที่มีทัศนคติในเรื่องการศึกษาของคณะสงฆ์แตกต่างจากสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส แม้ว่าเจ้าพระยาภาสกรวงศ์จะเป็นขุนนางสมัยใหม่ที่ได้เคยไปศึกษาต่างประเทศ แต่ทัศนคติในเรื่องของการศึกษาลำหรับคณะสงฆ์

^{๙๙}“ลายพระหัตถ์สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรส เรื่องกราบทูลขอพระบรมราชานุญาตหยุดการสอบไล่พระปริยัติธรรมของมหามกุฏราชวิทยาลัย ลงวันที่ ๑๐ กันยายน ร.ศ. ๑๒๐,” อ้างถึงในประวัติมหามกุฏราชวิทยาลัยในพระบรมราชูปถัมภ์, หน้า ๑๓๘ - ๑๓๙.

^{๑๐๐}เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๓๖.

^{๑๐๑}สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, ตำนานวัดบวรนิเวศวิหาร (กรุงเทพฯ: วัดบวรนิเวศวิหาร, ๒๕๔๐), หน้า ๘๓. (จัดพิมพ์โดยเสด็จพระราชกุศลในการฉลองพระชนม์มายุครบ ๘๔ พรรษา สมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก)

^{๑๐๒}อุษา ชัยโชติชัย, “การจัดการศึกษาของคณะสงฆ์ไทย พ.ศ. ๒๔๓๒ - ๒๔๙๐,” (วิทยานิพนธ์ปริญญามหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๒๖), หน้า ๑๔๘.

กลับมองว่า การสอบแบบของมหาหมฏฐราชวิทยาลัยนั้น ทำให้ผู้สอบความรู้ไม่แน่น ไม่เหมือนการสอบปากเปล่าตามแบบสมัยก่อน เพราะผู้ที่เข้าสอบสามารถเลือกแปลโดยการเก็งว่าคะแนนพอที่จะสอบได้แล้ว ส่วนศัพท์ที่ยากก็ตัดทิ้งไป ต่างจากการสอบในสนามหลวงที่บางครั้งแปลผิดตัวเดียวก็อาจสอบตกได้^{๑๐๒}

ท่านเห็นว่าการเรียนปริยัติที่เรียนตามแบบโบราณที่นอนเรียนและสอนกันด้วยปากนั้น

“...ต้องเรียนกันจนแก่กว่าจะรู้ดีได้ ครั้นรู้ดีอายุมากเสียแล้วทั้งประกอบกับเลซีโลฟีด้วยจึงบวชอยู่ได้นานจนตลอดอายุ”^{๑๐๓} และท่านยังได้อ้างไปถึงสมเด็จพระวันรัต (ฑิต) วัดสุทัศน์ฯ ว่า

“สมเด็จพระวันรัตท่านเห็นว่าที่พระสงฆ์เรียนอย่างเก่าเช่นนี้เจริญอยู่แล้ว เป็นการสืบอายุพระศาสนา ไม่ได้เรียนเป็นติรัจฉานวิชา ยิ่งแก่เข้ายิ่งรักพระปริยัติธรรมมากขึ้น ดังตัวของท่านเอง” ส่วนการนั่งเรียนใช้เขียนตามแบบของมหาหมฏฐราชวิทยาลัยนั้น “เรียนเอาแต่รู้ใช้การเป็นประมาณ แลไม่ค่อยบวชอยู่ทนเหมือนดังผู้เรียนอย่างเก่า”^{๑๐๔}

แต่สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ทรงเห็นว่าการที่พระบวชไม่ทนนี้เป็นเพราะการเรียนแบบเก่าที่ใช้เวลาในการเรียนนาน ทำให้คนที่เรียนขาดตอนมีความรู้ไม่ทันกัน พระองค์จึงได้คิดที่จะให้เรียนวิชาทางโลกอย่างภาษาไทย เลข และวิชาอื่นๆ พระสงฆ์สามเณรที่ไม่สมัครใจจะบวชนานก็ไม่ควรฝืน แต่ควรปรับปรุงวิธีเรียนวิธีสอนให้เหมาะสมและสอดคล้องกับสภาพของผู้เรียนจะดีกว่า^{๑๐๕}

ความเห็นของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรสในข้อนี้ นับว่าเป็นความคิดที่ถือว่าไปไกลเกินกว่าพระสงฆ์รุ่นเก่า และยังอิงกับสภาพความจริงในสังคมไทยแต่โบราณที่สถาบันสงฆ์เป็นที่ศึกษาเล่าเรียนของคนในสังคมมาช้านาน การบวชเป็นช่องทางหนึ่งในการเลื่อนชั้นทางสังคม เพราะชาวบ้านธรรมดาหากไม่บวชเรียนก็ยากที่จะมีช่องให้ได้ทำงานรับราชการ ดังเคยมีประกาศในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เรื่องพระสีกออกมารับราชการ เป็นจำนวนมาก^{๑๐๖} เดวิด เค. ้วยอาจ ได้ศึกษาไว้ว่า ในสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว มีพระสงฆ์ที่สอบผ่านเป็นเปรียญ ในระหว่าง ปี ๒๔๑๓ - ๒๔๔๓ สีกออกมา

^{๑๐๒} เรื่องเดียวกัน.

^{๑๐๓} หจข.,ร. ๕ ศ. ๓/๓๓, หนังสือเจ้าพระยาภาสกรวงศ์กราบทูลกรมหมื่นสมมตอมรพันธ์ เรื่องการสอบปริยัติธรรม. ลงวันที่ ๑๑ กุมภาพันธ์ ร.ศ. ๑๑๗.

^{๑๐๔} เรื่องเดียวกัน.

^{๑๐๕} เรื่องเดียวกัน.

^{๑๐๖} พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, **ประชุมประกาศรัชกาลที่ ๔ พ.ศ. ๒๓๙๔ - ๒๔๐๐** (พระนคร: คุรุสภา, ๒๕๐๓), หน้า ๘๙ - ๙๒.

เป็นจำนวนถึงร้อยละ ๔๕^{๑๐๘} แล้วในที่สุดแนวพระดำริของ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส เกี่ยวกับจัดการศึกษาให้สอดคล้องกับผู้เรียนกลับไม่ได้เป็นแนวทางที่ดำรงต่อมาใน คณะสงฆ์ไทย^{๑๐๘}

๔.๒.๓ พระสงฆ์มหานิกายกับแผนการศึกษา

สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส และพระสงฆ์ธรรมยุติกนิกายมีส่วนในการจัดการศึกษาของมหามกุฏราชวิทยาลัย ต่อมาได้มามีอิทธิพลต่อการจัดการศึกษาของฝ่ายมหานิกายด้วย เมื่อมีนโยบายให้มีการตั้งมหาธาตุวิทยาลัยเป็นมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย เพื่อเป็นสถานศึกษาของพระสงฆ์ฝ่ายมหานิกาย

เรื่องการศึกษาของคณะสงฆ์นั้น นอกจากฝ่ายธรรมยุติกนิกายที่ปรับตัวอย่างสอดคล้องกับความเปลี่ยนแปลงในทางโลกอย่างรวดเร็ว พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงมีพระราชดำริเรื่องของการศึกษาฝ่ายมหานิกายด้วย ทรงเห็นว่าหากปล่อยให้เรียนการสอนของฝ่ายมหานิกายให้เป็นไปตามแบบเดิมนั้นการศึกษาจะมีแต่โทรมลงไป โดยทรงมอบหมายให้เจ้าพระยาภาสกรวงศ์นำความไปปรึกษากับสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส แต่การจะจัดการศึกษาเจ้าพระยาภาสกรวงศ์เห็นว่า คงต้องใช้เวลาบ้างเนื่องจาก “ไม่มีผู้ที่สามารถมีน้ำใจจะจัดรูปการใหม่ได้ในหมู่พระมหานิกาย” ด้วยธรรมเนียมที่มีอยู่ในพระฝ่ายมหานิกายไม่มีการร่วมปรึกษาหารือกัน เวลาประชุมแสดงความคิดเห็นอะไรก็ตามๆ กันไป พระผู้ใหญ่พูดอะไร พระผู้น้อยก็ไม่กล้าออกความเห็น เจ้าพระยาภาสกรวงศ์ยังเห็นว่า “พระมหานิกายเปนพวกอยู่แบบ “เลซีไลฟ์” ไม่ชอบทำการอะไรใหม่” ^{๑๐๙}

ในเอกสารจัดการเล่าเรียนของฝ่ายคณะมหานิกายที่ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ร่วมจัดเตรียมกับเจ้าพระยาภาสกรวงศ์ ได้เสนอความเห็นบางอย่างที่มีนัยว่า พระเถระในฝ่ายมหานิกายนั้นอาจไม่ค่อยเอาใจใส่ในการคณะ การศึกษาสักเท่าไร คือ ในข้อที่ ๑๙ “คิดใช้คนหนุ่มทำการ”, ข้อที่ ๒๐ “พยายามปลุกใจพระมหานิกายให้หาญ ในการสโมส”^{๑๑๐}

^{๑๐๘} เดวิด เค. วัลยาจ, “คณะสงฆ์เป็นเครื่องยกฐานะในสังคมไทยโบราณ,” วารสารศิลปากร ปีที่ ๑๐ เล่ม ๑ (๒๕๐๙): ๔๓.

^{๑๐๙} ดู พระไพศาล วิสาโล, พุทธศาสนาไทยในอนาคต, หน้า ๒๘๔ - ๓๐๔.

^{๑๑๐} หจข., ร.๕ ศ. ๕/๑๔, หนังสือเจ้าพระยาภาสกรวงศ์ ถึงกรมพระสมมตอมรพันธุ์ เรื่องจัดการศึกษาฝ่ายมหานิกาย ลงวันที่ ๑๓ ตุลาคม ๑๑๕.

^{๑๑๑} “เอกสารเสนอแบบจัดการศึกษาของฝ่ายมหานิกาย ส่วนคณฤชระ และ วิปัสสนาธุระ,” ใน ประวัติ มหามกุฏราชวิทยาลัยในพระบรมราชูปถัมภ์, หน้า ๘๑.

ในความเห็นของเจ้าพระยาภาสกรวงศ์ การจะจัดการศึกษาขึ้นในหมู่พระมหานิกาย ต้องการพระที่จะมาเป็นผู้นำ เพราะยังมีพระที่สนใจในการศึกษาเล่าเรียนอยู่มาก ขาดแต่ผู้นำที่จะมาชักจูงให้การเรียนดำเนินการให้ทันสมัย ถึงกับได้คิดเอาไว้ว่าถ้าจัดการคณะและถาวรวัตถุในฝ่ายมหานิกายเรียบร้อยแล้ว จะต้องให้พระธรรมยุติกนิกายเข้าไปช่วยจัดการ เนื่องจากฝ่ายพระธรรมยุติกนิกายเจริญก้าวหน้าดีอยู่แล้ว จนในที่สุดเมื่อได้ไปหารือกับสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส พระองค์ยินดีที่จะรับจัดการให้ เนื่องจากทางฝ่ายมหามกุฏทรงสามารถวางมือได้แล้วโดยจะเริ่มการจัดการเล่าเรียนที่วัดมหาธาตุก่อน^{๑๑๑} ซึ่งจะได้ปรับเป็นมหาธาตุวิทยาลัย หรือมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัยในการต่อมา

ด้วยเหตุนี้ พระสงฆ์อาวุโสในฝ่ายมหานิกายจึงถูกเรียกมาประชุมเพื่อจัดวางแผนการจัดตั้งมหาธาตุวิทยาลัย และพระเถระเหล่านั้นสะท้อนให้เห็นถึงความเฉื่อยเนือยและไม่สามารถปรับตัวเข้ากับ ความเปลี่ยนแปลงที่กำลังเกิดขึ้นได้

การประชุมมีขึ้นเมื่อวันที่ ๗ กันยายน ร.ศ. ๑๑๙ (พ.ศ. ๒๔๔๓) ณ วัดมหาธาตุ โดยมีพระผู้ใหญ่ในฝ่ายมหานิกายเข้าร่วมประชุมกันโดยพร้อมเพียง สมเด็จพระวันรัต วัดสุทัศน์เทพวราราม เป็นประธานในการประชุม และพระเถระรูปอื่น ๆ ของฝ่ายมหานิกาย

เจ้าพระยาภาสกรวงศ์ได้เสนอแผนในการปรับปรุงหลักสูตรมหาธาตุวิทยาลัยและการสอบเปรียญจะคิดจัดการอย่างไรต่อไป ประเด็นปัญหาที่ถกเถียงกันในหมู่พระเถระของฝ่ายมหานิกายมีอยู่หลายเรื่อง เช่น เรื่องที่ว่าใครจะเป็นครูสอน ซึ่งเจ้าพระยาภาสกรวงศ์เสนอให้พระสอนแต่มีข้อถกเถียงว่าพระสอนแล้วรับนิยภัตรเป็นค่าจ้างจะเป็นการผิดวินัย จะไม่ยอมรับสอน จนพระยาอุคมีการบดีต้องออกปากว่า พระทำเช่นนี้เห็นจะไม่สมกับที่ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้เป็นพระผู้ใหญ่ เมื่อให้พิจารณาแผนการศึกษาที่ได้วางไว้ก็ไม่มีพระสงฆ์รูปใดแสดงความคิดเห็นต่อการเปลี่ยนแปลงที่จะเกิดขึ้นกับหลักสูตรการศึกษาของคณะสงฆ์

สมเด็จพระวันรัต ที่มีอาวุโสสูงยังไม่สามารถเข้าใจแผนการศึกษาที่วางไว้ จนต้องให้พระในฝ่ายธรรมยุติกนิกายที่ไปประชุมวางแผนการศึกษามาอธิบายให้ฟังเกี่ยวกับหลักสูตรที่กำลังจัดขึ้นใหม่ เมื่อเสนอเรื่องการสอบเปรียญตัวอย่างใหม่ที่ใช้ตามแบบธรรมยุติกนิกายหรือแบบที่จัดสอนในมหามกุฏราชวิทยาลัย โดยการเขียนแปลและนับคะแนนนั้น จะใช้ตัวไทยหรือตัวขอมก็ได้ในการเรียนการสอน หนังสือเรียนที่ออกมาใหม่จะเป็นตัวอักษรไทยทั้งหมด สมเด็จพระวันรัตออกตัวว่า "ถ้าใช้ตัวไทยก็แปลไม่ออก เล่าก็จำไม่ได้ ที่สุดจนสวดมนต์จะเล่าก็ต้องดัดแปลตัวขอมจึงเล่าได้ ตัว

^{๑๑๑} หจข., ร. ๕ ศ. ๕/๑๔, หนังสือเจ้าพระยาภาสกรวงศ์ถึงกรมพระสมมตอมรพันธุ์ เรื่องจัดการศึกษาฝ่ายมหานิกาย ลงวันที่ ๑๓ ตุลาคม ร.ศ. ๑๑๕.

หนังสือไทยเล่าไม่ได้จริงๆ เอาไปตัดหัวเสียก็ยอม อ่านแปลไม่ได้” และในระหว่างการประชุมพระที่มีอาวุโสน้อยต่างก็คอยจะให้พระผู้ใหญ่พูดก่อน^{๑๑๑}

เหตุการณ์ที่เกิดขึ้นในการประชุมเป็นตัวอย่างของพระมหานิกายรุ่นเก่าจำนวนไม่น้อยที่ไม่สามารถปรับตัวกับการเปลี่ยนแปลงได้ แสดงให้เห็นถึงความคิดของพระเถระฝ่ายมหานิกายที่ยึดมั่นในแบบแผนเดิมที่เคยทำมาก่อน ไม่กระตือรือร้นในการที่จะเปลี่ยนแปลง ต่างจากฝ่าย ธรรมยุติกนิกายที่เป็นคนหนุ่ม นำโดยสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ซึ่งมีแนวคิดสอดคล้องกับความเปลี่ยนแปลงที่ดำเนินการอยู่ในสังคมไทย

ในปี พ.ศ. ๒๔๔๔ เมื่อเกิดปัญหาเกี่ยวกับวิธีการสอบ ระหว่างการจัดการศึกษาของสงฆ์รูปแบบใหม่ตามวิธีการที่มหามกุฏราชวิทยาลัยกำหนด กับการสอบสนามหลวงแบบเก่า พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงโปรดให้มีการเผด็จถามคณะสงฆ์ถึงความเห็นในเรื่องนี้ เจ้าพระยาภาสกรวงศ์เสนอในกรณีนี้ว่า “ควรจะให้ถวยาภิธานาเรียงรูปจะได้ออกความเห็นได้ ถ้าประชุมแล้วคงหันตามผู้ใหญ่ไปบ้างนั้น”^{๑๑๒}

ความเฉื่อยช้าของของพระเถระในฝ่ายมหานิกายต่อการเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้น ทำให้เมื่อมีการออกประกาศจัดการเล่าเรียนในหัวเมือง ร.ศ. ๑๑๗ (พ.ศ. ๒๔๔๑) การแต่งตั้งตำแหน่งผู้อำนวยการศึกษาหัวเมืองจึงตกเป็นของพระสงฆ์ในคณะธรรมยุติกนิกายเสียโดยมาก เนื่องจากสามารถเข้าใจในแนวทางการเปลี่ยนแปลงที่จะต้องลงไปจัดการในท้องถิ่นต่างๆ ได้ ดังนั้นพระสงฆ์ที่มีบทบาทในกระบวนการปฏิรูปคณะสงฆ์ หลังจากการออกพระราชบัญญัติลักษณะปกครองคณะสงฆ์ ร.ศ. ๑๒๑ ส่วนใหญ่จึงเป็นพระรุ่นหนุ่มในธรรมยุติกนิกายหรือพระมหานิกายที่ยอมรับในแบบแผนและความคิดของฝ่ายธรรมยุติกนิกาย

แม้พระเถระในฝ่ายมหานิกายจะเห็นชอบกับแนวทางจัดการศึกษาของมหาธาตุวิทยาลัยให้เป็นแบบใหม่ แต่ถ้าต้องการให้เกิดการยอมรับได้ทั่วทั้งพระราชอาณาจักรนับเป็นเรื่องยากในเวลานั้นเพราะพระมหานิกายระดับสมเด็จพระราชาคณะ พระราชาคณะ ล้วนแต่เป็นพระที่อยู่ในเมืองหลวง ประจำพระอารามหลวง มีความใกล้ชิดกับชนชั้นสูง

พระสงฆ์เหล่านี้แม้ถูกเรียกว่ามหานิกาย แต่ไม่ได้หมายความว่า จะมีวัตรปฏิบัติแบบเดียวกันกับพระมหานิกายในที่อื่นๆ หรือในหัวเมืองห่างไกล พระที่อยู่ในท้องถิ่นต่างมีธรรมเนียมของตนผิดแผกกันไปตามท้องถิ่นและสำนักอาจารย์ของตนดังนั้นการยอมรับการเปลี่ยนแปลงหลักสูตร

^{๑๑๑} หจข., ร. ๕ ศ. ๕/๒, รายงานจดหมายเหตุประชุมเถรสมาคม เรื่องมหาธาตุวิทยาลัย ลงวันที่ ๗ กันยายน ร.ศ. ๑๑๑.

^{๑๑๒} หจข., ร. ๕ ศ๗/๓๗๗ หนังสือเจ้าพระยาภาสกรวงศ์กราบทูลกรมหมื่นสมมตอมรพันธ์ ลงวันที่ ๑๔ ธันวาคม ร.ศ. ๑๑๙.

ของพระเถระในฝ่ายมหานิกายไม่ได้หมายความว่า จะเป็นผลให้เกิดความเปลี่ยนแปลงในหมู่คณะสงฆ์ทั่วพระราชอาณาจักรได้ทันที

การปรับปรุงการศึกษาของคณะสงฆ์มาเริ่มอีกครั้งในสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ทรงดำรงตำแหน่งเป็นสังฆราช มีอำนาจเต็มในการบริหารคณะสงฆ์ โดยอาศัยอำนาจตามพระราชบัญญัติลักษณะปกครองคณะสงฆ์ พระองค์ได้รวมเอาหลักสูตรบาลี และหลักสูตรนันทกรรมหรือเปรียญธรรมเข้าด้วยกัน พระองค์ทรงเห็นว่า การมุ่งเรียนแต่บาลีอย่างเดียวเพื่อให้ได้ประโยคเร็วๆ บางทีทำให้คนเรียนไม่มีความรู้ในด้านอื่นให้สมภูมิ แม้ในด้านธรรมก็ตาม คงรู้แต่ในเรื่องภาษาอย่างเดียว

ถ้าฟังการสอบความรู้ประโยคบาลีไม่ทำผู้สอบได้ให้เป็นผู้ฉลาด ผู้สอบมีความรู้ธรรมรู้ภาษาของตน รู้การงานต่าง ต่างของหมู่ชนมาก่อนแล้วสอบประโยคบาลีได้มีความรู้กว้างขวางออกไปจึงเป็นผู้ฉลาด ผู้เรียนที่ขาดความรู้เป็นพื้นอย่างนั้น ไม่รู้เค้าเงื่อนอย่างนี้ มุ่งเรียนเฉพาะหลักสูตร เพื่อสอบได้ประโยคเร็ว ครั้นสอบได้แล้วปรากฏว่ามีความรู้บกพร่องไม่สมภูมิเปรียญ เจ้าตัวเองก็ไม่รู้จักละอายแล้วหาความรู้อื่น เพื่อทำตนให้สมเปรียญ^{๑๑๑}

สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ทรงเห็นว่าการเรียนแบบเดิมที่สอบปากเปล่านั้นทำให้ผู้เรียนมุ่งที่จะท่องจำมากกว่าจะใช้ปัญญาพิจารณาเหตุผลในหลักธรรมะ การให้ความสำคัญกับความเข้าใจหลักธรรมโดยใช้เหตุผลมากกว่าการมีความรู้ทางภาษาบาลีเพียงอย่างเดียว เป็นหลักการสำคัญของธรรมยุติกนิกายที่เน้นเรื่องเหตุผล ดังนั้นพระองค์จึงได้เปลี่ยนวิธีการสอบมาใช้เป็นแบบเขียน การสอบด้วยวิธีการเขียนทำให้ผู้สอบต้องใช้ความสามารถทางด้านภาษา และการคิดทำความเข้าใจมากขึ้น

ในช่วงแรกของการจัดการศึกษาคณะสงฆ์ พระสงฆ์ต้องทำหน้าที่เป็นครูสอนนักเรียนในหัวเมืองเพื่อให้มีความรู้ในขั้นต้น ตามประกาศจัดการเล่าเรียนในหัวเมือง ร.ศ. ๑๑๗ (พ.ศ. ๒๔๔๑) จึงทำให้พระสงฆ์ได้เรียนความรู้สามัญไปด้วยเช่น เลข หรือ ภาษา ดังที่ปรากฏอยู่ในหลักสูตรของมหามกุฏราชวิทยาลัย แต่การที่พระสงฆ์ได้เรียนความรู้สามัญไปด้วยนี้ เนื่องจากทัศนคติของพระ

^{๑๑๑}สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, การศึกษา, หน้า ๓๖๔.

เถระรุ่นเก่าจำนวนมากเชื่อว่าการเรียนวิชาทางโลกเป็นเหตุให้พระสีกหาลาเพศ ดังเช่น กรณีของ สมเด็จพระวันรัต (ทิต) ซึ่งเห็นว่าการเรียนวิชาทางโลก เป็นการเรียน “ติรัจฉานวิชา” ^{๑๑๔}

ทัศนคติของพระเถระรุ่นเก่าที่ไม่เห็นด้วยกับการให้พระสงฆ์ได้เรียนความรู้ทางโลกควบคู่ไปกับการเรียนปริยัติธรรม น่าจะเป็นเหตุให้การศึกษาของคณะสงฆ์ตกต่ำลงในระยะยาว และพระสงฆ์จะแยกตัวจากสังคมมากขึ้น เนื่องจากผลของการที่รัฐเข้ามาปกครองคณะสงฆ์ตามพระราชบัญญัติลักษณะปกครองคณะสงฆ์ ร.ศ. ๑๒๑ ได้ทำให้ความรู้เรื่องอื่นๆ ที่เคยมีอยู่ในวัดนอกเหนือจากความรู้ในธรรมะหายไป ซึ่งความรู้บางอย่างที่หายไปนั้นเป็นสิ่งที่ทำให้พระสงฆ์ใกล้ชิดกับชุมชน กิจกรรมหลายอย่างที่เคยทำอยู่ในวัด แต่อาจหมิ่นเหม่ต่อการละเมิดพระวินัยที่เป็นสิกขาบทเล็กน้อยโทษไม่รุนแรง เช่น การทำงานช่าง เล่นดนตรี ฯลฯ ก็ถูกสั่งห้าม ลักษณะเช่นนี้ทำให้เมื่อเวลาผ่านไป ความรู้ของพระก็จะเหลือเพียงการเรียนตามหลักสูตรนักเรียน จำนวนพระที่มีความรู้หลากหลายก็ลดลงไปทุกที เนื่องจากการสนับสนุนให้พระรุ่นใหม่หันมาสนใจในทางปริยัติธรรมเพียงอย่างเดียว ความสามารถของพระสงฆ์ที่จะดำรงตนเป็นแหล่งถ่ายทอดความรู้อันหลากหลายให้แก่ชุมชนตามที่ชุมชนต้องการก็หายไป

อนึ่ง แม้ในช่วงแรกของการจัดการศึกษาหัวเมืองตามประกาศจัดการเล่าเรียนในหัวเมือง ร.ศ. ๑๑๗ พระสงฆ์จะมีบทบาทสำคัญในการเป็นผู้ถ่ายทอดความรู้ให้แก่ชาวบ้าน แต่ต่อมาเมื่อการศึกษาขยายตัวมากขึ้นทำให้พระสงฆ์ไม่สามารถรับภาระหน้าที่การสอนได้เพียงลำพัง อีกทั้งจำนวนนักเรียนที่เพิ่มขึ้นอย่างมากเกินกำลังของพระสงฆ์ และการศึกษาที่มีวิชาอื่นๆ ชับซ้อนมากขึ้นต้องอาศัยครูที่ฝึกมาเพื่อเป็นอาชีพ ทำให้พระสงฆ์หมดบทบาทในเรื่องการศึกษาของชาวบ้านอย่างเป็นทางการอีกส่วนหนึ่งด้วย

๔.๒.๔ การส่งเสริมการเรียนปริยัติธรรม

การศึกษาปริยัติธรรมได้เปลี่ยนรูปแบบไปอีกขั้นหนึ่ง เมื่อมีปัญหาการตีความพระราชบัญญัติการเกณฑ์ทหาร ร.ศ. ๑๒๔ ที่กำหนดให้พระภิกษุทั่วไป และสามเณรทุกรูปได้รับการยกเว้นการเกณฑ์ทหาร เจ้าหน้าที่กระทรวงกลาโหมจึงขอให้กระทรวงธรรมการ เป็นผู้ออกระเบียบว่าด้วยสามเณรทุกรูป มีการประชุมเพื่อกำหนดความรู้ของสามเณรทุกรูปว่าแค่ไหนจึงจะเป็น

^{๑๑๔} หจข., ร. ๕ ศ, ๓/๓๓, หนังสือเจ้าพระยาภาสกรวงศ์กราบทูลกรมหมื่นสมมตอมรพันธ์ เรื่องการสอบปริยัติธรรม. ลงวันที่ ๑๑ กุมภาพันธ์ ร.ศ. ๑๑๗.

ประโยชน์ต่อพระศาสนา^{๑๑๔} โดยคณะสงฆ์ได้ประชุมกันมีข้อสรุปว่า ให้สอบหัวข้อใดหัวข้อหนึ่ง ใน สามหัวข้อ

๑. แปลนิทานอรรถกถาธรรมบท เป็นภาษาไทยโดยวิธีการเขียน
๒. ความรู้ธรรม ตอบปัญหาจากหนังสือนวโกวาทหมวดธรรมวิภาค
๓. เรียงความแก้กระทู้ธรรม ตามหนังสือพุทธศาสนสุภาษิต

หากสอบได้ ข้อใดข้อหนึ่ง ก็จะได้รับยกเว้นจากการเกณฑ์ทหาร ถ้าสอบได้ทั้งสาม วิชาจะได้รับวุฒิเป็น สามเณรผู้ธรรมประโยค ๑ ถ้าเข้าสอบการแปลปริยัติธรรม ก็จะสอบตั้งแต่ ประโยค ๒ ขึ้นไป^{๑๑๖}

การสอบความรู้สามเณรผู้ธรรมครั้งแรกในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว จัดสอบเฉพาะที่มณฑลกรุงเทพฯ โดยจัดการสอบขึ้นที่ วัดบวรนิเวศวิหาร วัดมหาธาตุ และวัดเบญจมบพิตร มีสามเณรเข้าสอบ ๑๗๙ รูป สอบได้ ๑๓๙ รูป ตก ๔๐ รูป^{๑๑๕}

ต่อมามหาเถรสมาคมจึงมีการออกประกาศกำหนดหลักสูตรสามเณรผู้ธรรมใหม่เพื่อให้ สามเณรในหัวเมืองเข้าสอบได้ เนื่องจากการเรียนภาษาบาลีในหัวเมืองยังไม่แพร่หลาย โดยได้จัด ให้สอบความรู้ เป็น ๒ แบบคือ แบบสามัญ และ แบบวิสามัญ ในแบบสามัญนั้น ไม่มีการสอบ ความรู้ภาษาบาลี และ แบบวิสามัญสอบความรู้ภาษาบาลี การสอบทั้งสองแบบที่กำหนดขึ้นมานั้น เน้นการรู้ธรรมมากกว่าเน้นเรื่องความรู้ภาษาบาลี^{๑๑๖} ได้มีการปรับปรุงหลักสูตรนักเรียน ในปี พ.ศ. ๒๔๕๔ จากการเรียนเพื่อวัดความรู้ของสามเณรผู้ธรรมแต่เพียงกลุ่มเดียว ขยายให้ครอบคลุม พระภิกษุ สามเณร ในทุกระดับพรรษาทั่วประเทศ โดยจัดการเรียนเป็นสามระดับชั้น ตามภูมิของ ภิกษุตามพระวินัย^{๑๑๗} สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ทรงมีพระดำรัสต่อที่ ประชุมของเจ้าคณะมณฑลในหัวเมือง ในปี พ.ศ. ๒๔๕๕ ทรงเน้นย้ำถึงแนวทางในการจัดการเรียน การสอนปริยัติธรรมว่า

^{๑๑๔}“รายงานการประชุมเถรสมาคมเรื่องกำหนดองค์ของสามเณรผู้ธรรม ครั้งที่ ๑,” ใน สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, **การศึกษา**, หน้า ๑๙๐ - ๑๙๔.

^{๑๑๖}“ลายพระหัตถ์สมเด็จพระมหาสมณเจ้าถึงพระยาวิสุทธิสุริยศักดิ์ วันที่ ๑๐ มีนาคม ร.ศ. ๑๓๐,” ใน สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, **การศึกษา**, หน้า ๒๐๒ - ๒๐๓.

^{๑๑๗} **แถลงการณ์คณะสงฆ์ เล่ม ๑ (๒๔๕๖):** ๑๒๙ - ๑๓๒.

^{๑๑๘}“รายงานการประชุมมหาเถรสมาคม เรื่องกำหนดองค์ของสามเณรผู้ธรรม วันที่ ๔ มีนาคม ร.ศ. ๑๓๐ ,” ใน สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, **การศึกษา**, หน้า ๑๙๕ - ๑๙๗.

^{๑๑๙}“ลายพระหัตถ์สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ถึง พระยาวิสุทธิสุริยศักดิ์ ผู้รั้ง ตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงธรรมการ ลงวันที่ ๑๐ มีนาคม ร.ศ. ๑๓๐,” ใน สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, **การศึกษา**, หน้า ๒๐๒ - ๒๐๓.

การเรียนที่เรียกว่าเรียนปริยัติธรรมนั้นอันที่จริงเรียนภาษามคธเท่านั้น การเรียนชนิดนี้ ยังไม่ต้องการในหัวเมืองที่สอนที่เรียนกันอยู่ในบัดนี้ ไม่สำเร็จประโยชน์อะไรจะเอาเพียง ให้รู้ภาษามคธก็ไม่ได้ จะเรียกว่าเพียงกันอยู่เปล่าได้เท่านั้น...ขอให้คิดจัดการเรียนพระ ธรรมวินัยในภาษาไทยตามหลักสูตรนักเรียนจัดไว้แล้ว เช่นนี้จะได้ผลดีกว่า^{๑๖๐}

การเรียนการสอนหลักสูตรนักเรียนตามแนวทางในการตีความพุทธศาสนาของสมเด็จพระ มหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส เป็นแนวทางการตีความที่สอดคล้องกับทัศนคติต่อพุทธ ศาสนาของชนชั้นนำ ตั้งแต่สมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวกลายเป็นความรู้พุทธ ศาสนาฉบับมาตรฐาน และได้เผยแพร่ไปสู่พระภิกษุและสามเณรทั่วประเทศที่หวังได้ประโยชน์จาก การเรียนตามหลักสูตรนักเรียน ส่งผลให้แนวทางในการตีความดังกล่าวข้างต้นได้ส่งผ่านไปสู่มหา วิทยาลัยตามหลักสูตรนักเรียน เพราะหนังสือที่ใช้ในการศึกษาเพื่อสอบวัดความรู้ตามหลักสูตรนัก ธรรมอันประกอบด้วย พุทธศาสนาสุภาสิต, นวโกวาท, พุทธประวัติ เล่ม ๑,๒,๓ เป็นต้น ล้วนแล้ว แต่เป็นพระนิพนธ์ของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส เกือบทั้งหมด

พระองค์ทรงพยายามที่จะขยายการศึกษาแบบนักเรียนให้กว้างขวางขึ้น เพราะทรงเชื่อว่ การศึกษานักธรรมจะยังผลให้ความประพฤติของพระสงฆ์สามเณรดีขึ้น แม้นเมื่อสึกจากเพศ บรรพชิตไปก็ยังสามารถประกอบอาชีพเลี้ยงตนเองได้เป็นผู้ประพฤติดี ไม่ก่อให้เกิดปัญหาต่อการ ปกครองเพราะได้รับการอบรมสั่งสอนธรรม ซึ่งจะเป็นเครื่องบังคับจิตใจได้พอสมควร^{๑๖๑}

แต่ด้วยจารีตหรือทัศนคติทางศาสนาที่แตกต่างกันระหว่างปัญญาชนในเมืองและการพระ ศาสนาในท้องถิ่นทำให้พระองค์ทรงเห็นว่า การเรียนพระปริยัติธรรมของพระสงฆ์ในหัวเมืองที่เน้น ในการเรียนการสอนภาษาบาลี(ภาษามคธ)ไม่มีประโยชน์ เพราะต้องใช้เวลาเรียนหลายปี เรียน แล้วก็รู้จักแปลแต่เรื่องนิทาน ทรงเห็นว่าหากเป็นดังนี้จะไม่เป็นประโยชน์ในทางสั่งสอนชาวบ้าน แต่ ถ้าเรียนพระธรรมวินัยแล้วจะมีประโยชน์มากกว่า เพราะจะเป็นความรู้ที่ทำให้สั่งสอนตนและช่วย บ้านให้ดีขึ้น^{๑๖๒}

^{๑๖๐} หจข., ร. ๖ ศ. ๑๐/๑๒ เอกสารกรมราชเลขาการ กระทรวงศึกษาธิการ จัดการศึกษาและการ ศึกษา รายงานการประชุมเจ้าคณะมณฑลจัดระเบียบการพระศาสนาหัวเมือง ประชุมวันที่ ๒๒ กันยายน ร.ศ. ๑๓๑ อ่างใน อุษา ชัยโชติณิษฐ์, "การจัดศึกษาของคณะสงฆ์ไทย", หน้า ๑๙๑.

^{๑๖๑} อุษา ชัยโชติณิษฐ์, "การจัดการศึกษาของคณะสงฆ์ไทยในระยะปี พ.ศ. ๒๔๓๒ - ๒๔๙๐," หน้า ๑๙๕ - ๑๙๖.

^{๑๖๒} กรมศาสนา, สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรส เล่ม ๑, หน้า ๒๒๒, อ้างถึง ใน อุษา ชัยโชติณิษฐ์, "การจัดการศึกษาของคณะสงฆ์ไทยในระยะปี พ.ศ. ๒๔๓๒ - ๒๔๙๐," หน้า ๑๙๒.

การเรียนหลักสูตรนักเรียนให้ประโยชน์กับผู้เรียนหลายเรื่อง ที่เห็นได้ชัดเจนคือ ผู้ที่สอบผ่านตามหลักสูตร ได้รับการยกเว้นไม่ต้องถูกเกณฑ์เข้ารับราชการทหาร และได้รับการยกย่องให้เป็นเกียรติยศโดยการได้รับพัตยศ และยังมีโอกาสเจริญก้าวหน้าในระบบการบริหารคณะสงฆ์สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ทรงมีพระดำริว่า

ข้าพเจ้าเชื่อว่า ถ้าจัดอย่างนี้ การเรียนธรรมของภิกษุสามเณรจะเจริญทั้งในกรุงทั้งในหัวเมือง จะได้มีผู้มีความรู้ช่วยกิจการพระศาสนาอีกมาก จัดการเรียนเฉพาะแต่ในทางมคธ ภาษา ถึงเป็นหลักก็จริงแต่แคบ ความรู้อันนี้ไม่แพร่หลายไปในหัวเมือง ภิกษุสามเณรในหัวเมืองไม่ได้เรียนในทางนี้แล้ว ยังซ้ำไม่ได้เรียนในทางอื่นด้วย ด้วยเหตุนี้ จึงหาพระสมควรเป็นเจ้าอาวาสเป็นอุปัชฌาย์ เป็นเจ้าคณะได้เป็นอันยาก แต่ผู้ทำหน้าที่เหล่านี้จำเป็นต้องมี เมื่อจัดสอนความรู้สามัญในหัวเมืองขึ้นแล้ว คงเปลืองความขัดข้องข้อนี้ไปได้มาก เพียงแต่เท่าที่จัดมาแล้วยังให้ผลดีเห็นปรากฏอยู่ ถ้าได้จัดขยายออกไป ก็คงได้ประโยชน์มากออกไป ข้าพเจ้าจึงแน่ใจและกล่าวดังนี้^{๑๒๓}

สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ทรงเล็งเห็นว่าการจัดการศึกษาแบบใหม่เป็นการสร้างผู้บริหารที่มีมาตรฐานตามที่พระองค์ต้องการ และเข้ามาทำงานในระบบการปกครองคณะสงฆ์ที่เป็นส่วนหนึ่งของระบบราชการ ดังเห็นได้จากพระราชหัตถเลขาที่พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีถึงพระยาวิสุทธสุริยศักดิ์ในวันที่ ๒๗ มีนาคม พ.ศ. ๒๔๕๔

สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรส ทรงพระดำริจะจัดการศึกษาของภิกษุสามเณรให้เจริญขึ้น...ทรงรวมการเรียนพระปริยัติธรรม การเรียนนวโกวาท กับการเรียนความรู้ธรรมของสามเณรที่จัดขึ้นใหม่ให้เข้ากลมเกลียวกัน เบื้องต้น จะให้ภิกษุสามเณรมีความรู้ในขั้นนวกะ ต่อไป จะให้ถึงได้ผลเป็นทางเลือกพระภิกษุเป็นเจ้าอาวาส และเลือกหาผู้เป็นเจ้าคณะ^{๑๒๔}

สังเกตได้ว่าอำนาจในการจัดการคณะสงฆ์ของรัฐได้เพิ่มมากขึ้นกว่าเดิม เห็นได้จากเหตุการณ์เมื่อครั้ง พ.ศ. ๒๔๔๔ เกิดปัญหาระหว่างการจัดการศึกษาแบบใหม่ของมหามกุฏกับการสอบ

^{๑๒๓}“คำชี้แจงแก้หาเถรสมาคมในเรื่องกำหนดองค์สามเณรผู้ธรรม,” ใน สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, การศึกษา, หน้า ๒๐๑.

^{๑๒๔}“ลายพระหัตถ์ถึงพระยาวิสุทธสุริยศักดิ์ ลงวันที่ ๒๗ มีนาคม ร.ศ. ๑๓๐,” ใน สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, การศึกษา, หน้า ๒๐๔.

สนามหลวงแบบเดิม พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงต้องใช้วิธีการเผด็จกษัตริย์สงฆ์ว่าจะเลือกใช้แบบไหน ครั้นถึงสมัยที่ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ทรงมีอำนาจเต็มในการปกครองคณะสงฆ์ พระองค์หรือองค์พระมหากษัตริย์ไม่จำเป็นต้องเผด็จกษัตริย์สงฆ์ รัฐสามารถเปลี่ยนแปลงการจัดการเรียนการสอนได้ตามที่ต้องการ แสดงให้เห็นว่า ระบบบริหารของคณะสงฆ์ตามลำดับชั้นแบบระบบราชการ ที่เกิดขึ้นจากพระราชบัญญัติลักษณะปกครองคณะสงฆ์ ร.ศ.๑๒๑ ได้แข็งแกร่งมั่นคง จนสามารถสั่งการในเรื่องที่รัฐหรือสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรสทรงพระประสงค์ได้โดยไม่จำเป็นต้องปรึกษาคณะสงฆ์เหมือนอย่างเดิม

พระสงฆ์ที่ได้รับการศึกษาตามแนวจัดการศึกษาแบบใหม่ จะได้เรียนพุทธศาสนาที่ผ่านการคัดเลือกและตีความโดยให้สอดคล้องกับอุดมการณ์ของรัฐ กล่าวคือเรียนตำราพุทธประวัติสมัยใหม่ตามแนวทางการตีความของคณะธรรมยุติกนิกาย ที่เห็นว่าพระพุทธเจ้าเป็นมนุษย์มีตัวตนในประวัติศาสตร์ ตีความพระวินัยตามหนังสือ *วินัยมูข* และหลักปฏิบัติในด้านศีลธรรมตามหนังสือ *นวโกวาท* หมวดคิหิปฏิบัติ เป็นต้น โดยผู้บริหารคณะสงฆ์และรัฐหวังให้พระสงฆ์ทั่วประเทศมาจักรเป็นหนึ่งเดียวกันในด้านความคิดและการตีความพระพุทธศาสนาให้สอดคล้องกับอุดมการณ์ของรัฐด้วย

นอกจากนี้การเรียนที่จัดขึ้นใหม่ยังเป็นการเรียนโดยใช้ภาษาไทยส่งผลกระทบต่อวัฒนธรรมท้องถิ่นไม่น้อย เนื่องจากการศึกษาในห้องเรียนส่วนใหญ่ใช้ภาษาถิ่นนั้นๆ และเรียนตัวอักษรท้องถิ่นตามรูปแบบเดิมที่สืบทอดกันมา โดยเฉพาะในหมู่พระภิกษุสงฆ์ที่เป็นผู้ทรงความรู้ในห้องเรียน เมื่อถูกบังคับให้เรียนนักเรียนโดยใช้ภาษาไทยทำให้ภาษาถิ่นขาดการสืบทอด เนื่องจากผู้ที่มาบวชในภายหลังจำเป็นต้องเรียนภาษาไทย ในขณะที่ภาษาถิ่นมีผู้สนใจน้อยลงไปทุกที ตัวอย่างเช่น การยกเลิกการสอบปริยัติธรรมด้วยภาษามอญ เนื่องจากสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ทรงเห็นว่าพระภิกษุรามัญเป็นบุคคลที่เกิดในเมืองไทย พูดภาษาไทยได้ทุกรูป ไม่มี ความจำเป็นที่จะต้องสอบแปลปริยัติธรรมเป็นภาษามอญ จึงกำหนดให้เลิกการสอบความรู้ภิกษุรามัญแบบเดิมเสีย ให้สอบแปลเป็นภาษาไทยโดยการเขียน สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรสทรงอธิบายถึงสาเหตุที่ทรงเลิกการสอบปริยัติธรรมของพระสงฆ์รามัญว่า

พระราชาคณะเปรียญรามัญเอง มีน้อยรูป ทั้งไม่เป็นหลักถานพอจะสอบความรู้ของพวกตนได้ เพียงแต่จะให้เป็นล่ามแปลเท่านั้น...พวกรามัญเองก็ไม่สามารถบำรุงความรู้ปริยัติธรรมของพวกตนให้เจริญ ฝ่ายไทยจะช่วยบำรุงก็ไม่รู้ภาษาของเขา^{๒๕}

^{๒๕} หจข., ร. ๖ ศ. ๑๑/๔, ลายพระหัตถ์ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ขอพระบรมราชานุญาตเลิกการแปลพระปริยัติธรรมในภาษารามัญ ลงวันที่ ๒๓ ก.พ. ๑๓๐.

ความเลื่อมของการศึกษาฝ่ายรามัญนิกาย เป็นความเลื่อมเนื่องจากการปกครองของคณะรามัญนิกายด้วยส่วนหนึ่ง การที่คณะสงฆ์รามัญนิกายในรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ประมาณ พ.ศ. ๒๔๔๒ มีความขัดแย้งกันเองระหว่างเจ้าคณะใหญ่ของรามัญนิกาย พระสุเมธอาจารย์ กับพระคุณวงศ์เจ้าคณะรองในการปกครองคณะ ทำให้พระสงฆ์แตกแยกควบคุมไม่ได้ วัดใดอยากขึ้นกับใครก็ทำตามสมัครใจ เจ้าพระยาภาสกรวงศ์เสนาบดีกระทรวงธรรมการในเวลานั้นจึงให้คณะรามัญนิกายมาขึ้นกับคณะธรรมยุติกนิกาย แต่สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ในฐานะเจ้าคณะใหญ่ธรรมยุติกนิกายในเวลานั้น ทรงไม่เต็มใจที่จะรับภาระดังกล่าว และมอบหมายให้เจ้าคณะรองพระองค์เจ้าพระอรุณนิภาคุณากรดูแล แต่ท่านก็ทรงไม่เต็มพระทัยที่จะดูแล อยากให้รามัญนิกายขึ้นกับฝ่ายมหานิกาย เมื่อมีการออกพระราชบัญญัติลักษณะปกครองคณะสงฆ์ ร.ศ. ๑๒๑ คณะรามัญนิกายไม่ได้รับการยกให้เป็นคณะต่างหากออกไป แม้จะเป็นคณะที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้เคยอาศัยในการบวชแปลงก่อนจะตั้งคณะธรรมยุติกนิกายก็ตาม ด้วยเหตุนี้คณะรามัญนิกายจึงเหลือเพียงชื่อ ตำแหน่งเจ้าคณะใหญ่ฝ่ายรามัญนิกายก็ถูกงดไป^{๑๒๖}

เมื่อขาดผู้ปกครองที่จะเอาใจใส่คณะรามัญนิกายจึงเลื่อมลงไปทุกที จนเป็นเหตุให้สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรสถือเอาเป็นข้อในการสั่งยกเลิกการสอบปริยัติเป็นภาษารามัญ

อีกสาเหตุหนึ่งคือการที่พระองค์ทรงเห็นว่า “พวกรามัญผู้เข้าแปล เป็นผู้เกิดในกรุงไทยแลพูดภาษาไทยได้ทุกรูป จะจัดให้แปลในภาษาไทย แลเห็นทางที่ทำได้ เมืองอื่นก็ไม่มีที่ไหนที่ยอมสอบให้ในภาษาของชาวต่างประเทศผู้เข้าสอบนั้น เขาใช้ภาษาของบ้านเมืองทั้งนั้น”^{๑๒๗}

การเน้นความเป็นชาติไทยเป็นแนวคิดหลักอย่างหนึ่งของ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส เนื่องจากพระองค์ทรงเห็นความสำคัญของการสร้างความเป็นเอกภาพของประเทศ การออกพระราชบัญญัติลักษณะการปกครองคณะสงฆ์ไทยก็เพื่อเหตุนี้ การยกเลิกการสอบปริยัติธรรมเป็นภาษารามัญจึงเป็นเรื่องที่ชอบด้วยพระดำริของพระองค์อยู่แล้ว และ พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงมีความเห็นสอดคล้องกับการตัดสินใจของ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรสว่า

^{๑๒๖} สุจริตลักษณะ ตีผดุง วิจิตร เกิดวิสิษฐ์ อรรถจินดา ตีผดุง และสุเอ็ด คชเสนี, “พระสงฆ์มอญในสังคมไทย,” วารสารพุทธศาสนศึกษา จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย ปีที่ ๒ ฉบับที่ ๑ (มกราคม-เมษายน ๒๕๓๘): ๔๐-๔๒.

^{๑๒๗} หจข., ร.๖ ศ. ๑๑/๔, พระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ถึงพระยาวิสุทธสุริยศักดิ์ ลงวันที่ ๒๘ ก.พ. ร.ศ. ๑๓๐.

เรื่องนี้ตรงตามความคิดที่ได้มีอยู่นานแล้ว ว่าในเมืองไทยควรจะจัดการให้คนทั่วพระราชอาณาจักรศึกษาวิชาการในภาษาไทย และใช้หนังสืออย่างไทยมากที่สุดที่จะเป็นไปได้ เพื่อจะได้ทำใจให้รู้สึกเป็นพวกเดียวกัน ไม่แบ่งเป็น"ไทย" เป็น"มอญ" เป็น "ลาว" อยู่ในพระราชอาณาจักรเดียวกัน^{๒๔}

การส่งเสริมการเรียนปริยัติธรรมในภาษาไทยให้แพร่หลายไปทั่วพระราชอาณาเขต จึงเป็นเครื่องมืออีกชิ้นหนึ่ง ในการสร้างความเป็นเอกภาพแห่งชาติขึ้นมาด้วย นอกเหนือจากความเข้าใจในหลักธรรมแบบธรรมยุติกนิกาย และการสร้างสำนึกในความเป็นชาติเดียวกัน ความจงรักภักดีต่อพระมหากษัตริย์ รวมไปถึงแนวทางในการอบรมราษฎรให้เป็นพลเมืองที่ดีของรัฐ ที่ถูกถ่ายทอดผ่านหนังสือ ตำราเรียน ของคณะสงฆ์

ความเปลี่ยนแปลงในด้านการเรียนการสอนปริยัติธรรมที่เกิดขึ้น และได้รับความสำเร็จแพร่หลายไปทั่วประเทศ ยากจะแยกออกจากการเกิดขึ้นของพระราชบัญญัติลักษณะปกครองคณะสงฆ์ ร.ศ. ๑๒๑ การเปลี่ยนแปลงทั้งหมดจะไม่สามารถส่งผลได้เลย หากอำนาจในการจัดการคณะสงฆ์ไม่ได้อยู่ในมือของรัฐหรือผู้บริหารคณะสงฆ์ส่วนกลาง เมื่อรัฐมีความสามารถให้คุณให้โทษได้โดยตรงต่อคณะสงฆ์ มากกว่าที่จะเป็นชุมชน ย่อมมีอิทธิพลต่อการสร้างความเอาใจใส่ของคณะสงฆ์ทั่วประเทศในการปฏิบัติตามนโยบายของรัฐหรือของคณะสงฆ์ส่วนกลาง ได้อย่างมีประสิทธิภาพมากกว่า เมื่อครั้งที่ยังไม่มีพระราชบัญญัติลักษณะปกครองคณะสงฆ์ ร.ศ. ๑๒๑ ออกมาบังคับใช้

และในทางกลับกันการจะสร้างระบบการปกครองคณะสงฆ์ให้เข้มแข็งได้ ต้องอาศัยการศึกษาเช่นเดียวกัน เนื่องจากเหตุในการออกพระราชบัญญัติฉบับนี้ ส่วนหนึ่งมาจากความเห็นถึงการขาดความรู้อย่างถูกต้องในด้านพุทธศาสนาของคณะสงฆ์ในหัวเมืองของบรรดาผู้นำที่มีบทบาทในการปฏิรูปประเทศ เช่น พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว สมเด็จพระยาอดิศรราชานุภาพ และ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส เป็นต้น บุคคลเหล่านี้มีความรู้สึกในเรื่องนี้ตรงกัน การจะสร้างความรู้ความเข้าใจพุทธศาสนาของพระสงฆ์ในหัวเมืองให้ถูกต้องตามทัศนะของชนชั้นนำ ย่อมต้องอาศัยการศึกษาเป็นเครื่องมือในการเปลี่ยนแปลงความคิดของพระสงฆ์เหล่านั้นให้เข้ามาอยู่ในแนวทางเดียวกับของชนชั้นนำ พร้อมทั้งกับการปกครองที่มีประสิทธิภาพ

ความเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นไม่ได้มีผลเพียงแค่สร้างระบบราชการที่มีประสิทธิภาพ หรือทำให้การเรียนการสอนในแบบใหม่แพร่หลาย แต่ยังส่งผลกระทบไปถึงโลกทัศน์ วัฒนธรรม และแบบ

^{๒๔} เรื่องเดียวกัน.

แผนธรรมเนียมในด้านการศาสนาในท้องถิ่น เนื่องจากฐานที่มาของแนวคิดในการปกครองแบบสมัยใหม่ และความรู้ที่ถูกต้องทางพุทธศาสนาในทัศนะของชนชั้นนำ เป็นผลจากการเปลี่ยนแปลงโลกทัศน์ไปในทางเชื่อถือในความรู้สมัยใหม่แบบตะวันตก อันแตกต่างไปจากระบบความคิดของชาวบ้านในท้องถิ่นต่างๆ และสิ่งที่สำคัญคือในการจัดการเรียนการสอนแบบใหม่นี้ ได้เข้ามาเปลี่ยนระบบการเรียนรู้ในด้านพุทธศาสนาของชุมชนท้องถิ่นต่างๆ ที่มีวิธีการเรียนรู้ผ่านกระบวนการที่หลากหลายกว่าการเรียนโดยการอ่านตำรา และยังตัดขาดเป้าหมายสูงสุดหรืออุดมคติแห่งพุทธศาสนาคือนิพพาน ออกไปจากกรอบโครงของระบบการเรียนรู้เรื่องพุทธศาสนา

๔.๒.๕ ธรรมเนียมการรักษาความรู้และการฝีมือในวัด

พระสงฆ์ได้ชื่อว่าเป็นผู้รักษาและถ่ายทอดการฝีมือ การช่างและความรู้ต่างๆ มาเป็นเวลาช้านาน ทั้งในระดับชุมชน หรือ พระอารามหลวง สมเด็จพระยาตำราภานุภาพได้เคยทรงพระนิพนธ์ไว้ว่า พระอารามหลวงระดับราชวรมหาวิหารอย่างเช่น วัดมหาธาตุฯ ซึ่งอยู่ใกล้ขีดพระบรมมหาราชวัง และเป็นที่สุดทิศของสมเด็จพระสังฆราชถึง ๓ รัชกาล นอกจากจะเป็นสถานที่สำหรับเรียนบอกพระปริยัติธรรมอันเป็นกิจของสงฆ์โดยตรงแล้ว ยังเป็นสถานที่ฝึกหัดพระสงฆ์ในกิจการงานต่างๆ ทั้งพิธีสงฆ์ เช่น การเทศน์มหาชาติ หรือการสวดมนต์ต่างๆ ที่ใช้ในพระราชพิธี ตลอดจนเป็นสถานที่สำหรับฝึกงานช่างต่างๆ จนมีคำกล่าวกันว่าเป็นภาษิตกันว่า ทหารมหาดเล็กเหมือนพระวัดมหาธาตุฯ เพราะเหตุว่าจะหาผู้ที่มีวิชาความรู้ไม่ว่าอย่างใดได้ในหมู่ทหารมหาดเล็กทุกอย่าง^{๒๕๔} ทั้งวัดมหาธาตุฯ และกรมมหาดเล็กหลวงต่างก็มีชื่อเสียงในความเป็นแหล่งรวมวิทยาความรู้ในแหล่งสาขาต่าง ๆ

ไม่แต่วัดหลวงชั้นเอกเท่านั้น แม้วัดของชาวบ้านสามัญ ก็ล้วนแต่เป็นแหล่งสะสมความรู้ วิทยาการหลากหลายแขนง ไม่ว่าจะเป็นศิลปกรรม มัณฑนศิลป์ และสถาปัตยกรรม ที่ถ่ายทอดกันในท้องถิ่น และความรู้แขนงอื่น เช่น การแพทย์ ศิลปะการต่อสู้ การดนตรี ฯลฯ

ตัวอย่างเช่น สกูลช่างเมืองเพชร เป็นสกูลช่างสำนักหนึ่งซึ่งสืบทอดกันมาโดยมีอาจารย์เป็นพระสงฆ์ที่มีฝีมือแตกแขนงกันไปตามแต่ความชำนาญ โดยมากแล้วอาจารย์มีชื่อเหล่านั้นมักเป็นเจ้าอาวาส เช่น หลวงพ่อฤทธิ์ สำนักวัดพลับพลาชัย มีชื่อเสียงเรื่องงานวาดเขียนและการแกะสลักหนังใหญ่ หลวงพ่อยัด สำนักวัดเกาะแก้วสุทธาราม เชี่ยวชาญเรื่องการจำหลักกรรมมาสน์และการทำเมรุ หลวงพ่อทั้ง สำนักวัดพระทรง เชี่ยวชาญเรื่องงานไม้และการทำเมรุ หลวงพ่อรอด สำนัก

^{๒๕๔} สมเด็จพระยาตำราภานุภาพ, ประวัติวัดมหาธาตุ ยุวราชรังสฤษฎิ์ ราชวรมหาวิหาร, พิมพ์ครั้งที่ ๒ (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๑), หน้า ๙๕. (อนุสรณ์ในงานบำเพ็ญบุญอายุสมมงคลครบ ๙๐ ปี พระสุเมธาธิบดี (บุญเลิศ ทตุตสุทธิ)

วัดยาง เขียวชาญเรื่องการผูกเรือและงานช่อฟ้า และสำนักวัดใหญ่สุวรรณาราม เขียวชาญเรื่อง แกะสลักไม้และงานสถาปัตยกรรม^{๑๑๐} เป็นต้น

การทำงานฝีมือหรือการถ่ายทอดศิลปวิทยาการตามแบบดั้งเดิมเหล่านี้ ในสายตาของผู้ปกครองคณะสงฆ์ในช่วงแห่งการปฏิรูปคณะสงฆ์ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จะถูกมองว่าไม่ใช่กิจของสงฆ์

กิจกรรมที่พระภิกษุสงฆ์พึงปฏิบัติคือการสั่งสอนคฤหัสถ์ทั่วไปตามหลักสูตรที่รัฐบาลส่วนกลางกำหนดไว้ ซึ่งได้กลายภาระหนักสำหรับพระภิกษุชาวบ้านทั้งหลายที่อยู่ในสำนักข้างต่างๆ เนื่องจากไม่คุ้นเคยกับระบบการเรียนการสอนที่ปรับเปลี่ยน จนบางครั้งต้องจ้างครูผู้สอนมาจากกรุงเทพฯ หรือส่งคนเข้าไปเรียนที่กรุงเทพฯ เสียเอง หากยังต้องการรักษาบทบาทในฐานะโรงเรียนของวัดเอาไว้ และหากพระสงฆ์ต้องการความก้าวหน้าในสมณเพศตามระบบใหม่ (ในฐานะที่เป็นส่วนหนึ่งของรัฐแบบใหม่และระบบราชการ) คือได้รับสมณศักดิ์ มีตำแหน่งในการบริหาร ย่อมต้องเรียนพระปริยัติธรรม ซึ่งแต่เดิมพระโดยทั่วไปมิได้ร่ำเรียนกันทุกรูป หากถือเป็นเรื่องสมัครใจ ดังคำกล่าวของนายกสภามหาวิทยาลัยที่กล่าวถึงพื้นเพเรื่องการศึกษาของสงฆ์ที่มีอยู่เดิม

การเล่าเรียนมคธภาษานั้น แต่เดิมไม่มีบังคับ แล้วแต่ใครจะสมัครเรียนในทุกวันนี้ ความนิยมในการเรียนมคธภาษาน้อยลง ด้วยผู้ที่มาบวชเป็นภิกษุสามเณรจะหาผู้ที่มีศรัทธาแท้ได้เป็นอันยาก ทั้งพื้นเดิมก็เป็นคนขัดสนต้องการแต่ความรู้ที่จะให้ผล เป็นเครื่องหาเลี้ยงชีพได้โดยประจักษ์ตา ไม่ต้องการความรู้ที่เป็นอารมณ์ของบุรุษ หรือความรู้ที่เป็นเครื่องเจริญผล โดยเพิ่มสติปัญญาสามารถ^{๑๑๑}

แต่เมื่อยุบายในการสรรหาตัวผู้บริหารคณะสงฆ์ยึดหลักการที่ว่า พระที่มีการศึกษาในระบบปริยัติธรรมถึงจะมีคุณสมบัติควรแก่การดำรงตำแหน่งทางการบริหาร รวมทั้งมาตรการส่งเสริมต่างๆ ดังที่ได้กล่าวไปแล้วในเรื่องการส่งเสริมการเรียนปริยัติธรรม วัดในที่ต่างๆ ย่อมหันมาส่งเสริมในการเรียนปริยัติกันโดยมาก ละทิ้งธรรมเนียมประเพณีที่เคยรักษาและถ่ายทอดความรู้ในด้านอื่น ๆ เช่น การช่างและศาสตร์แขนงอื่นไปเสีย จนภูมิปัญญาต่างๆ ที่เคยมีอยู่ในสังคมไทย และรักษาไว้ในวัดแทบจะขาดสูญไป เนื่องจากไม่มีผู้ที่ถือเป็นภาระในการรักษาความรู้เหล่านั้นสืบต่อมา

^{๑๑๐}บุญรัตน์ เจริญชัย, "ช่างเมืองเพชรบุรี: วิถีชีวิตร่วมสมัยของช่างปูนปั้นเมืองเพชรบุรี," (วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต คณะสังคมวิทยาและมานุษยวิทยา มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, ๒๕๔๑), หน้า ๓๙.

^{๑๑๑}หจข., ร.๕ ศ. ๕/๒, คำกล่าวรายงานประจำปีของพระธรรมไตรโลกาจารย์ นายกสภามหาภูมิ ๑ ต.ค. ร.ศ. ๑๑๕.

๔.๒.๖ พระสายกรรมฐานและการปฏิบัติ

เมื่อความเชื่อมั่นในอุดมคติของพุทธศาสนาคือพระนิพพาน ในหมู่ชนชั้นนำที่มีบทบาทในการจัดการปกครองคณะสงฆ์ลดลงไป พระนิพพานมีที่อยู่เพียงแคในตำราทางพุทธศาสนาไม่ใช่เป็นเป้าหมายของชีวิตทั้งของฆราวาสและพระภิกษุ

ส่งผลให้การเรียนวิปัสสนากรรมฐานในหมู่พระสงฆ์สมัยก่อนการปฏิรูปคณะสงฆ์ทั้งในด้านการศึกษาและการปกครอง ที่จะพอมีรูปแบบและสำนักที่ให้เรียนให้ฝึกอยู่ถูกละเลยไป บรรดาผู้ที่เกี่ยวข้องกับจัดการศึกษาแบบใหม่ของคณะสงฆ์ ต่างหาได้สนใจจัดให้มีการเรียนการสอนในเรื่องดังกล่าวแต่อย่างใดไม่ การส่งเสริมการเรียนการสอนปริยัติธรรมยิ่งทำให้การเรียนการสอนวิปัสสนาธุระถูกละเลยไปจากการศึกษาของคณะสงฆ์ที่เป็นทางการ

เมื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงมีพระราชดำริจัดการเรียนการสอนของฝ่ายมหานิกายให้ขึ้นมาทัดเทียมกับมหามกุฏราชวิทยาลัย ด้วยการปรับปรุงมหาธาตุวิทยาลัยให้เป็นมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ซึ่งเป็นผู้ดำเนินการในเรื่องหลักสูตรการเรียนการสอน ร่วมกับเจ้าพระยาภาสกรวงศ์ ทรงเห็นว่าการที่วิปัสสนาธุระไม่มีหลักให้นำมาเป็นเครื่องวัดความก้าวหน้าในการเรียนการสอนได้ จึงไม่สอดคล้องกับการเรียนแบบใหม่ที่พระองค์ต้องการสร้างขึ้น^{๑๒๖} แม้ว่าการศึกษาวิปัสสนาธุระ จะเป็นธรรมเนียมที่มีในหมู่พระธรรมยุติกนิกายมาก่อนก็ตาม อย่างไรก็ตาม แม้พระองค์จะไม่ทรงรับจัดการศึกษาวิปัสสนาธุระ แต่ก็เปิดช่องให้ฝ่ายมหานิกายสามารถคิดทำการอย่างใดอย่างหนึ่งได้

การเล่าเรียนส่วนวิปัสสนาธุระนั้น กรมหมื่นวชิรญาณวโรรสไม่ทรงรับที่จะจัดการเพราะเป็นวิชาที่ไม่มีหลักจะสอบไล่ได้ แต่เป็นส่วนการศึกษาที่มีในพระมหานิกายแลพระราชอาณาเขต ก็น่าที่จำต้องใช้ราชการอยู่เมื่อยังไม่เลิกถอนแล้วก็ต้องจัดการบำรุงเล่าเรียนวิปัสสนาธุระขึ้นไว้ด้วยเดี๋ยวนี้เสื่อมทรามไป เพราะไม่ได้บำรุง หาตัวผู้จะเป็นพระราชอาณาเขตให้ครบตำแหน่งเป็นอันยาก ต้องจัดการที่จะบำรุงให้ขึ้นอยู่ในคณะกลาง ขอรับพระราชทานพระราชหัตถเลขาขอบให้หม่อมเจ้าพระพุฒาจารย์จัดการ สมเด็จพระวันรัตเป็นผู้ช่วย จะได้ปรึกษากับกระทรวงธรรมการจัดวิธีที่จะบำรุงอุดหนุนแลจัดการเล่าเรียนวิปัสสนาธุระให้มีอาจารย์แลนักเรียนที่จะสมัครเรียนตามควรที่จะเป็นได้ จะ

^{๑๒๖}ประวัติมหามกุฏราชวิทยาลัยในพระบรมราชูปถัมภ์, หน้า ๘๒.

ได้ปรึกษากระฐูปของการเล่าเรียนวิปัสสนาธุระถวาย ที่ควรจะได้รับพระบรมราชาูปถัมภ์
เพียงใด^{๑๓๓}

หากแต่ฝ่ายมหานิกายเองก็มีได้มีข้อเสนอประการใด จนในที่สุดเจ้าพระยาภาสกรวงศ์
เสนาบดีกระทรวงธรรมการในเวลานั้น ได้รับมอบหมายให้ไปปรึกษากับสมเด็จพระวันรัตและ
หม่อมเจ้าพระพุฒาจารย์ เพื่อสอบถามรายละเอียดในเรื่องดังกล่าว ก่อนที่จะนำมาปรึกษาหารือใน
หมู่ผู้วางแผนการศึกษาอีกชั้นหนึ่ง ภายในเวลาเพียง ๗ วันเท่านั้น เจ้าพระยาภาสกรวงศ์ได้มี
หนังสือกราบบังคมทูลไปยังพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ๕ เสนอให้ตัดการเรียน
วิปัสสนาธุระ โดยอธิบายถึงเหตุผลว่า

ด้วยรูปรายการที่จะจัดการเล่าเรียนคณะมหานิกายภาคที่ ๒ ว่าด้วยวิปัสสนาธุระที่ได้
กราบบังคมทูลไปแล้วนั้น เกล้ากระหม่อมได้สืบสวนเพื่อความรู้ ก็ได้ความว่าอาจารย์สั่ง
สอนกันอยู่เดี๋ยวนี้นี้ ไม่ได้เป็นไปตามสมณะกรรมฐาน แลวิปัสสนากรรมฐาน ที่มาในวิสุทธิ
มรรคนั้น อาจารย์ได้สอนบอกพระพุทธคุณ อรหิ เป็นต้น มีถาณะที่ตั้งแลลัทธิต่างๆ กัน
จนได้สมาธิจิตระคุณวิเศษเกิดขึ้นแต่จิตระนั้น เป็นโภภาสแสงสว่าง แลเป็นไปตามทาง
อธิษฐานของผู้เจริญสมาธิเรียนวิปัสสนานั้นเอง ได้ฟังเล็งเห็นการต่างๆ ที่สุดตัวหวยก็
อาจบอกได้เมื่อการเป็นอยู่เช่นนี้ ผิดจากธรรมดาที่จริง แลสมเด็จพระราชาคณะผู้ใหญ่ที่
ได้เรียนถามท่านๆ ก็เจียข้างจะเชื่อถือคุณวิเศษอยู่ ทั้งได้ฟังพระบรมราชากระแสเมื่อคั้นนี้
ด้วยแล้ว ไม่สมควรที่จะอุดหนุนการเล่าเรียนเช่นนี้ ข้าพระพุทธเจ้าขอรับพระราชทานคั้น
คำในภาคที่ ๒ เรื่องวิปัสสนาธุระ แลงดการที่จะทรงพระราชดำริห์ปฤกษานั้น^{๑๓๔}

หลังจากการจัดการศึกษาวิปัสสนาธุระอย่างเป็นทางการยุติลงภายในเวลาเพียง ๗ วัน นับ
แต่นั้น การศึกษาวิปัสสนาธุระจึงเป็นหน้าที่ของผู้สนใจศึกษาจะหาสำนักครูบาอาจารย์กันเอง ทำ
ให้ยากต่อการสืบสาวได้ว่า รูปแบบการศึกษาวิปัสสนาธุระในสมัยก่อนหน้าการเปลี่ยนแปลงการ
ศึกษาของคณะสงฆ์เป็นเช่นไรอย่างแน่ชัด แต่มีหลักฐานบางอย่างส่อให้เห็นรูปแบบการศึกษา
วิปัสสนาธุระที่แพร่หลายกันทั่วไปว่าเป็นเช่นไร เช่น ในหนังสือเรื่องสมถวิปัสสนากรรมฐาน อันเป็น

^{๑๓๓} หจข., ร. ๕ ศ. ๕/๖, จดหมายเจ้าพระยาภาสกรวงศ์กราบทูลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้า
อยู่หัวเรื่องลงวันที่ ๑๓ ต.ค. ๑๑๕.

^{๑๓๔} หจข., ร. ๕ ศ. ๕/๗, จดหมายเจ้าพระยาภาสกรวงศ์กราบทูลกรมหมื่นสมมตอมรินทร์ ลงวันที่ ๒๐
ตุลาคม ร.ศ. ๑๑๕.

ตำราที่อ้างว่าตกทอดมาจากสมเด็จพระสังฆราช (สุก) ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ได้แสดงแบบของการศึกษาวิปัสสนาธุระไว้ดังนี้

ข้าขอภาวนาพระพุทธเจ้า เพื่อขอเอายังพระลักษณะพระชุกทกกาปิติ ธรรมเจ้านี้จึงได้ ขอพระพุทธเจ้าจงมาเป็นที่พึ่งแก่ข้านี้เถิด ขอพระธรรมทั้งมวลจงมาเป็นที่พึ่งแก่ข้านี้เถิด ขอพระอริยสงฆ์เจ้าทั้งหลาย ตั้งแต่แรกพระมหาอัญญาโกณฑัญญเถระเจ้าโพ้นมา ตราบเท่าถึงพระสงฆ์สมมติในกาลบัดนี้ จงมาเป็นที่พึ่งแต่ข้านี้เถิด..... อุกาสะ ในที่นี้เล่า ข้าจะขอปฏิบัติบูชาตามคำสั่งสอนของพระสัมพันธัญญโคดมเจ้า เพื่อจะขอเอายังพระลักษณะพระชุกทกกาปิติ ธรรมเจ้านี้จึงได้ ขอจงเจ้ากามาบังเกิดปรากฏอยู่ใน จักขุ มโนกาย ทวารแห่งข้า ในขณะที่เมื่อ ข้านี้ภาวนาอยู่นี้เถิด ...^{๑๓๕} (คำบริกรรมก่อนปฏิบัติ)

ในที่นี้จะกล่าวด้วยวิธีสะกดพระปิติ ๕ ไว้เป็นตัวอย่าง คือระหว่างนาภีกับหทัยนั้น ให้กำหนดจุดเป็นระยะห่างเท่ากันไว้เป็น ๕ จุด มีเทียบสะกด ๒ เล่ม ซี่ผึ้งหนักเล่มละ ๑ บาท ยาวเล่มละ ๖ นิ้ว ติดลูกสะกดเล่มละ ๖ ลูก ไว้ระยะลูกสะกดห่างกันลูกละ ๑ นิ้ว กันเทียบและปลายเทียบคงพันลูกสะกดออกไปข้างละนิ้ว กันเทียบติดกับไม้ที่ขวางไว้ปากบาตร พอให้ลูกสะกดหล่นลงไปก้นบาตรได้โดยไม่กระทบกับไม้นั้น เมื่ออาจารย์จุดเทียบสะกดเล่มแรก ให้ผู้สะกดนั่งระงับอารมณ์ จนลูกสะกดที่ ๑ หล่นลงก้นบาตร..."^{๑๓๖}

คาดว่ารูปแบบการปฏิบัติเช่นนี้เป็นที่นิยมแพร่หลายไม่น้อยในพื้นที่ต่างๆ ทั่วประเทศ ดังที่ปรากฏในภาคอีสานตามคำบอกเล่าของพระราชวุฒาจารย์ (ดูลย์ อดุลโล) ถึงการเรียนวิปัสสนาของท่าน ณ วัดคอคโค ซึ่งขึ้นชื่อเรื่องการสอนกัมมัฏฐาน ของเมืองสุรินทร์ ว่า

วิธีสอนกัมมัฏฐานของหลวงพ่อกว้าง ในครั้งนั้น ท่านให้เริ่มต้นด้วยการจัดเทียบขึ้นมา ๕ เล่ม แล้วนั่งบริกรรมว่า "ขออัญญะปิติทั้ง ๕ จงมาหาเรา" บริกรรมไปจนกว่าเทียบจะใหม่หมดจัดว่าเป็นกุศโลบายที่แยบยลเท่าที่มีในสมัยนั้น^{๑๓๗}

^{๑๓๕} สุขาวี พลอยชุม, พระประวัติและพระนิพนธ์สมเด็จพระอริยวงษญาณฯ พระสังฆราช (สุก ญาสังวร), พิมพ์ครั้งที่ ๑ (กรุงเทพฯ: มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๓๐), หน้า ๑๑๒.

^{๑๓๖} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๓๑.

^{๑๓๗} ปฐม นิคมานนท์, อดุลโล ไม่มีใครเทียบ ประวัติปฏิบัติและคำสอน พระราชวุฒาจารย์ (หลวงปู่ดูลย์ อดุลโล) (กรุงเทพฯ: วัดบูรพาราม, ๒๕๔๖), หน้า ๑๓ - ๑๔.

และในภาคใต้ตามคำบอกเล่าของพระธรรมโกศาจารย์ (เงื่อม อินทปัญโญ) หรือท่านพุทธทาสภิกขุ เรื่องอาจารย์ของท่านไว้ว่า

เท่าที่เคยถามดู ท่านจะใช้วิธีกำหนดนิมิต เชิญพระปิตุมา กำหนดเป็นดวงเขียว ดวงแดง อีกอย่างก็เพ่งเทียนที่ตั้งอยู่ปากบาตร จนจิตแน่วแน่เห็นดวงเทียน เหมือนกับเพ่งหลอดไฟหรือดวงแก้วเป็นกลีบแบบหนึ่ง แล้วมีลูกตะกั่วกลมๆติดไว้ที่เทียนตามที่กระยะไว้ ไฟไหม้ลงมาถึงลูกตะกั่วๆก็จะตกลงในบาตร ดังแก๊งก็เป็นอันว่าพอสำหรับยกนั้น.^{๑๙๘}

ส่วนพระภิกษุสงฆ์ที่อยู่ในสายธรรมยุติกนิกาย แม้จะไม่มีหลักสูตรการศึกษาวิปัสสนาธุระ^{๑๙๙} หากภายหลังได้นำเอาวัตรปฏิบัติและรูปแบบการฝึกสมถกรรมฐาน และวิปัสสนากรรมฐานของกลุ่มพระอาจารย์มั่น ภูริทัตโต มาเป็นแนวทางในการศึกษาวิปัสสนาธุระอย่างแพร่หลาย จนดูเหมือนเป็นสัญลักษณ์ของพระธรรมยุติกนิกายไปเสียแล้ว แม้ในระยะแรก กลุ่มพระสงฆ์ที่มีพระอาจารย์มั่น ภูริทัตโต เป็นหลัก จะถูกมองว่าไม่สนองนโยบายของคณะสงฆ์โดยรวมก็ตาม

ดังได้กล่าวไว้แล้วเกี่ยวกับทัศนคติของพระองค์ต่อการเรียนวิปัสสนากรรมฐาน เมื่อสิ่งที่พระองค์ให้ความสำคัญคือ การศึกษาพระปริยัติธรรม ดังนั้นสำหรับพระรุดงค์แล้ว พระองค์จะทรงรู้สึกว่าเป็นพระที่ไม่ได้ใส่ใจในการศึกษา ครั้งหนึ่งเมื่อเสด็จไปตรวจการคณะสงฆ์ที่สระบุรี ทรงทอดพระเนตรเห็นพระรุดงค์ที่มารับบาตรตามถนนในตลาด ทอดพระเนตรเห็นพระรุดงค์ที่มารับบาตรบ้างถือไม้เท้า แขนงลูกประคำ ตรัสให้พระเหล่านั้นเลิกถือไม้เท้า และเลิกสวมประคำเสีย^{๒๐๐} และยังทรงได้ประทานโอวาท แสดงพระราชดำริที่มีต่อพระรุดงค์ว่า

^{๑๙๘} พระประชา ปสนนธมโม, สัมภาษณ์, เล่าไว้ในวัยสนธยา (กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์มูลนิธิโกมลคีมทอง, ๒๕๓๕), หน้า ๖๓ - ๖๔.

^{๑๙๙} แต่ไม่ใช่ว่าธรรมยุติกนิกายจะไม่มีแนวทางในการศึกษาวิปัสสนาธุระเลยเสียทีเดียว วัตรธรรมยุติกนิกาย เช่นวัดโสมนัสวิหาร ในยุคของสมเด็จพระวันรัต (ทับ พุทฺธสิริ) ที่เป็นศิษย์ของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ก็เป็นวัดที่มีชื่อเสียงด้านวิปัสสนากรรมฐานมาแต่ครั้งรัชกาลที่ ๔ แล้ว และยังมีวัดบรมนิวาสอีกแห่งหนึ่ง แต่วัดหลังนี้ดูจะมีชื่อเสียงในยุคหลังๆ แล้ว

^{๒๐๐} สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรสเสด็จตรวจการคณะสงฆ์ พ.ศ. ๒๔๕๕-๒๔๖๐ (พระนคร: มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๓๗), หน้า ๓๒๘ - ๓๒๙. (พิมพ์ถวายเป็นที่ระลึกในการพระราชทานเพลิงศพ พระพรหมมุนี (บุญญารามเถร วิชฌัย บุญมาก) ณ เมรุหลวงหน้าพลับพลาอิศริยาภรณ์ วัดเทพศิรินทราวาส วันที่ ๑๐ มิถุนายน ๒๕๓๗)

พระรุดงค์ในบัดนี้มีความประพฤติไม่น่าเลื่อมใส ไม่สมแก่พระรุดงค์ เช่นเดินทางมีผู้
หญิงและเด็กผู้ชายตามไปด้วย บั๊กกวดที่ใกล้ประชุมชน เพื่อประสงค์จะให้ชาวบ้านรู้
ห้อยลูกประคำและถือไม้เท้าเข้าไปในบ้าน แสดงตนว่าเป็นพระรุดงค์ ด้วยมุ่งลาม มุ่ง
สรรเสริญเป็นใหญ่...แต่พระในบัดนี้มักประพฤติรุดงค์ด้วยความมมงาย ไม่รู้ว่ารุดงค์
เป็นอย่างไรมุ่งหมายผลอย่างไร จึงมาให้ประพฤติเขาไม่ถูกทางฯ ... ไม่ควรถือไม้เท้าอัน
เป็นการผิดกิจพระวินัย และอย่าเอาอย่างฤาษีเขวอนลูกประคำ มีเครื่องเครารุงรังฯ^{๑๙๑}

หลังจากเทศนาแล้วพระองค์ยังประทานหนังสือหัวใจไตรสิกขาและหัวใจสมถกัมมัฏฐาน
แก่พระรุดงค์เหล่านั้นทั่วกัน (อธิบายนัยของสมถกรรมฐานและไตรสิกขา)

การที่สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณ ทรงไม่พอพระทัยเท่าไรกับวัตรของ
พระรุดงค์เหล่านั้น อาจเพราะทรงมีภาพของพระรุดงค์ที่ประพฤติปฏิบัติไม่เรียบร้อยที่ทรงเคยพบ
เห็นในครั้งก่อนๆ แล้ว และในพระดำริของพระองค์ เมื่อทรงเน้นในเรื่องของการศึกษาที่เป็นเรื่องของ
ปริยัติธรรม ไม่ใช่เรื่องวิปัสสนาธุระดังที่พระองค์ได้ตัดการเรียนการสอนวิปัสสนาธุระออกจากหลัก
สูตรการเรียนการสอนอย่างเป็นทางการของคณะสงฆ์ การมอบหนังสือทั้ง ๒ เล่ม ให้กลุ่มพระ
รุดงค์ยังสื่อให้เห็นถึงพระดำริได้ชัดว่า แม้ความรู้ในเรื่องของการปฏิบัติภาวนาที่ถูกต้อง ก็พึงเรียนรู้
ได้จากหนังสือ ไม่ใช่การออกรุดงค์ที่พระองค์เห็นว่า เป็นการทำกันอย่างมมงาย

ทัศนคติของพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรส ต่างกับสมเด็จพระยาดำรงราชานุ
ภาพ เมื่อครั้งพระองค์ทรงออกตรวจราชการเมืองชลบุรี เมืองฉะเชิงเทรา ใน ร.ศ. ๑๑๙ ทรงได้เล่า
ถึงสภาพการออกรุดงค์ของพระรุดงค์ที่พระองค์ทรงพบเจอในเวลานั้นว่า

เดินมาออกจากเมืองชลบุรีไปถึงหลังเมืองพบพระรุดงค์พักอยู่ที่ทุ่งนาของหนึ่ง ประมาณ
๒๕๐ รูป เขวอนกวดตามพุ่มเลมาะต้นไม้ขาวเต็มไปทั่วท้องนา ได้แวะสนทนากับผู้เป
นนายกได้ความว่าชื่อพระปาน^{๑๙๒} เปนเจ้าอธิการอยู่วัดบางเหี้ยแขวงเมืองสมุทรปราการ
ได้กระทำกิจรุดงค์อย่างนี้มาประมาณ ๑๐ ปี คือ พอกกลางเดือนอ้ายเจ้าอธิการปานกับ
พระสงฆ์ที่อยู่ใกล้เคียงพากันออกถือธูขมูลเดินรุดงค์ลงไปข้างใต้ จนถึงบางพระ ศรี
ราชา นาเกลือ พระสงฆ์ซึ่งอยู่วัดตามระยะทางใครสมัครจะออกรุดงค์ก็ไปรวมกองเข้า
กับเจ้าอธิการปานๆ เป็นอาจารย์บอกวิธีสวดมนต์ ภาวนาในการเดินรุดงค์แก่พระ

^{๑๙๑} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๓๓.

^{๑๙๒} หลวงพ่อปาน วัดบางเหี้ย สมุทรปราการเป็นพระที่มีชื่อเสียงในด้านการสร้างพระเครื่องและวัตถุ
มงคล วัตถุมงคลของท่านได้รับความนิยมมาจนถึงปัจจุบัน

สาธุศิษย์ทั้งกอง เมื่อรุดงค์ลงไปจนถึงที่สุดกำหนดข้างใต้ พอรอรวบรวมพระเพื่อนรุดงค์ได้เสร็จแล้วก็พากันเดินกลับขึ้นเหนือไปทางเมืองพนัสนิคม เมืองพนมसारคาม เมืองปาจิณบุรี เมืองนครนายก เมืองสระบุรี ไปถึงพระพุทธบาททันเดือนสาม มนต์การพระพุทธบาทเสร็จแล้ว จึงแยกย้ายกันไปตามความพอใจ ได้ทำตั้งนี้มาทุกปี เจ้าอธิการปานนี้เป็นผู้ใหญ่อายุประมาณเกือบ ๖๐ ปี แต่ยังแข็งแรงมีอิทธิยาไศรยเรียบร้อย สังเกตดูพระที่เดินรุดงค์ด้วยกันมีความเคารพนับถือมาก ได้ถามถึงความลำบากในการเดินทาง เจ้าอธิการปานแจ้งว่าไม่สู้จะลำบากนัก เพราะชาวบ้านมักจะมีศรัทธาเลี้ยงดูตลาดทางที่ไป แต่ถ้าพระรุดงค์มากหลายร้อยก็ขัดสนอยู่บ้าง ด้วยกำลังชาวบ้านที่เป็นบ้านเล็กๆ ไมใคร่จะพอเลี้ยง ถ้ามีการเจ็บไข้ในพวกพระรุดงค์ ใช้รักษากันด้วยน้ำมันตเป็นพื้น แต่บางที่ชาวบ้านมีหยูกยาก็มาช่วยรักษาพยาบาลบ้าง วิธีการรุดงค์นั้นถ้าไปพักอยู่ที่ไหน เวลาเข้าเย็น พระสงฆ์พร้อมกันไปสวดมนต์ที่กลดนายก เวลากลางคืนต่างองค์ต่างนั่งภาวนาตามวิธีที่นายกสั่งสอน ครั้นเวลาเช้าต่างแยกย้ายกันไปเที่ยววิณชบาตหาอาหารบริโภค ถือไม้สักกะเท่าไปด้วยเป็นเครื่องหมายของพระรุดงค์ทุกๆ องค์ พิเคราะห์ดูๆ นำเลื่อมใสในพระพวกนี้ ด้วยแสงหาบุญในทางที่ชอบ แลเป็นทางเกิดความสุข ความรู้แก่ตนตามสมควรแก่บุคคลที่ถือเพศเป็นภิกษุ ถ้าพระสงฆ์ออกรุดงค์กันเช่นนี้เป็นธรรมเนียมก็จะดี ดูเหมือนข้างหัวเมืองในมณฑลพายัพเขาจะมีธรรมเนียมกันเช่นนี้ เมื่อขึ้นไปเชียงใหม่ใน ร.ศ. ๑๑๗ และไปตามวัดไมใคร่จะได้พบพระ เขาว่าเป็นเวลารุดงค์พากันออกอยู่รุกขมูลเสียโดยมาก^{๑๑๑}

เมื่อไม่ได้รับการส่งเสริมอย่างเป็นทางการ วิปัสสนารุระจึงเสื่อมถอยลงไปเรื่อย ๆ และโดยการปกครองคณะสงฆ์ตามพระราชบัญญัติลักษณะปกครองคณะสงฆ์ ร.ศ. ๑๒๑ ทำให้พระที่เป็นเจ้าอาวาสถูกแต่งตั้งโดยผู้บังคับบัญชาลำดับสูงขึ้นไปตามสายการปกครอง และเจ้าอาวาสผู้บริหารวัดยังมีหน้าที่ในการตอบสนองต่อนโยบายของคณะสงฆ์ส่วนกลางและรัฐอีกด้วย หากไม่เอาใจใส่ตามนโยบายของส่วนกลางอาจถูกปลดจากตำแหน่งเจ้าอาวาสได้ ดังนั้นเจ้าอาวาสที่จะได้รับตำแหน่งต้องเป็นคนที่ผู้บริหารคณะสงฆ์ยอมรับในความสามารถและคุณสมบัติ

ความรู้ทางด้านปริยัติธรรมเป็นส่วนหนึ่งของคุณสมบัติที่คณะสงฆ์ต้องการ และควรมีแนวทางในการตีความหลักธรรมและแบบแผนธรรมเนียมทางพุทธศาสนาไปในทางเดียวกับคณะสงฆ์

^{๑๑๑} สมเด็จพระญาณสังวรญาณมุนี, จดหมายเหตุระยะทาง เสนาบดีกระทรวงมหาดไทย เสด็จตรวจราชการหัวเมือง ใน ร.ศ. ๑๑๗-๑๑๙, พิมพ์ครั้งที่ ๒ (ม.ป.ท., ๒๕๑๕), หน้า ๗๒ - ๗๓. (พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานทำบุญอายุครบ ๖๐ ปี ของพระเทพสุเมธี ณ วัดพระศรีมหาธาตุวรมหาวิหาร วันที่ ๓ เมษายน พ.ศ. ๒๕๑๕)

ส่วนกลางด้วย วัดต่างๆ ที่เคยมีชื่อเสียงในด้านวิปัสสนาธุระต่างได้รับผลกระทบคล้ายๆกัน จากความเปลี่ยนแปลงทางการศึกษาของคณะสงฆ์ที่เกิดขึ้น ประวัติวัดสังเวศวิทยารามเป็นภาพสะท้อนให้เราเห็นความเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นได้^{๑๔๔}

วัดสังเวศวิทยารามเดิมเป็นวัดเก่าแก่สร้างมาก่อนกรุงรัตนโกสินทร์ มีชื่อเสียงในด้านวิปัสสนากรรมฐาน เดิมชื่อวัดสามจีน ต่อมาเปลี่ยนชื่อเป็นวัดสังเวศวิทยาราม

ประวัติเจ้าอาวาสเท่าที่สืบได้เริ่มที่ พระศีลพรหมจรรย์ (รอด) ปกครองวัดมาตั้งแต่ปลายรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เจ้าอาวาสองค์ต่อมาคือ พระบวรวิริยะเถระ (อยู่) บ้านเดิมอยู่บางลำภูล่าง มรณภาพเมื่ออายุได้ ๙๓ ปี (พ.ศ. ๒๔๐๕) ท่านเป็นฝ่ายวิปัสสนาธุระเคร่งครัดในพระวินัยปฏิบัติ ชาวบ้านแถบนั้นเกรงกลัวกันมาก เพราะเชื่อกันว่าท่านมีวาจาสิทธิ์ ท่านเป็นสหทัยกับท่านอรุณญิก วัดอินทวิหาร ซึ่งเป็นอาจารย์ฝ่ายวิปัสสนาสาคัญอีกองค์หนึ่ง เล่ากันว่า เมื่อสมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต พรหมรังสี) ยังเยาว์อยู่ ท่านอรุณญิกได้มอบสมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) ให้กับพระบวรวิริยะเถระบรรพชาเป็นสามเณร

เจ้าอาวาสองค์ถัดมา คือ หม่อมราชวงศ์พระราชพันธุ์ประพัทธ์ (หม่อมราชวงศ์เจษฎากุลบุตรหม่อมเจ้าเถร) ในสมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมหลวงจักรเจษฎา พระเจ้าน้องยาเธอในพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก บวชกับพระสังฆราช (ด่อน) วัดมหาธาตุ

เจ้าอาวาสองค์ที่สี่ คือ พระครูธรรมจริยาภิรมย์ (ไป) เจ้าอาวาสองค์ที่ห้าคือ พระปลัดวัน เจ้าอาวาสองค์ที่หก คือ พระวิสุทธิสังวรณเถร เจ้าอาวาสองค์ที่เจ็ด คือ พระวินยานุกุลเถร เลื่อนเป็นพระธรรมกิตติ (เหม็น) เจ้าอาวาสองค์ที่แปด คือ พระครูศีลคุณธราจารย์ (แนบเปรียญ) วัดสังเวศวิทยาราม เดิมเป็นวัดสมณะ ภายในวัดมีต้นไม้ใหญ่ร่มครึ้มเหมาะแก่การปฏิบัติภาวนา มิได้มีชื่อเสียงในทางด้านคันถธุระ มีเพียงพระอาจารย์ทองรูปเดียวเท่านั้นที่เป็นผู้รู้ปริยัติธรรม เจ้าอาวาสที่ปกครองวัดแต่ละรูปล้วนแต่เป็นพระในสายสมณะ ยกเว้นหม่อมราชวงศ์พระราชพันธุ์ประพัทธ์ นอกจากนี้ ยังมีพระอาจารย์ฝ่ายสมณะหลายรูป คือ พระอาจารย์มา พระอาจารย์โพ พระอาจารย์คุ้ม พระอาจารย์เพชร

หากตั้งแตปี พ.ศ. ๒๔๔๔ ในสมัยที่พระวินยานุกุลเถร ดำรงตำแหน่งเจ้าอาวาส ซึ่งนอกจากจะเป็นผู้ที่มีความรู้ทางด้านปริยัติเป็นอย่างดี เพราะได้ร่ำเรียนกับพระยาธรรมปรีชา (ทิมเปรียญ) และสมเด็จพระวันรัต (แดง) ยังมีความรู้ทางด้านวิปัสสนาเป็นอย่างดีอีกด้วย เจ้าอาวาสรูปต่อมาคือ พระครูศีลคุณธราจารย์ รังตำแหน่งเจ้าอาวาสในปี ๒๔๕๙ ท่านเป็นเจ้าอาวาสที่เป็นเปรียญ ๕ ประโยค ถือว่าเป็นเจ้าอาวาสที่มีความรู้ทางปริยัติสูงที่สุดเท่าที่เคยมีมาของวัด จากนั้น

^{๑๔๔}พระยาทิพโกษา(สอน อมาตยกุล), ประวัติวัดสังเวศวิทยาราม (ม.ป.ท., ม.ป.ป.), หน้า ๑๔ - ๑๖.

ตำแหน่งเจ้าอาวาสวัดสังเวศวิทยาราม ก็ตกแก่พระสงฆ์ที่มีความรู้ทางด้านปริยัติมาโดยตลอด ซึ่งต่างจากธรรมเนียมเดิมที่เจ้าอาวาสจะเป็นพระสงฆ์ในสายปัสสนาธุระ

สภาพเช่นนี้มิได้เกิดขึ้นกับวัดสังเวศวิทยาราม เพียงแห่งเดียว วัดที่มีชื่อเสียงทางด้านวิปัสสนาธุระตั้งแต่ครั้งต้นกรุงรัตนโกสินทร์ ดังเช่น วัดราชสิทธิาราม ก็ตกอยู่ในสภาพเดียวกัน ดังจะเห็นได้จาก ลายพระหัตถ์ของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ถึงพระอัครคณารักษ์ ปลัดแขวงบางกอกใหญ่ ลงวันที่ ๑๓ กันยายน ๒๔๕๖ ได้กล่าวไว้ว่า

วัดราชสิทธิเคยมีชื่อในทางวิปัสสนาและเป็นวัดสมณะติดต่อกันมาถึงห้ารัชกาล ได้เห็นในใบแถลงการณ์ของวัดนั้น การเรียนวิปัสสนาเสื่อมลง จำนวนพระ ๗๔ มีเรียนวิปัสสนาเพียง ๑๔ รูปเท่านั้น ถ้าการเรียนนี้สูญไปน่าเสียดายมากฯ ขอให้เข้าใจว่าการเรียนบางสิ่งบางอย่างควรจะอยู่ในบางสำนัก เช่น วัดราชสิทธิ เป็นสำนักที่เรียนวิปัสสนาควรจะบำรุงการเรียนในทางนี้ ไม่ควรจะไปร่วนในทางเรียนคัมภีร์ฯ ในเวลานี้การเรียนวิปัสสนาของพระในพระนครเสื่อมลง ยังมีอยู่ในวัดตามบ้านก็จริงอยู่ แต่ยังเห็นว่าวัดราชสิทธิควรจะเปนสำนักเรียนวิปัสสนาเหมือนกัน^{๑๕๕}

ความเปลี่ยนแปลงที่เกิดภายหลังการออกพระราชบัญญัติลักษณะปกครองคณะสงฆ์ ร.ศ. ๑๒๑ ส่งผลให้การเรียนวิปัสสนาธุระเสื่อมถอยลงอย่างเห็นได้ชัด เนื่องจากการส่งเสริมการเรียนปริยัติธรรม ทำให้พระที่เรียนและศึกษาทางด้านปริยัติธรรมมีโอกาสในการปกครองวัดมากกว่าพระที่มีความรู้ในด้านอื่นๆ แม้สมเด็จพระมหาสมณเจ้าทรงอยากให้วัดราชสิทธิาราม รักษาธรรมเนียมเป็นวัดสายวิปัสสนากรรมฐานให้เหมือนเดิม แต่จะโดยรู้ตัวหรือไม่ก็ตามแนวทางการปฏิรูปคณะสงฆ์ของพระองค์เอง ทำให้วัดราชสิทธิและพระสงฆ์ในวัดต้องหันไปหาแนวทางที่ทำให้ตนมีโอกาสก้าวหน้าในระบบราชการคณะสงฆ์

๔.๓ การปรับเปลี่ยนพุทธศาสนาแบบชาวบ้าน

แบบแผนธรรมเนียมทางพุทธศาสนาของชนชั้นนำในวังกับแบบแผนการปฏิบัติของที่ชาวบ้านมีความแตกต่างกันในหลายด้าน ทั้งในระดับโลกทัศน์ความเชื่อทางศาสนา ประเพณี และหลัก

^{๑๕๕}“ลายพระหัตถ์ของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ถึง พระอัครคณารักษ์ ปลัดแขวงบางกอกใหญ่ ลงวันที่ ๑๓ กันยายน ๒๔๕๖.” ใน สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, พระมหาสมณศาสน เล่ม ๑ เกี่ยวกับการพระศาสนา, หน้า ๕๕.

ธรรมที่ถือปฏิบัติ เมื่ออำนาจส่วนกลางเข้ามาจัดการคณะสงฆ์เพื่อให้เกิดแบบแผนเดียวกันทั่วพระราชอาณาจักร จึงมีความเห็นที่ขัดแย้งกันในหลายเรื่อง

๔.๓.๑ เปลี่ยนธรรมเนียมพุทธศาสนาในท้องถิ่น

การอุปถัมภ์ค้ำจุนคณะสงฆ์โดยรัฐในลักษณะผนวกเข้ามาเป็นระบบราชการ แม้จะมีประโยชน์หลายประการ เช่น กำจัดการปฏิบัติอันผิดพระวินัย หรือไม่เหมาะสมกับสมณสาธูป เช่น การเล่นการพนันชนไก่กัดปลา หรือการละเล่นที่ต้องเข้าไปเกี่ยวข้องกับสตรี ฯลฯ

แต่ในอีกด้านหนึ่ง กลับเป็นการทำลายความหลากหลายในพุทธศาสนาที่มีอยู่ในสังคมไทยแต่ดั้งเดิม เพราะวัฒนธรรมประเพณีหรือความรู้บางอย่างได้ถูกรักษาและส่งผ่านโดยทางสถาบันพระพุทธศาสนาในท้องถิ่น

การบังคับให้ต้องใช้รูปแบบ คำสอนที่เป็นแบบฉบับอันผลิตมาจากกรุงเทพฯ มีผลทำให้ความเข้าใจเกี่ยวกับพุทธศาสนาถูกลดทอนลงเหลือเพียงลักษณะเดียว ไม่ว่าคำสอนจากทางกรุงเทพฯ จะถูกต้องหรือไม่ และทางท้องถิ่นจะชอบใจหรือไม่ก็ตาม

ตำราที่ถูกส่งไปใช้ในการเรียนการสอนก็เป็นภาษาไทยภาคกลาง วิชาที่สอนก็แยกขาดจากผู้เรียนในท้องถิ่น เพราะผู้เขียนตำราขาดความรู้ความเข้าใจสภาพและเงื่อนไขทางสังคมในท้องถิ่น ความรู้ดั้งเดิมที่ถ่ายทอดกันในท้องถิ่นถูกมองว่าด้อยกว่าของกรุงเทพฯ พุทธศาสนาท้องถิ่นถูกทำให้หมดพลังในการควบคุมสังคม จากกระบวนการสร้างความเป็นแบบแผนเดียวกันที่ส่งผ่านมาทางสายการปกครองและการศึกษา

การจัดการศึกษาที่เน้นพระปริยัติธรรม ก็เนื่องจากสมเด็จพระมหาสมณเจ้าทรงเห็นว่าความรู้ที่พึงตรวจสอบได้จากตำราหรือคัมภีร์ ดีกว่าความรู้ที่เป็นเรื่องการฝึกตนโดยปฏิบัติสมถะ วิปัสสนา ทรงริเริ่มนำการศึกษาแบบใหม่เข้ามาสู่คณะสงฆ์ ด้วยการแต่งตั้งตำรากำหนดให้พระสงฆ์ศึกษาหลักธรรม เช่น นวโกวาท พุทธศาสนสุภาษิต พุทธประวัติ วินัยมุข เบญจศีลเบญจธรรม เป็นต้น แทนการศึกษาแบบเดิมที่เน้นการเรียนบาลี โดยที่หนังสือเหล่านี้ยังคงใช้เป็นตำราจนถึงปัจจุบัน ทำให้ทัศนคติทางธรรมของพระองค์ว่าสิ่งใดถูกสิ่งใดควร ซึ่งติดมากับตำราเหล่านั้น ยังคงมีอิทธิพลต่อทัศนคติของการศึกษาของพระภิกษุสามเณรแม้ในปัจจุบัน

ที่เป็นเช่นนี้ อาจเป็นเพราะสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ทรงทราบแต่เรื่องความย่อหย่อนเหลวไหลของพุทธศาสนาตามหัวเมือง ผ่านรายงานจากที่ต่างๆ จากทั่วราชอาณาจักร เช่น การที่พระไม่รู้เรื่องพระวินัย ชาวบ้านอาราธนาศีลห้าไม่เป็น เหล่านี้เป็นต้น

ในด้านหนึ่งแม้จะบ่งบอกถึงการขาดความรู้ในหลักการทางพุทธศาสนาในตำราก็จริง แต่สิ่งที่ชาวบ้านรับรู้กันในท้องถิ่นต่างๆ ผ่านทางพระสงฆ์ เช่น การฟังเทศน์เรื่องพระเวสสันดร พระ

มาลัย หรือมิลินทปัญหา ได้ทำให้พุทธศาสนาฝังรากลึกกลงไปในชีวิตของชาวบ้านถิ่นต่างๆ จนกลายเป็นวัฒนธรรมประจำถิ่น และเป็นมาตรฐานในการดำเนินชีวิตไป แม้จะอาราธนาศีล ๕ ไม่ได้ก็ตาม

เมื่อพระองค์ได้ทรงสร้างรูปแบบการเข้าถึงธรรมหรือรู้เรื่องธรรมอย่างใหม่ขึ้นแล้ว ดูเหมือนว่าการเข้าถึงธรรมแบบเดิมจะค่อยๆ เลือนหายไปจากพุทธศาสนาที่เป็นทางการ แม้ว่าสิ่งที่วิจิตรญาณภิกษุได้กระทำการ "ปฏิรูป" เมื่อครั้งก่อตั้งคณะธรรมยุติกนิกาย และปฏิบัติกันสืบมาจนถึงสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส โดยปรับเปลี่ยนสิ่งที่ท่านเห็นว่าเหมาะสม จะมีผลดีหลายประการ เช่น ส่งเสริมให้พระภิกษุ สามเณร มีความรู้ในด้านภาษาบาลีมากขึ้น เข้าใจหลักธรรมมากขึ้น จากการจัดหลักสูตรนักเรียน ใส่ใจเรื่องการปฏิบัติให้ตรงตามพระวินัยมากขึ้น และสร้างความเอกภาพให้กับคณะสงฆ์ เป็นต้น

หากแต่การนำแบบอย่างจากกรุงเทพฯ ลงไปสู่หัวเมืองทั้งหลาย ได้ส่งผลกระทบต่อวิถีชีวิตและการประพฤติปฏิบัติของพระสงฆ์ โดยทำให้การพึ่งพากันและกันของพระสงฆ์กับชุมชนหมดไปด้วย วัดที่เคยเป็นของชาวบ้าน ได้กลายเป็นของเจ้าอาวาสแต่เพียงผู้เดียวตาม พระราชบัญญัติลักษณะปกครองคณะสงฆ์ ร.ศ.๑๒๑ ประเพณีหรือธรรมเนียมท้องถิ่นที่ให้พระมีหน้าที่ต่างๆ ต่อชุมชน ถูกปรับเปลี่ยนให้เป็นแบบฉบับของกรุงเทพฯ เพราะประเพณีดั้งเดิมของชาวบ้านที่ดำเนินสืบต่อกันมา กลายเป็นเรื่องขัดหูขัดตาผู้ดูแลคณะสงฆ์ในยุคปฏิรูป ดังประกาศต่างๆ ที่มอบให้กับผู้อำนวยการศึกษาซึ่งลงไปในท้องถิ่น

ความสัมพันธ์กับชุมชนที่เปลี่ยนไป

ผลกระทบต่ออีกประการหนึ่งที่เกิดจากความสัมพันธ์ในเชิงอำนาจเปลี่ยนไป แม้จะไม่เด่นชัดในช่วงต้นของการประกาศใช้พระราชบัญญัติ คือบทบาทของพระสงฆ์ที่มีต่อชุมชน พระสงฆ์แบบเก่าที่เคยเป็นที่พึ่ง เป็นผู้รู้ ผู้ประสานความขัดแย้งภายในชุมชน และเคยเป็นผู้นำของท้องถิ่น ไม่สามารถจะดำรงตนในลักษณะนั้นได้อีกต่อไป ทิศทางการแยกพระออกจากชุมชนปรากฏให้เห็นในการจัดการคณะและการพระศาสนา ตั้งแต่ในช่วงแรกๆ คำสั่งหรือระเบียบที่ส่วนกลางโดยสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ทรงออกมาเพื่อให้คณะสงฆ์ลงไปจัดให้เกิดความเรียบร้อยในวัตรปฏิบัติคือ

ห้ามไม่ให้สะสมเครื่องศาสตราวุธ

ห้ามไม่ให้สูบฝิ่นกัญชา และเสพสุราเมรัย

ห้ามไม่ให้เล่นการพนัน

ห้ามไม่ให้เล่นผจญสัตว์ คือ ชนสัตว์กัดสัตว์กัดปลา

ห้ามไม่ให้เล่นแข่งเรือ

ห้ามไม่ให้เล่นคะนองในการสวดการเทศน์

ห้ามไม่ให้ตีพิณพาทย์เอง

ห้ามไม่ให้เล่นหนังเอง

ห้ามไม่ให้ทำการซื้อขายสัตว์พาหนะด้วยตนเอง^{๑๔๖}

ข้อห้ามเหล่านี้ กล่าวถึงสิ่งที่พระสงฆ์ต่างๆ ในหัวเมืองประพฤติปฏิบัติอยู่ และบางเรื่องก็อาจไม่เอื้อเพื่อต่อพระธรรมวินัย บางเรื่องเป็นโลกวิฆชะ หากหลายเรื่องก็เป็นเรื่องของวัฒนธรรมประเพณีท้องถิ่น หน้าที่ของพระสงฆ์ต่อชุมชนที่มีผลต่อชีวิตประจำวัน ย่อมมีมากกว่าการเป็นพระสงฆ์ที่ประพฤติถูกต้องตามพระวินัยแต่อย่างเดียว เพราะพระสงฆ์ยังต้องอาศัยชุมชนท้องถิ่นในการดำรงชีพ และในอีกมุมหนึ่ง พระสงฆ์ยังเป็นสมาชิกผู้หนึ่งของชุมชนนั้นๆ เป็นลูกหลานของคนในชุมชนนั้น พระภิกษุสงฆ์จึงมีส่วนร่วมในงานหรือพิธีกรรมประจำหมู่บ้าน เช่น หมู่บ้าน “บ้านนาพระ” ในจังหวัดเลย ที่มีชื่อเช่นนี้เพราะว่าในอดีตพระในหมู่บ้านนั้นต้องร่วมทำนาเกี่ยวข้าวร่วมกับชาวบ้าน และทำพิธีกรรมเพื่อขับไล่ผีสงหรือสิ่งที่ไม่ดีออกจากท้องนาไป^{๑๔๗}

ดังนั้น มิใช่เรื่องแปลกแต่อย่างใดหากพระสงฆ์จะประพฤติตัวนอกพระธรรมวินัยบ้างเล็กน้อยแต่เป็นธรรมเนียมในท้องถิ่นที่ชาวบ้านไม่ถือสา เช่น การกินข้าวเย็นที่ประพฤติกันแพร่หลายในภาคเหนือ หรือ การขี่ม้า ไล่หมวกตุ้มปี ที่มีปรากฏทั้งหัวเมืองภาคเหนือและอีสาน แต่ถ้าถึงกับทำเรื่องเสื่อมเสียขนาดหนักที่ชาวบ้านรับไม่ได้ ชาวบ้านก็จะมีวิธีจัดการ เช่น การงดใส่บาตร หรือ ไม่ช่วยเหลือกิจการของวัด เป็นต้น

นอกจากนี้แล้ว ธรรมเนียมแบบแผนของพระสงฆ์จากกรุงเทพฯ ที่ลงมาจัดการคณะและการพระศาสนา ทั้งในหน้าที่ผู้อำนวยการศึกษาและเจ้าคณะมณฑลนำมา คือแบบแผนธรรมเนียมต่างๆ อันเป็นที่นิยมกันในหมู่ชนชั้นสูงในราชสำนัก ซึ่งค่อยๆ ถูกถ่ายทอดมาสู่วัดด้วย เช่น ในสมัยหนึ่งที่เจ้าและขุนนางนิยมในการเล่นป่าน้ำชา พระในวัดต่างๆ ก็นิยมเล่นป่าน้ำชาด้วย^{๑๔๘} ธรรมเนียมหลายอย่างที่เป็นธรรมเนียมของพระธรรมยุติกนิกายในกรุงเทพฯ ปฏิบัติกันอยู่ กลายมาเป็น

^{๑๔๖}“ข้อความที่ได้ยกขึ้นปรึกษาและตกลงกันในที่ประชุมผู้อำนวยการศึกษาหัวเมือง,” ใน สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโภกนุ, การคณะสงฆ์ (พระนคร: มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๑๔), หน้า ๗.

^{๑๔๗}Kamala Tiyanich, *Forest Recollection* (Chiang Mai: Silkworm Books, 1997), p. 24.

^{๑๔๘}ส. ศิวรักษ์, พระธรรมเจดีย์ พระผู้ใหญ่ที่ไม่กะล่อน, พิมพ์ครั้งที่ ๒ (กรุงเทพฯ: เกล็ดไทย, ๒๕๓๗), หน้า ๑๖.

ธรรมเนียมแบบอย่างที่ใช้กันทั่วไป เช่น ธรรมเนียมสวดมนต์ ทำวัตรเช้าเย็น ธรรมเนียมการสวดมนต์และมีเทศนาในวันอุโบสถ ฯลฯ

ประเพณีหลวงอย่างหนึ่งที่ถูกเน้นให้ทำการจัดขึ้นให้ได้ในทุกท้องถิ่น คือประเพณีการจัดงานวิสาขบูชา แม้จะเป็นไปเพื่อรำลึกถึงพระพุทธคุณ แต่ก็มีใช้ประเพณีปฏิบัติที่มีมาแต่เดิมในท้องถิ่นทั่วไป แม้ในราชสำนักเองก็เข้าใจว่าเริ่มปฏิบัติกันมาในพระพุทธเลิศหล้านภาลัย โดยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว นำกลับมาฟื้นฟูอีกครั้ง สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรสทรงเห็นว่าการจัดงานนี้เป็นเรื่องสำคัญ อาจเป็นเพราะพระองค์ทรงเห็น เป็นช่องทางในการสร้างเอกภาพของคณะสงฆ์ให้มีวัฒนธรรมเดียวกันทั่วอาณาจักร ทรงย้ำเรื่องนี้หลายครั้ง ในลายพระหัตถ์ที่มีไปยังเจ้าคณะมณฑลต่างๆ เช่น "...ต่อไปจะต้องจัดให้ทำในวันเดียวกันจงได้ฯ ตำบลไหนทำไม่สะดวก อย่าทำเลยเสีย ดีกว่า..."^{๑๔๙} หรือ

๒. เรื่องทำวิสาขบูชาปล่อยให้ทำเดือน ๖ บ้าง เดือน ๗ บ้างเป็นการไม่สมควรเลย เจ้าคณะมณฑลไม่มีอำนาจจะสั่งความข้อนี้เลย ถ้าเห็นขัดข้อง จำจะต้องทูลฉันทก่อนการทำวิสาขบูชาแก่งแย่งกันดังนี้ เปนเสียความสามัคคี ไม่อยู่ในบัญชา.... วิสาขบูชาต้องทำในวันเพ็ญเดือนพฤษภาคมให้จงได้ ชาวบ้านจะไปทำนาก็ซึ่งเขา พระไม่ได้ทำนา ให้มีการไหว้พระสวดมนต์พอเป็นที่ระลึก หรือเทศน์ฟังกันเองก็ยังมี.... ห้ามมิให้ทำแย่งปนอันขาด.^{๑๕๐}

เมื่อพิจารณาทัศนคติของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ในเรื่องของการจัดงานวิสาขบูชา เห็นได้ว่า พระองค์ทรงเห็นกิจการของพระสงฆ์เป็นเรื่องภายในพระสงฆ์เท่านั้น ชาวบ้านในท้องถิ่นไม่จำเป็นต้องมีส่วนร่วม หลังการออกพระราชบัญญัติลักษณะปกครองคณะสงฆ์ผ่านไปเป็นระยะเวลา ๑๐ ปี แม้ว่าการควบคุมพระสงฆ์ทำได้อย่างมีประสิทธิภาพมากขึ้น แต่ก็ยังไม่สามารถเปลี่ยนแปลงวิถีชีวิตหรือกิจกรรมทางพุทธศาสนาของชาวบ้านในท้องถิ่นให้เป็นอย่างที่พระองค์มุ่งหวังได้มากนัก แต่ในฝ่ายพระสงฆ์จะกลายเป็นหน่วยราชการไปเสียแล้วมุ่งทำงานอย่างที่ตอบสนองต่อผู้บังคับบัญชาที่อยู่สูงขึ้นไปมากกว่า

^{๑๔๙} สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, พระมหาสมณศาสน เล่ม ๑ เกี่ยวกับการพระศาสนา (พระนคร: มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๑๔), หน้า ๗.

^{๑๕๐} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๙.

พระแยกจากกิจกรรมของชุมชน

การสั่งไม่ให้พระเล่นสาดน้ำหรือเข้าร่วมในกิจกรรมของชุมชนที่เป็นงานสนุกรื่นเริง ก็น่าจะเป็นผลจารีตศาสนาแบบชนชั้นสูง ที่ภาพลักษณ์ของพระสงฆ์ที่ดี ว่าต้องดูเคร่งขรึมสงบเสถียรเรียบร้อย ถือวินัยเคร่งครัด อันเป็นภาพลักษณ์ของพระสงฆ์ที่ดีแม้จนในปัจจุบัน

แต่สำหรับชาวบ้านในสมัยนั้นแล้ว พระคือคนคนหนึ่งในชุมชน เมื่อมีกิจกรรมทางสังคม จึงมีการชักจูงให้พระเข้าร่วมกิจกรรมในชุมชนหมู่บ้านด้วย หลวงผดุงแคว้นประจันต์ (จันทร์ อุดตรนคร) ได้เล่าเรื่องกิจกรรมงานบุญของชาวบ้านไว้ว่า งานประเพณีประจำปีต่างๆ ของชาวบ้านนั้นเริ่มกันตั้งแต่ในเดือน ๕ ในเทศกาลสงกรานต์ขึ้นปีใหม่ หลังจากทำการสงน้ำพระแล้ว ก็มีธรรมเนียมเก็บดอกไม้บูชาพระ ซึ่งผู้ไปร่วมเก็บก็มีทั้งชาวบ้านหญิงชาย และพระภิกษุสามเณร แม้จะเป็นการอาบัติภูตคามปาจิตติย ชาวบ้านก็ไม่ได้ถือเคร่งครัดในเรื่องนี้ หรือการเล่นสาดน้ำ ก็สาดใส่ทั่วทุกคน แม้พระภิกษุสงฆ์สามเณรเดินไปในทางที่ชาวบ้านเล่นสาดน้ำกัน ชาวบ้านก็ไม่ละเว้นให้ด้วยประเพณีเหล่านี้ทำกัน เนื่องจากถือกันว่าเพื่อจะทำให้ฝนฟ้าตกบริบูรณ์ในปีนั้น^{๑๔๑}

ในงานบุญบั้งไฟเดือนหก ก็จะมีธรรมเนียมการชดน้ำพระ หลังจากชาวบ้านทำบุญในเทศกาลนั้นเรียบร้อยแล้ว โดยนิมนต์พระมาขึ้นแห่ ๓ รอบ แล้วนิมนต์ขึ้นนั่งแท่นที่ทำขึ้นเป็นพิเศษ แล้วประธานในพิธีที่เรียกว่า เจ้าศรัทธา ก็จะสงน้ำพระรูปนั้น ตามด้วยผู้เฒ่าผู้แก่ของหมู่บ้าน เสร็จการสงฆ์แล้ว จึงอ่านประกาศตั้งชื่อของพระสงฆ์ให้ทราบกันทั่ว มีใบสำเนาเขียนลงใบลานบ้าง เขียนลงแผ่นเงินแผ่นทองบ้าง ตามลำดับยศ ในนั้นก็กล่าวถึงความเลื่อมใสและความอุทิศหาของพระสงฆ์ การประกาศตั้งชื่อพระก็ตั้งตามชอบใจ มิได้อาศัยแบบแผนอะไร เมื่อจะเลิกก็มีการแข่งขันตีกลองกัน โดยกลองที่นำมาตีกันดกกันมาตีแข่งขันที่ลานวัด ตก ๕ พุ่มหรือ ๖ พุ่มจึงเลิก^{๑๔๒} ธรรมเนียมต่างๆ เหล่านี้ หลังจากการจัดพระศาสนาและการคณะอย่างเป็นทางการแล้วได้หายไป เช่น ชิวประวัติของพระอาจารย์เสาร์ กนตสีล เล่ากันว่า

เดิมท่านเป็นพระมหานิกายบวชอยู่กว่า ๑๐ พรรษา เกิดศรัทธาในแบบอย่างของธรรมยุติกนิกาย จึงบัญญัติเข้าเป็นพระธรรมยุติกนิกาย ส้องกลองสำหรับตีในงานประเพณีอีกทีก็ครึกโครมในสมัยนั้น ซึ่งมีอยู่ประจำวัดของท่าน ท่านก็สละทิ้งหมด บัญญัติเป็นธรรมยุติกนิกายแล้วก็อยู่วัดนั้น ต่อมาพวกที่ไม่ชอบเขาก็โกรธ พวกที่ชอบเขาก็บอกว่า “ของเหล่านั้นไม่จำเป็น เป็นสงฆ์ขอให้ปฏิบัติถูกต้องธรรมวินัยก็แล้วกัน”^{๑๔๓} พระอาจารย์เสาร์ กนตสีล นี้เดิมท่านเป็นพระสงฆ์ที่ได้รับ

^{๑๔๑} ลัทธิธรรมเนียมต่างๆ เล่ม ๑ (พระนคร: บรรณาการ, ๒๕๑๕), หน้า ๙ - ๑๐.

^{๑๔๒} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๕ - ๑๖.

^{๑๔๓} บวรพจารย์ ชิวประวัติ ธรรมปฏิบัติ และ โอวาทธรรม ท่านพระอาจารย์มั่น ภูริทัตตเถร (กรุงเทพฯ: มูลนิธิพระอาจารย์มั่น ภูริทัตโต, ๒๕๔๕), หน้า ๒๑๒.

การศึกษาแบบดั้งเดิมมาจากทางจำปาศักดิ์ เห็นได้จากการที่ท่านเดินทางกลับไปทำบุญอุทิศให้ครูบาอาจารย์ของท่านที่จำปาศักดิ์และได้ถึงมรณภาพลงที่วัดมหาอำมาตยาราม เมืองจำปาศักดิ์^{๑๕๕}

ท่านได้เข้ามามีความสัมพันธ์กับคณะธรรมยุติกนิกายและฝ่ายปกครองในภาคอีสานอยู่ไม่น้อย ครั้งหนึ่ง เมื่อผู้ว่าราชการเมืองนครพนมที่เคยบวชเป็นศิษย์ของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ที่วัดบวรนิเวศ เกิดความไม่ศรัทธาในวัตรปฏิบัติของพระสงฆ์ในเมืองนครพนม พอดีกับที่พระอาจารย์เสาร์และคณะอุฎงค์ผ่านมา จึงเข้าพบและขอให้ท่านคัดเลือกพระสงฆ์สามเณรที่จะส่งเรียนที่กรุงเทพฯ ท่านก็เลือกพระภิกษุสามเณรให้ส่งมาเรียนที่กรุงเทพฯ จนได้เป็นพระราชาคณะกลับไปยังอีสาน^{๑๕๖}

พระสงฆ์ท้องถิ่นที่มาสัมพันธ์กับคณะธรรมยุติกนิกายจะโดยได้รับอิทธิพลของการศึกษาปริยัติธรรมที่เน้นในด้านความมีเหตุผลก็ดี หรือจะเป็นไปในฝ่ายวิปัสสนาธุระอย่างเช่น สายของพระอาจารย์มั่น ภูริทัตโต ก็ดี จะมีปัญหาเกี่ยวกับประเพณีการปฏิบัติของธรรมเนียมท้องถิ่นอย่างบ่อยครั้ง

พระอาจารย์ดี ฉันโน (พ.ศ.๒๔๓๕-๒๕๐๒) ศิษย์รูปหนึ่งของพระอาจารย์มั่น ภูริทัตโต ก่อนหน้าที่จะฝากตัวเป็นศิษย์ของพระอาจารย์มั่น ภูริทัตโต ท่านบวชเป็นพระสงฆ์ฝ่ายมหานิกาย ในปี พ.ศ.๒๔๕๗ เมื่ออายุ ๒๒ ปี โดยบวชอยู่ที่วัดศรีบุญเรือง ท่าแขก ต่อมาได้เป็นเจ้าอาวาสที่วัดบ้านกุดแห่ สมัยนั้นวัดบ้านกุดแห่ เป็นวัดที่เจริญสูงสุดในท้องถิ่น มีศาลาโรงธรรมขนาดใหญ่ มีหอธรรมมาสน์อันสวยงาม มีกุฏิใหญ่โต มีหอไตรเก็บหนังสือพระธรรมบาลานไว้เต็มตู้ ให้ภิกษุสามเณรได้ศึกษาเล่าเรียน พระอาจารย์ดี ฉันโน ได้นำชาวบ้านกุดแห่ ทำบุญประจำปี บุญบั้งไฟ บุญบวช นาค บุญพระเวส ฯลฯ โดยในแต่ละครั้งจะบอกบุญไปยังบ้านครั้งละเป็นร้อยบ้าน จัดงานอย่างใหญ่โต เมื่อชาวบ้านจากที่อื่นมาประชุมกันอยู่รอบวัด ก็หาอาหารจากในป่ามาเลี้ยงกัน ไม่มีการกินเนื้อสัตว์ คนที่มางานก็ไม่มีทะเลาะเบาะแว้งกัน การละเล่นในงานก็มีการฟ้อนกลองตุ้ม กลองหาเสง กลองกริ่ง ระนาด ซ้องวง ฟ้อนรำ ว่ากันว่างานวัดบ้านกุดแห่ถือว่าสนุกที่สุด วัดอื่นเทียบไม่ได้เลย^{๑๕๗}

นอกจากในแง่เป็นศูนย์กลางของหมู่บ้านและชาวบ้านแล้ว เฉพาะตัวของท่านเอง ยังคงความเป็นพระสมัยก่อนหน้าการปฏิรูปการศึกษาและการปกครองสงฆ์ คือมีความสามารถในทางช่างไม้ ช่างก่อสร้าง แกะสลัก เขียนภาพ ช่างเหล็ก ช่างเครื่องปั้นดินเผา ในวัดยังมีการทำอาน

^{๑๕๕} เรื่องเดียวกัน.

^{๑๕๖} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๒๔.

^{๑๕๗} ชิวประวัติ อภินิหารของพระอาจารย์ดี ฉันโน อดีตเจ้าอาวาสวัดป่าสุนทราราม บ้านกุดแห่ อำเภอเลิงนกทา จังหวัดยโสธร, พิมพ์ครั้งที่ ๓ (กรุงเทพฯ: พิมพ์อำเภอ, ๒๕๓๙), หน้า ๑๗ - ๑๘.

ม้า ทำเข็มกลัด รองเท้า กระเป๋าหนัง จำหน่าย ความรู้ด้านยาแผนโบราณเรื่องว่าน เรื่องยา ก็มีให้ประชาชนเข้ามาฟังอาศัยรักษาโรคจากท่านได้อีก ทั้งด้านคาถาอาคมก็มีชื่อเสียงมาก^{๑๕๗}

ต่อมาเมื่อท่านได้พบกับพระอาจารย์มั่น ภูริทัตโต จึงเกิดความศรัทธา ฝากตัวเป็นศิษย์ในปี พ.ศ.๒๔๖๕ และได้ทำการบวชญัตติเป็นพระธรรมยุติกนิกายเมื่อปี พ.ศ. ๒๔๗๐ หลังจากท่านได้ญัตติเข้าเป็นพระกรรมฐาน ท่านก็ได้ถือวัตรตามพระกรรมฐานสายหลวงปู่มั่นอย่างเคร่งครัด ไม่ได้เป็นพระบ้านเช่นธรรมเนียมเดิม

นอกจากนี้ การส่งเสริมการเรียนปริยัติธรรมโดยคณะสงฆ์ ตามนโยบายส่งเสริมเข้ามาศึกษาต่อในกรุงเทพฯ เพื่อเป็นกำลังในการจัดการพระศาสนาและจัดการคณะของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ประกอบด้วยมาตรการหลายรูปแบบ เช่น ได้รับสิทธิยกเว้นในการเกณฑ์ทหาร มีโอกาสก้าวหน้าในการบริหารคณะสงฆ์ ได้รับสมณศักดิ์ มีส่วนทำให้พระสงฆ์รุ่นเก่าอยู่ชายขอบในโครงสร้างการบริหารคณะสงฆ์ พระสงฆ์ที่เคยทำหน้าที่ศึกษาหาความรู้เพื่อตนเองได้บรรลุนิพพาน และ ยังเรียนวิชาต่างๆ ตามแบบแผนธรรมเนียมเดิม เพื่อไว้ช่วยเหลือเกื้อกูลชาวบ้านด้วยส่วนหนึ่ง ได้หายไปเนื่องจากพระรุ่นใหม่เน้นในการเรียนการศึกษาเพียงปริยัติธรรมอย่างเดียว หากมาพิจารณาดูจากชีวประวัติของพระสงฆ์รุ่นเก่า จะเห็นแบบแผนชีวิตที่เปลี่ยนไปของพระสงฆ์ได้เช่น ตัวอย่างชีวิตของหลวงปู่ไข อินฺทสุโร

หลวงปู่ไข อินฺทสุโร แห่งวัดบพิตรภิมุข (พ.ศ.๒๔๐๐-๒๔๗๕) เป็นพระสงฆ์ในจารีตเดิม ก่อนหน้าการปฏิรูปการปกครองและการศึกษาคณะสงฆ์ หลวงปู่เกิดที่บ้านไข ฉะเชิงเทรา เมื่อยังเล็ก บิดาได้นำไปฝากตัวเป็นลูกศิษย์พระอาจารย์ปานที่วัดโสธรวราราม และบวชเป็นสามเณรในเวลาต่อมา ระหว่างนั้น ท่านได้ศึกษาคัมภีร์ต่างๆ รวมทั้งชาดก ทั้งการเป็นผู้มีน้ำเสียงแหลมสูง ท่านจึงถูกฝึกให้เทศน์มหาชาติในกัณฑ์มัทรี และกัณฑ์กุมาร

หลังจากพระอาจารย์ปานมรณภาพลง หลวงปู่ไขได้ออกเดินทางไปฝากตัวเป็นศิษย์กับอาจารย์หลายท่าน ที่สมุทรปราการ และที่พนัสนิคม ท่านได้ศึกษากับพระภิกษุเชื้อสายลาว พระอาจารย์จวง วัดน้อย และอยู่ปฏิบัติฐานพระอาจารย์จวงมรณภาพลง จากนั้นจึงย้ายมาอยู่ฝั่งธนบุรี เพื่อศึกษาภาษาบาลีที่วัดหงษ์รัตนาราม ขณะนั้น หลวงปู่ไขยังไม่ได้อุปสมบท หลังจากอยู่ที่วัดหงษ์ฯ ได้ ๓ ปี ท่านก็ไปอยู่กับพระอาจารย์เอี่ยม วัดลาดด่าน สมุทรสงคราม เมื่ออายุครบอุปสมบท ท่านก็บวชที่วัดลาดด่าน โดยมีพระอาจารย์เนตร เจ้าอาวาสวัดบ้านแหลม เป็นพระกรรมวาจาจารย์ หลวงปู่ไขฝึกวิปัสสนากรรมฐานที่ราชบุรี จากนั้นได้ออกธุดงค์เพื่อแสวงหาอาจารย์อยู่นาน ๑๕ ปี

^{๑๕๗} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๙.

ในขณะที่มหาเถรสมาคมมีคำสั่งจับผู้ที่บวชหนีทหารมาสึก และเอาผิดกับพระอุปัชฌาย์ผู้ให้บวช แต่เมื่อบิดามารดาพาลูกหลานมาให้หลวงปู่รดน้ำมนต์เพื่อมิให้ถูกเกณฑ์ทหาร ท่านกลับยินดีทำตามความต้องการของชาวบ้าน เมื่อย่างเข้าวัยชรา ท่านกลับมาอยู่ที่วัดเชิงเลน (วัดบพิตรพิมุข) กรุงเทพฯ ซึ่งแต่เดิมเป็นวัดป่า นอกกำแพงพระนคร ในฐานะอาจารย์สอนกรรมฐาน หากหลวงปู่ไช้ชอบที่จะอยู่เงียบเพื่อบำเพ็ญภาวนามากกว่า เมื่อท่านอายุได้ ๗๐ ปี และคิดที่จะออกธุดงค์อีกครั้งหนึ่ง ทั้งชาวบ้านและลูกศิษย์ได้ขอให้ท่านอยู่ที่วัดเพื่อสอนกรรมฐานต่อไป นอกจากนั้น หลวงปู่ไช้ยังมีชื่อเสียงในด้านการทำพระเครื่องอีกด้วย โดยเงินที่ชาวบ้านบริจาคให้ ท่านได้ใช้ไปในการบูรณะปฏิสังขรณ์วัดทั้งสิ้น ทั้งการสร้างกุฏิใหม่และชุดสระน้ำภายในวัด และหากท่านมีเวลาว่าง ก็จะจารพระไตรปิฎกบนใบลานด้วยตนเองและถวายไว้ที่วัด อันเป็นธรรมเนียมดั้งเดิมของพระภิกษุสงฆ์ที่กระทำกันก่อนการแพร่หลายของการพิมพ์หนังสือบนกระดาษ ท่านมรณภาพในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว ระหว่างนั่งสมาธิอยู่^{๑๔๘}

ชีวิตของหลวงปู่ไช้ สะท้อนให้เห็นภาพของพระภิกษุรุ่นก่อนหน้าการบังคับใช้พระราชบัญญัติลักษณะปกครองคณะสงฆ์ ร.ศ. ๑๒๑ กล่าวคือ ท่านเรียนภาษาบาลี ศึกษาพระไตรปิฎกฝึกฝนการเทศน์มหาชาติในแบบชาวบ้าน เรียนวิปัสสนากรรมฐาน ออกเดินธุดงค์ จารพระไตรปิฎกด้วยมือตัวเอง ทำพระเครื่องแจกชาวบ้าน รักษาโรค รดน้ำมนต์ให้ชาวบ้านที่ต้องการ แม้การมรณภาพก็ยังอยู่ในสภาวะสมาธิภาวนา แต่ท่านไม่เคยได้รับตำแหน่งทางด้านการบริหารตลอดชีวิตของท่าน

วิถีชีวิตและประวัติการศึกษาของพระสงฆ์รุ่นเก่าอย่างหลวงปู่ไช้ แตกต่างไปจากพระสงฆ์รุ่นใหม่ที่จะเติบโตภายใต้พระราชบัญญัติลักษณะปกครองคณะสงฆ์ ร.ศ. ๑๒๑ พระสงฆ์รุ่นใหม่ในระบบราชการคณะสงฆ์ตามพระราชบัญญัติลักษณะการปกครองคณะสงฆ์ต้องการ เป็นพระสงฆ์ที่ศึกษาผ่านระบบการศึกษาคณะสงฆ์ที่ปรับปรุงใหม่ให้เน้นการเรียนปริยัติธรรมและความรู้ที่จำเป็นในระบบราชการคณะสงฆ์ เพื่อสร้างพระสงฆ์เหล่านั้นไปเป็นผู้บริหารคณะสงฆ์ในโครงสร้างการบริหารคณะสงฆ์ ตามพระราชบัญญัติลักษณะปกครองคณะสงฆ์ ร.ศ. ๑๒๑

ด้วยคุณสมบัติของหลวงปู่ไช้หากเป็นในสมัยก่อนหน้าที่พระราชบัญญัติลักษณะปกครองคณะสงฆ์ ร.ศ. ๑๒๑ จะโอนวัดให้เป็นของแผ่นดิน และให้เจ้าอาวาสทำหน้าที่เหมือนกับเจ้าหน้าที่ของรัฐในการดูแลวัด หลวงปู่ไช้คงได้รับเลือกให้เป็นเจ้าอาวาส เป็นพระอุปัชฌาย์ที่ชาวบ้านจะเอาลูกหลานมาฝากให้ท่านได้อบรมสั่งสอน แต่โดยแนวโน้มของการบริหารคณะสงฆ์ที่มุ่งส่งเสริมพระภิกษุสงฆ์ที่มีความรู้ทางปริยัติธรรมที่ผ่านการเรียนและการสอบวัดความรู้ ตามระบบของทางราช

^{๑๔๘} Kamala Tiyavanich, "Venerable Grandfather Egg," in *The Buddha in the Jungle* (Chiang Mai: Silkworm books, 2003), pp. 55 - 65.

นโยบายของรัฐ ด้วยเงื่อนไขดังกล่าวคงยากที่พระสงฆ์รุ่นเก่าอย่างหลวงปู่ไข่ จะขึ้นมาปกครองวัด หลวงอย่างวัดบพิตรภิมุข ได้

๔.๓.๒. การแสดงธรรมและหลักธรรม

โดยปกติ ธรรมเนียมการเทศน์แต่ครั้งโบราณ พระสงฆ์จะเป็นผู้คัดเลือกคัมภีร์บาลีเรื่องใด เรื่องหนึ่งอันเป็นของเก่าแก่ขึ้นอ่าน หรือไม่ก็แต่งเรื่องขึ้นไปอ่านให้ฟัง คัมภีร์ซึ่งนิยมใช้ในการเทศน์ ให้กับชาวบ้านทั่วไป คือเวสสันดรชาดกหรือเทศน์มหาชาติ พระมาลัย และมีลินทปัญหา แต่คัมภีร์ เหล่านี้ พระสงฆ์ที่ได้รับการศึกษาแบบใหม่เห็นว่าเป็นเรื่องไม่น่าเชื่อถือ ไม่เป็นสาระในพระศาสนา

สำหรับพระสงฆ์ธรรมยุติกนิกายนิกาย นิยมนำคัมภีร์บาลีขึ้นไปดูบนธรรมมาศน์แล้วเทศน์ แปลเอาอรรถแห่งเนื้อความ เพราะเห็นว่าการขึ้นไปอ่านไม่เป็นทางให้ความรู้แตกฉาน^{๕๙} คือนิยม เทศน์ปากเปล่า อันเป็นธรรมเนียมที่มีมาแต่ครั้งวชิรญาณภิษุ และสืบต่อกันมาจนเป็นแบบแผนที่ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส นำไปใช้ในการจัดรูปแบบการคณะสงฆ์และการพระศาสนาใหม่ มีการแต่งคัมภีร์เป็นแบบอย่างให้พระในหัวเมืองนำไปเทศนาสั่งสอนชาวบ้าน และสั่งให้มีการเทศน์เป็นประจำทุกวันพระ^{๖๐}

การเทศนาซึ่งได้รับความนิยมจากชาวบ้านมากที่สุดและเป็นพื้นฐานการเรียนรู้เรื่องทาน ในพุทธศาสนา ก็คือเวสสันดรชาดกหรือการเทศน์มหาชาติ แม้ในราชสำนักก็มีธรรมเนียมการเทศน์ มหาชาติที่เรียกกันว่ามหาคำหลวง บรรดาเจ้านายที่ทรงผนวชล้วนต้องผ่านการเทศน์มหาชาติในวัง มาแล้วแทบทั้งสิ้น ไม่ว่าจะเป็นสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ ที่ทรงเล่าไว้ใน ความทรงจำ ว่า ตัวท่านเองต้องไปเทศน์ที่วังหน้าเมื่อทรงผนวชเป็นสามเณร^{๖๑} กระทั่งพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวก็ทรงนิพนธ์เทศน์มหาชาติคำหลวงไว้จำนวนหนึ่ง แต่ขณะเดียวกัน ชนชั้นสูงก็มี ทศนะที่ดูถูกต่อการเทศน์มหาชาติของชาวบ้าน ซึ่งมีสีสันไสทำนอง เล่นลูกค้อ เป็นการตลกสนุกสนาน ดังมี จดหมายที่ลงใน บางกอกรีกอดเดอร์ เมื่อปี พ.ศ. ๒๔๐๘ วิพากษ์วิจารณ์การเทศน์ มหาชาติแบบที่ชาวบ้านนิยมว่า

^{๕๙} สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ, “คำนำ,” ใน พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระอุโบสถศีลภค (พระนคร: โรงพิมพ์พิมพ์ไทย, ๒๔๕๙), หน้า ๑๓. (แจกในงานพระราชทานเพลิงพระศพพระบรมวงษ์เธอ กรมหมื่นทิฆากวรวงษ์ประวัติ, ปีมโรงอัฐศก พ.ศ. ๒๔๕๙)

^{๖๐} “ข้อความที่ได้ยกขึ้นปรึกษาและตกลงกันในที่ประชุมผู้อำนวยการศึกษาหัวเมือง,” ใน สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, การคณะสงฆ์, หน้า ๗.

^{๖๑} สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ, ความทรงจำ, หน้า ๑๘๙.

จะเล่านิยายให้ท่านฟัง, ภาวเป็นคติได้รู้การที่ขอบที่ผิด, ว่าธรรมเนียมในประเทศสยามมีแต่โบราณสืบมาแล้ว, ในเดือนสิบเอ็ดแลเดือนสิบสอง ที่ศาลโรงธรรมในพระนครนอกพระนคร, แลในพระอารามหลวงถาวด์ของราษฎรทุกๆ แห่งไป, ...ให้นิมนต์พระสงฆ์บ้างสามเณรบ้าง, มาขับร้องมีทำนองเทศนาเรื่องพระเวสสันดร ๑๓ กัณฑ์. ...นิยมว่าเป็นการบุญบูชาในพระศาสนาทุกแห่งตำบลไป การเรื่องนี้ผู้ที่ไม่เห็นด้วยไม่เชื่อว่าเป็นการบุญก็มี. คนจำพวกนี้ก็พูดติเตียน การมีเทศนามหาชาติตกลงของว่าได้บุญได้กุศลอย่างไรจึงนิยมบริจาคให้ปันปันนักหนา. ถ้าจะบูชาท่านที่มีคุณทรงธรรมวินัยปฏิบัติเป็นอายุพระศาสนาจริงๆ ถ้าจะบูชาคุณบิดามารดาแลญาติผู้ใหญ่ในตระกูลของตน, ถ้าจะอนุเคราะห์แก่คนยากจนแก่ชราอนาถาอื่นๆ, ถ้าจะทำถนนหนทางสร้างสะพานศาลาที่อยู่อาศัยไพร่, ถ้าอะไรอื่นๆ ก็จะมีผลประโยชน์ได้บุญมากกว่าลงทุนที่เทศนามหาชาติ. ...จึงมีคนผู้หนึ่งเป็นจำพวกที่ไม่ชอบใจไม่เห็นด้วย พูดขัดขวางขึ้นแก่ผู้นั้น, ว่ามีเทศนามหาชาติได้บุญได้ธรรมอย่างไร ใจข้าพเจ้าเห็นว่าเงินที่เรียไรได้มานั้น, ถ้าเอาไปซื้อพื้นเผาสาสพสุณักร์เสียดีกว่า, เพราะเสียเงินไปก็ไม่ต้องเป็นที่เสียใจ, เหมือนอย่างที่เสียเงินไปในการมีเทศนามหาชาติ."^{๑๖๒}

ข้อความในจดหมายฉบับนี้ สะท้อนให้เห็นถึงทัศนคติต่อพุทธศาสนาในจารีตของชนชั้นสูง คือไม่เชื่อในสิ่งมงายไม่มีเหตุผล ขณะเดียวกันก็มีทัศนคติในแง่ลบต่อประเพณีท้องถิ่น การทำบุญที่ดีในทัศนะเจ้าของจดหมายฉบับนี้ คือบูชาท่านที่ทรงวินัยปฏิบัติเป็นคุณในพระศาสนา การบูชาคุณบิดามารดาและญาติผู้ใหญ่ อนุเคราะห์ให้แก่คนยากจนหรือคนชรา ทำถนนสร้างสะพานสร้างศาลา ฯลฯ แต่ไม่ใช่การเทศน์มหาชาติ ขณะที่ในความเชื่อของชาวบ้านทั่วไป การฟังเทศน์มหาชาติเป็นบุญอันใหญ่หลวง จะมีการประดับประดาตกแต่งศาลาการเปรียญที่ใช้เทศน์ด้วยต้นกล้วย ต้นอ้อย อันถูกสมมติให้เป็นป้าหิมพานต์ ในระหว่างการเทศน์ ผู้เทศน์จะมีการออกลีลาหรือเทศน์ออกนอกเรื่อง เพื่อเพิ่มความสนุกสนานให้คนฟัง และปรับน้ำเสียงให้สอดคล้องกับเนื้อหาในแต่ละกัณฑ์ ที่มีทั้งความเศร้า ตลก ตื่นเต้น เพื่อให้เกิดความกินใจ ที่เป็นเช่นนี้ เพราะการเทศน์มหาชาติเป็นการจำลองอุดมคติที่สังคมยึดถือออกมาเป็นเรื่องราวที่รู้สึกได้ การเห็นภาพสลัก และ

^{๑๖๒}หนังสือจดหมายเหตุแบบกอกรีคอร์เดอร์ เดือน ๑๒ แรม ๑๕ ค่ำ จุลศักราช ๑๒๒๗, มีบางท่านได้อ้างว่าจดหมายนี้เป็นพระราชนิพนธ์ของรัชกาลที่ ๔ ดู Gerini, G.E. A Retrospective View and Account of the Origin of the THET MAHĀ CH'AT CEREMONY (MAHĀ JĀTI DESANĀ) or Exposition of the Tale of Great Birth as Performed in Siam (Bangkok: Sathirakoses - Nagapradipa Foundation, 1976), APPENDIX III.

สิ่งของต่างๆ ที่นำมาตบแต่งในศาลาการเปรียญที่ใช้ฟังเทศน์ จะช่วยสร้างบรรยากาศให้เชื่อมโยงเข้าสู่จินตนาการของผู้รับฟัง^{๑๖๓}

สมเด็จพระราชาคณะชั้นผู้ใหญ่ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ๔ ต่อด้านพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ๕ อย่างสมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต พรหมรังสี) เป็นผู้ที่มีชื่อเสียงในการเทศน์มหาชาติแบบชาวบ้าน ในประวัติของท่านเล่าไว้ว่า ครั้งหนึ่งเมื่อหม่อมชั้นเล็กของสมเด็จพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ (ช่วง บุนนาค) ในสมัยที่ดำรงตำแหน่งผู้สำเร็จราชการแผ่นดิน ได้ถึงแก่อนิจกรรมลง สมเด็จพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ โศกเศร้าเสียใจมาก จึงใช้ให้คนไปนิมนต์สมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) มาเทศน์ดับความโศกเศร้า เมื่อสมเด็จพระพุฒาจารย์มาถึง ขึ้นบนธรรมมาสน์ ท่านก็เริ่มเทศน์มหาชาติในกัณฑ์ชุกชก โดยเทศน์ออกนอกความจากที่แต่งเอาไว้ และเหลือออกลีลาทำทางตามไปด้วยในแต่ละตอน ทำให้บรรดาผู้ฟังขบขันจน "ถึงกับเยี้ยวรดเยี้ยวรดก็มีบ้าง" สมเด็จพระยาจึงลืมนความโศกเศร้าไปได้^{๑๖๔} แสดงให้เห็นว่า ท่านเป็นพระรุ่นเก่าที่มีแนวความคิดแตกต่างจากคณะธรรมยุติกนิกาย คือมิได้เน้นเรื่องการเคร่งพระธรรมวินัยตามตัวหนังสืออย่างตายตัว และการสั่งสอนธรรมไม่ได้มุ่งแสดงธรรมที่เป็นเรื่องนามธรรมหรือหลักธรรมล้วนๆ หากท่านสามารถเลือกใช้วิธีสั่งสอนธรรมให้เหมาะสม ภายใต้เงื่อนไขต่างๆ ได้เป็นอย่างดี จึงมีเรื่องเล่าเกี่ยวกับท่านในทำนองดังกล่าวเป็นจำนวนมาก

ทัศนคติคุณลักษณะการเทศนาและการฟังธรรมแบบชาวบ้าน ได้แสดงออกให้เห็นในรายงานตรวจการคณะสงฆ์อยู่เสมอ เนื่องมาจากธรรมเนียมการเทศน์แบบธรรมยุติกนิกาย เน้นในเรื่องการอธิบายหลักธรรมให้เกิดความเข้าใจ เพื่อการปฏิบัติที่ถูกต้อง ดังที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระราชนิพนธ์ไว้ว่า "บุญนั้นอย่างไรจึงเรียกบุญ บุญอยู่ที่ไหน บุญนั้นอยู่ที่ใจ ใจอย่างไรจึงเป็นบุญ ใจที่บริสุทธิ์ไม่โลภไม่โกรธ ไม่หลงอย่างนี้แลเป็นบุญแท้"^{๑๖๕}

^{๑๖๓} นิธิ เอียวศรีวงศ์, "อันเนื่องมาจากมหาชาติเมืองเพชร," ใน ปากไก่และใบเรือ ว่าด้วยการศึกษาประวัติศาสตร์-วรรณกรรมต้นรัตนโกสินทร์, พิมพ์ครั้งที่ ๒ (กรุงเทพฯ: แพรวล้านกพิมพ์, ๒๕๓๘), หน้า ๓๗๔ - ๓๗๖.

^{๑๖๔} มหาอำมาตย์ตรี พระยาทิพโกษา (สอน โลหะนันท์), **ชีวประวัติสมเด็จพระพุฒาจารย์โต** (กรุงเทพฯ: สันประสิทธิ์การพิมพ์, ๒๕๒๕), หน้า ๖๘ - ๖๙. (พระครูปลัดมหาเถรวัตร จัดพิมพ์เป็นธรรมทานในคราวสมโภชกรุงรัตนโกสินทร์ ๒๐๐ ปี)

^{๑๖๕} พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, **พรหมจริยาเกศ** (ม.ป.ป., ม.ป.ท.), หน้า ๓.

เครื่องรางของขลังและไสยศาสตร์

ศาสตราจารย์ริชาร์ด กอมบริดจ์ (Richard Gombrich) แห่งมหาวิทยาลัยออกซฟอร์ด ได้เสนอว่า ความพยายามที่จะแยกพุทธศาสนาออกจากไสยศาสตร์นั้น เริ่มขึ้นเมื่อชาวตะวันตก โดยเฉพาะสมาคมบาติปกรณที่ก่อตั้งขึ้นในปี พ.ศ. ๒๔๒๙ เข้ามาศึกษาพุทธศาสนาจากพระไตรปิฎก ชาวตะวันตกเหล่านั้นถือว่า พุทธศาสนาเป็นเรื่องอันเนื่องด้วยเหตุผล และมีหลักเกณฑ์ทางศีลธรรม อย่างปราศจากเรื่องของไสยศาสตร์และอิทธิปาฏิหาริย์ พระพุทธเจ้าก็คือมนุษยธรรมดาที่มีปัญญาสูง ชาวตะวันตกกลุ่มนี้ จึงสรุปคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้าให้ปราศจากเรื่องลึกลับลึกลับซึ่ง โดยให้คำอธิบายแบบมีเหตุผลด้วยวิธีการแบบวิทยาศาสตร์ ซึ่งสอดคล้องกับแนวความคิดเกี่ยวกับการตีความพุทธศาสนาของชนชั้นนำไทยในช่วงเวลาเดียวกัน^{๖๖}

แต่หากพิจารณาพุทธศาสนาแบบชาวบ้านในท้องถิ่นต่างๆ อาทิ ในดินแดนล้านนาไทย จะมีความเชื่อเรื่องอำนาจของผีนางนางไม้ หรือวิญญาณของสรรพสิ่ง รวมอยู่ด้วย จนต่อมาเมื่อพุทธศาสนาแพร่เข้ามาในท้องถิ่นดังกล่าว โดยเฉพาะที่ผ่านมาจากราชสำนักหรือผู้นำชุมชน ลักษณะของพุทธศาสนาซึ่งมีความลึกลับและมีเหตุผลกว่า จึงถูกนำมา “ครอบ” ลงไปบนระบบความเชื่อเกี่ยวกับผีและเรื่องลึกลับ โดยมีได้ทำลายหรือขบไล่ความเชื่อเหล่านั้นออกไป หากอยู่ในสถานะที่สามารถควบคุมให้ความเชื่อเหล่านั้นมารับใช้พุทธศาสนาได้^{๖๗} พระสงฆ์รุ่นเก่ามักมีวิธีการที่แยบยลในการใช้ไสยศาสตร์หรือความเชื่อดั้งเดิมให้มารับใช้พุทธศาสนา เช่น การมอบเครื่องรางหรือวัตถุมงคลกับคนที่มีความต้องการพร้อมๆ กับสั่งสอนศีลธรรมลงไป

แต่แนวทางในการตีความและศึกษาพุทธศาสนาแบบสมัยใหม่ โดยเฉพาะของคณะธรรมยุติกนิกาย ที่เน้นเหตุผลและสิ่งที่ประจักษ์ได้ อันส่งอิทธิพลต่อพระสงฆ์รุ่นใหม่ๆ ที่ได้รับการศึกษาตามแนวทางของมหาจุฬาราชวิทยาลัย ได้ทำลายมิติการควบคุมไสยศาสตร์ให้นำมารับใช้พุทธศาสนาโดยการปฏิเสธไสยศาสตร์

ไม่ใช่แต่เฉพาะพระที่เป็นนักศึกษาทางปริยัติธรรมที่ปฏิเสธไสยศาสตร์ แม้แต่พระสงฆ์ในสายพระอาจารย์มั่น ภูริทัตโต ที่เป็นพระชาวบ้านอยู่ในท้องถิ่น แต่ส่วนใหญ่จะได้รับอิทธิพลจากการอยู่ในคณะธรรมยุติกนิกาย ยังเน้นการเผยแผ่พระพุทธศาสนาโดยปะทะกับความเชื่อที่ตนเห็น

^{๖๖} ส. ศิวรักษ์, พุทธกับไสยในสังคมไทย (กรุงเทพฯ: คณะกรรมการศาสนาเพื่อการพัฒนา, ๒๕๓๘), หน้า ๑๕ - ๑๗.

^{๖๗} ฉลาดชาย รมิตานนท์, ผีเจ้านาย, พิมพ์ครั้งที่ ๒ (เชียงใหม่: โรงพิมพ์มิ่งเมือง, ๒๕๔๕), หน้า ๗๐. (ในวาระครบรอบ ๖๐ ปีของผู้เขียน)

ว่างมกายอย่างรุนแรง เช่น การเผาศาลปู่ตาในหมู่บ้านของเพื่อตั้งคนให้พ้นจากไสยศาสตร์^{๑๖๘} ของหลวงปู่ผาง จิตตคุดโต เป็นต้น (ศาลปู่ตาหรือศาลบรรพบุรุษ เป็นเทพารักษ์ของหมู่บ้านและยังมีบทบาทในการเป็นศูนย์รวมความสัมพันธ์ทางสังคม โดยในงานบุญบั้งไฟ จะมีการเซ่นไหว้ และแห่บั้งไฟไปยังศาลปู่ตา)^{๑๖๙}

ในความเป็นจริงพระสงฆ์รุ่นเก่าๆ กระทั่งพระเถระผู้ใหญ่ในฝ่ายธรรมยุติกนิกายมิได้ปฏิเสธเรื่องเหล่านี้อย่างสุดขีด ดังผู้ที่ถือกันว่าเป็นศิษย์หลวงของวชิรญาณภิกษุ ดังเช่น สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ ก็ยังทรงสร้างพระกริ่งปวเรศ อันมีชื่อเสียงโด่งดังในวงการพระเครื่องปัจจุบันหรือสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพก็เคยสนใจศึกษาเรื่องวิชาอาคมเมื่อครั้งทรงผนวชเป็นสามเณร ดังที่เล่าไว้ใน ความทรงจำ ว่า

ส่วนตัวฉันเองจะเป็นใครแนะนำก็จำไม่ได้เสียแล้ว เกิดอยากเรียนวิชาอาคม คือวิชาที่ทำให้อยู่คงกระพันชาตรีด้วยเวทมนต์และเครื่องรางต่างๆ มีผู้พาอาจารย์มาให้รู้จักหลายคน ที่สำคัญนั้นคือนักกองศิวัดถาน้องสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมเจ้ากรมพระยาวิเทศในเวลานั้นเชื่อถือเป็นการจับใจมาก โดยเฉพาะสำหรับเด็กกำลังรุ่นหนุ่มเช่นตัวฉัน ด้วยได้ฟังเขาเล่าเรื่องและบางทีทดลองให้เห็นอิทธิฤทธิ์ กับทั้งได้สะสมมีเครื่องรางแปลกประหลาดที่ไม่เคยเห็นเป็นต้นแต่พระธาตุ (ฉันได้รู้จักลักษณะพระธาตุที่นิยมกันมาแต่ครั้งนั้น) และพระพุทธรูปกับพระควมที่ทำเป็นเครื่องรางของทั้งของประหลาดแปลกธรรมดาต่างๆ เช่น พด และเขี้ยวงาที่งอกได้ตลอดจนผ้าประเจียดและลูกแร่ปรอทหลอม เล่นของเหล่านี้เพลิน จนละเลยหนังสือไปคราวหนึ่ง^{๑๗๐}

เรื่องเหล่านี้ เป็นเครื่องแสดงให้เห็นว่า การสร้างเครื่องรางของขลังในสังคมไทยแต่เดิมไม่ใช่เรื่องของความมั่งงายแต่ประการเดียว เพราะแม้แต่ศิษย์และพระราชโอรสของพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ผู้นำพุทธศาสนากระแสเหตุผลนิยม ก็ยังทรงสนพระทัยในเรื่องเหล่านี้เช่นกัน เพราะท่านทั้งหลายเหล่านั้น ตระหนักว่าพุทธศาสนากับไสยศาสตร์ในสังคมไทย ยากที่จะแยกออกจากกันนั่นเอง สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ซึ่งมีแนวโน้มที่จะสร้างพุทธศาสนาอันบริสุทธิ์ที่ไม่เจือปนด้วยไสยศาสตร์หรือเรื่องมั่งงายตามแนวทางของสมเด็จพระราชาบิดาแต่ต่าง

^{๑๖๘}ชีวประวัติปฏิบัติและคตินิยม ของหลวงปู่ผาง จิตตคุดโต (กรุงเทพฯ: กองทุนจิตตคุดโต, ๒๕๔๖), หน้า ๑๑๓.

^{๑๖๙}นิธิ เอียวศรีวงศ์, *ท่องเทียวบุญบั้งไฟในอีสาน* (กรุงเทพฯ: มติชน, ๒๕๓๖), หน้า ๔.

^{๑๗๐}สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ, *ความทรงจำ*, หน้า ๑๘๖.

ต่างๆ ขึ้นมากมายเพื่อใช้ในหลักสูตรการศึกษาแผนใหม่ทั้งของทางโลกและพระสงฆ์ อันเป็นส่วนหนึ่งในการขับไสยศาสตร์ให้ออกจากวัด แต่ไม่ได้ทำให้ไสยศาสตร์หายไปจากสังคมไทยแต่อย่างใด

การแพร่หลายของเครื่องรางของขลังในสังคม สะท้อนให้เห็นถึงความนิยมของผู้คนที่มีความเชื่อต่อวัตถุเหล่านี้ เห็นได้จากบันทึกของชาวต่างชาติที่เข้ามาในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้บันทึกเรื่องพ่อค้าเร่ที่เขาได้พบบนเรือ

ชายหนุ่มคนนี้เป็นพ่อค้าเร่ขายสินค้าจำพวกเครื่องรางของขลังประเภทต่างๆ และในขณะที่เดียวกันก็เป็นหมอดูทำนายโชคชะตาด้วย โดยเขาจะอาศัยความงูเขลาเบาปัญญาของตัวเองหากินกับผู้โดยสารประเภทที่มีความเชื่อเรื่องโชคลางอยู่แล้ว... โดยเขาได้ให้คำแนะนำสัญญาแก่ลูกค้าว่าสามารถนำมาคืนได้ ถ้าหากไม่สามารถขับไล่วิญญาณชั่วร้ายหรือโรคภัยไข้เจ็บให้ออกไปจากร่างกายได้ เช่นเดียวกับสิ่งของที่เขานำมาจำหน่ายซึ่งมีทั้งชิ้นส่วนของงาช้างขนาดเล็กๆ เศษไม้ เทวรูปโลหะ หรือแม้แต่พระเครื่องที่ทำด้วยดินเหนียว... นอกจากนี้เขายังมีแผ่นเงินแผ่นทองที่ผ่านการลงอักขระมาแล้ว รวมทั้งรากของต้นไม้รูปร่างหน้าตาแปลกประหลาดซึ่งเกิดขึ้นเองตามธรรมชาติ ...เหรียญซึ่งจารึกตัวเลขไว้ที่ด้านบนซึ่งผลิตออกมาจำหน่ายโดยพระสงฆ์ การจำหน่ายเครื่องรางของขลังเหล่านี้ถือเป็นอาชีพที่สามารถทำมาหากินได้ตลอดชีวิต โดยการอาศัยการขาดการพิจารณาถึงหลักเหตุผลดังกล่าวนั้น ซึ่งก็ไม่ต่างอะไรกับสิ่งที่องค์กรเพื่อการกุศลของเราทำในลักษณะเดียวกันนี้ในสมัยของพระเยซูคริสต์^{๑๑๑}

๔.๓.๓ ความเข้าใจพุทธศาสนาของชาวบ้าน

ความเข้าใจพุทธศาสนาของชาวบ้านนั้นแตกต่างจากวัฒนธรรมหลวง โดยเฉพาะแตกต่างจากความเข้าใจเรื่องพระพุทธรูป พระธรรม พระสงฆ์ ในแบบธรรมยุติกนิกายมาก ตัวอย่างเช่น ในจารีตทางศาสนาดั้งเดิม พุทธประวัติเป็นเรื่องของการพัฒนาการทางจิตและการสั่งสมบุญบารมี ไม่ใช่ประวัติของบุคคล จากการศึกษาของนิธิ เอียวศรีวงศ์ ได้แสดงให้เห็นว่า คัมภีร์พุทธประวัติของทางลังกา เช่น พุทธวงศ์ ชินลังการ์ ชินจรีต จะพูดถึงพระพุทธเจ้าในพระชาติที่เป็นพระสมณ

^{๑๑๑} แมกซ์เวลล์ ซอมเมอร์วิลล์, สยามริมฝั่งเจ้าพระยา, แปลโดย ศกุลรัตน์ ธาธาศักดิ์ (กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, ๒๕๔๔), หน้า ๑๓๕.

โคตมน้อยมาก คัมภีร์ทางศาสนาของไทยเช่น มูลศาสนา สังคิตยวงศ์ ก็ยังเล่าพุทธประวัติ ตั้งแต่ยังทรงเป็นพระโพธิสัตว์ และกล่าวถึงพระชาติที่เป็นเจ้าชายสิทธัตถะแต่เพียงเล็กน้อย^{๑๓๓}

ไม่ใช่เฉพาะแต่คัมภีร์ทางศาสนาที่ศึกษากันในหมู่ปัญญาชนสมัยก่อนเท่านั้นที่แสดงคตินี้ คติความเชื่อของชาวบ้านในเรื่องการสังสมบุญ แต่ปรากฏให้เห็นในนิทานพื้นบ้าน กรรมพระมาลัย เรื่องชาดกต่างๆ ด้วย อย่างไรก็ตามความเชื่อในเรื่องนี้ บางครั้งถูกนำไปใช้รองรับอำนาจในรูปแบบต่างๆ ทั้งในระดับรัฐและกษัตริย์ เช่น การนำไปรองรับความชอบธรรมของกษัตริย์ในยุคจารีต ในฐานะที่สังสมบุญบารมีมาจนเป็นกษัตริย์ หรือขบวนการเคลื่อนไหวของชาวบ้านอย่างกลุ่มผู้มีบุญต่างๆ^{๑๓๔}

กรณีภาคอีสาน บทเทศนาที่แพร่หลายในหมู่ชาวบ้านนอกจากเวสสันดรชาดกแล้ว พระมาลัยก็เป็นอีกเรื่องที่สุดกันอยู่อย่างแพร่หลาย ทั้งในภาคกลางและภาคอีสาน ก่อนพระสงฆ์จะเทศน์มหาชาติหรือบุญพระเวศ จะต้องเทศน์มาลัยหมื่น-มาลัยแสนก่อน (มาลัยหมื่นมาลัยแสนคือ เทพมาลัยค่างลอน ที่คาดว่าถูกแต่งขึ้นที่เวียงจันทน์ เพราะธรรมเนียมนี้ไม่มีในภาคกลาง) เนื้อหาในพระมาลัยก็จะเป็นเรื่องของการมาบังเกิดในโลกมนุษย์ของพระศรีอารีย์ เนื่องจากความเลื่อมต่อพุทธศาสนาของพระพุทธเจ้าสมณโคตมนั้น จะค่อยๆ เลื่อมและสูญไปเมื่อครบ ๕ พันปี แผ่นดินจะมีแต่เรื่องเลวร้าย ผู้คนจะประพฤติผิดศีลธรรม จนเข้าสู่มีคัลัญญ์ สังคมใหม่ที่เกิดตามมาจะเป็นสังคมที่มีความหวัง มีแต่ความสุข คือยุคของพระศรีอารีย์^{๑๓๕}

ความเชื่อเรื่องพระศรีอารีย์ได้ก่อให้เกิดขบวนการผู้มีบุญขึ้น ในช่วงปี พ.ศ.๒๔๔๔-๒๔๔๕ อันได้แก่การลุกฮือของชาวบ้านในหลายพื้นที่ มีเอกสารของผู้ก่อการจำนวนมากที่อ้างอิงกับความเชื่อพระศรีอารีย์ในการโฆษณาชวนเชื่อ ให้ชาวบ้านเชื่อถือในขบวนการดังกล่าว เช่น หนังสือเจ้าพระยาธรรมิกราช หนังสือพระยาอินทร์ ดำเนินพื้นเมืองกรุง เป็นต้น^{๑๓๖} ต่อมาการรุกคืบเข้ามาของอำนาจส่วนกลางจากทางกรุงเทพฯ เช่น ระบบเทศาภิบาล และระบบการจัดเก็บภาษี จนถึงการจัดระบบคณะสงฆ์ ย่อมจะสร้างความกดดันให้กับชาวบ้าน จนเกิดการต่อต้านขึ้น

^{๑๓๓} นิธิ เอียวศรีวงศ์, "พระปฐมสมโพธิกถากับความเคลื่อนไหวทางศาสนา," ใน ปากไก่และใบเรือ ว่าด้วยการศึกษาประวัติศาสตร์-วรรณกรรมต้นรัตนโกสินทร์ (กรุงเทพฯ: แพรวงสำนักพิมพ์, ๒๕๓๘), หน้า ๔๕๒ - ๔๘๖.

^{๑๓๔} สุนทรี อาสะโวทย์, "อุดมการณ์พระศรีอารีย์กับการเกิดขบวนการผู้มีบุญอีสาน ร.ศ. ๑๒๑ (พ.ศ. ๒๔๔๔-๒๔๔๕)," รัฐศาสตร์สาร ปีที่ ๑๔ ฉบับที่ ๓ - ปีที่ ๑๕ ฉบับที่ ๑ (กันยายน ๒๕๓๑-เมษายน ๒๕๓๒): ๑๔๑.

^{๑๓๕} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๖๑.

^{๑๓๖} เรื่องเดียวกัน.

ในแง่ของการเป็นตัวอย่าง ความเชื่อเรื่องเวสสันดรที่เป็นพระชาติสุดท้ายของพระพุทธเจ้า ย่อมให้ภาพของคนดีอันเป็นที่ปรารถนาของชุมชน ว่าเป็นผู้ปฏิบัติในเรื่องศีลและทานอย่างเป็น ปกติวิสัย ซึ่งเป็นการสั่งสอนที่มีนัยให้คนในสังคมรู้จักแบ่งปันกัน ส่วนคติเรื่องพระศรีอารีย์นั้นเป็น ไปได้ว่าเป็นผลมาจากความเชื่อแบบดั้งเดิมเรื่องการปรารถนาพุทธภูมิ และการบรรลุนิพพาน ที่ต้อง อาศัยการสั่งสมบารมียาวนาน ผนวกกับความเชื่อเรื่องคติปัญญาอันตรธาน เรื่องพระศรีอารีย์เป็น ความหวังให้ชาวบ้านที่ยังไม่มีโอกาสปฏิบัติธรรมจริงจังเหมือนพระภิกษุในชาตินี้ ได้มีความหวังใน ชาติต่อๆ ไปแม้ว่าจะไม่สามารถบรรลุนิพพานในชาติปัจจุบัน การเทศนาสั่งสอนในทั้งสองเรื่องนี้ จึง เป็นที่นิยมของชาวบ้านแทบทุกหนทุกแห่ง แบบแผนธรรมนิยมการเทศน์สั่งสอนอย่างธรรมยุติก นิิกายที่เน้นความเป็นเหตุเป็นผลจึงไม่จับใจชาวบ้าน

รายงานของผู้อำนวยการศึกษามณฑลภูเก็ต รายงานมาหลังจากการจัดงานวิสาขบูชาใน ระนอง ตามแบบแผนที่กำหนดไปจากส่วนกลาง แล้วท่านได้ขึ้นเทศน์เรื่องพุทธประวัติแบบใหม่ ตามที่ท่านได้เรียนมา เมื่อเทศน์ยังไม่ทันจบ ชาวบ้านก็ลุกหนีไปหมด ท่านจึงสรุปในรายงานว่า “ราษฎรเมืองนี้ยังไม่มีศรัทธาเลื่อมใสการฟังธรรมโดยแท้จริง”^{๑๗๖} หรือรายงานของผู้อำนวยการ ศึกษามณฑลอีสานที่ว่า ชาวบ้าน “ชอบฟังแต่วัตถุนิทานเรื่องเก่าๆ ธรรมสุขุมมีผู้ชอบฟังน้อย”^{๑๗๗}

ความเข้าใจในศาสนาที่แตกต่างกันนี้ ทำให้ในเวลาต่อมา บทบาทหน้าที่ของพระสงฆ์ใน รุ่่นหลังๆ ซึ่งผ่านการเรียนการศึกษาแผนใหม่ตามแบบแผนของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยา วชิรญาณวโรรส เพื่อให้บทบาทหน้าที่ของพระสงฆ์ที่ควรจะเป็นสอดคล้องกับการปฏิรูปประเทศ และการสร้าง “ชาติ” ให้เป็นหนึ่งเดียว พร้อมทั้งตัดเรื่องนิพพานและความเชื่อที่พิสูจน์ไม่ได้ออกไป จากพุทธศาสนา ทำให้พระสงฆ์ที่ได้รับการศึกษาแบบใหม่และลงไปทำหน้าที่บริหารคณะสงฆ์ใน ท้องถิ่นต่าง ๆ ตามพระราชบัญญัติลักษณะปกครองคณะสงฆ์ มีระยะห่างกับชาวบ้านที่ยังคงมี ความเชื่อในแบบจารีต และพระสงฆ์เหล่านั้นไม่สามารถสนองตอบความต้องการของชาวบ้านใน ด้านนี้ได้

^{๑๗๖}“รายงานพระสงฆ์จัดการศึกษามณฑลภูเก็ต, ร.ศ.๑๑๙” ราชกิจจานุเบกษา เล่ม ๑๗(ตุลาคม ร.ศ.๑๑๙)

^{๑๗๗}“รายงานพระสงฆ์จัดการศึกษามณฑลอีสาน, ร.ศ.๑๑๙” ราชกิจจานุเบกษา เล่ม ๑๗ (กรกฎาคม ร.ศ.๑๑๙) และดู พระไพศาล วิสาโล, พุทธศาสนาไทยในอนาคต, หน้า ๕๓.

๔.๓.๔ ปฏิบัติจากท้องถิ่นกรณีหัวเมืองอีสาน

การรुकืบขององค์กรและอำนาจการปกครองคณะสงฆ์จากกรุงเทพฯ เป็นเหตุให้เกิดปฏิกริยาจากพระสงฆ์ตามหัวเมืองต่างๆ ในระยะแรกของการจัดการปกครองคณะสงฆ์และในช่วงต่อมา เช่น

พุทธศาสนาแบบกรุงเทพฯ ได้แพร่เข้าไปในอีสานแต่ครั้งรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โดยทรงโปรดเกล้าให้พระอริยธรรมวงศาจารย์ (ส่วย) ลงไปประจำ ณ วัดป่าน้อย (มณีวัน) เพื่อเป็นหลักค้ำที่เมืองอุบลราชธานี ท่านส่วย เป็นพระที่ได้เข้ามาเรียนปริยัติธรรมในสำนักวัดสระเกษ จนจบเปรียญ ๓ ประโยค เรียกได้ว่าเป็นผู้นำเอาจารีตทางศาสนาของทางกรุงเทพฯ เข้าไปในภาคอีสานเป็นองค์แรกๆ สิ่งที่ท่านนำไปเผยแพร่ มีทั้งการเรียนการสอนพระปริยัติธรรมและหนังสือไทย การสร้างโบสถ์ สร้างพระพุทธรูปจำลอง สร้างหอไตร ฯลฯ เป็นต้น ซึ่งล้วนเอาแบบอย่างไปจากพระนครแทบทั้งสิ้น^{๑๙๔}

ท่านใช้วิธีขยายเครือข่ายออกไปตามแบบโบราณ คือทางเครือข่ายครูกับศิษย์ ในแขวงเมืองอุบล ได้ให้พระครูเทน วัดหลวง ตั้งสำนักขึ้นสั่งสอนแห่งหนึ่ง นอกเมืองอุบลมีที่อำเภอม่วงสามสิบ ๒ แห่ง คือท่านพระอาจารย์เสอ วัดบ้านไผ่ และท่านพระอาจารย์จันทร์ วัดบ้านหนองหลัก พระอาจารย์บุตดี วัดบ้านเขม อำเภอเชียงใน เมืองยโสธรให้อาจารย์เกต (เกตุโล) เป็นหลักค้ำเมืองยโสธร อยู่ที่วัดธาตุ^{๑๙๕}

ต่อมาในราวปี พ.ศ. ๒๓๙๔-๒๓๙๕ พระพรหมวรราชสุริยวงศ์ (กุทอง ต้นสกุล สุวรรณกูฎ) เจ้าเมืองอุบล คนที่ ๓ ได้อาราธนา พระเถระ พันธุโล (ดี) และท่านเทวธัมมี (ม่วง) ออกไปสร้างวัดที่เมืองอุบลราชธานี ท่านพันธุโล (ดี) นี้เป็นอันเตวาลิกในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อครั้งเป็นวชิรญาณภิกษุ ต่อมา ได้นำท่านเทวธัมมี (ม่วง) ซึ่งเป็นสังฆวิหาริกในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว มาถวายตัวอีกรูปหนึ่ง พร้อมกับ พระภิกษุก่า คุณสัมปันโน ทั้งหมดเป็นพระธรรมยุติกนิกาย พระภิกษุทั้ง ๓ รูปนี้เป็นเสมือนผู้นำร่องให้กับพระภิกษุอีสานมาบวชในคณะธรรมยุติกนิกาย ท่านพันธุโล (ดี) ได้ปรึกษากับเจ้าเมืองอุบลราชธานี พระพรหมวรราชสุริยวงศ์ สร้างวัดธรรมยุติกนิกายขึ้นเป็นแห่งแรกในอีสานที่เมืองอุบลราชธานี คือวัดสุปฏิญารามวรวิหาร ประมาณ ปี พ.ศ. ๒๔๒๐ จากนั้นจึงมีการสร้างวัดที่ ๒, ๓, ๔ ตามมา คือวัดศรีทอง มีท่านเทวธัมมี (ม่วง) เป็นเจ้าอาวาส วัดสุทัศนาราม มีท่านพิลา เป็นเจ้าอาวาส วัดชัยมงคล มีท่านสิงห์ จากวัดศรีทอง เป็นเจ้าอาวาส

^{๑๙๔} เต็ม วิชาคย์พจนกิจ, ประวัติศาสตร์อีสาน, หน้า ๕๔๑.

^{๑๙๕} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๕๔๒.

แบบแผนการปฏิบัติของคณะธรรมยุติกนิกายในช่วงนี้ มีความคล้ายคลึงกับคณะธรรมยุติกนิกายกรุงเทพฯ ในสมัยแรก คือแม้จะส่งเสริมการศึกษาพระปริยัติธรรม แต่ยังมีแผนการปลีกวิเวกปฏิบัติวิปัสสนาธุระ เจ้าอาวาสยุคแรกของวัดสุปฏิญนาราม ท่านพันธุโล (ดี) และผู้ที่ดูแลวัดต่อมาอีก ๓-๔ รุ่น ล้วนฝึกฝนในวิปัสสนากรรมฐาน วัดสุปฏิญนารามในยุคแรก จึงเป็นวัดประเภทวิปัสสนาธุระ^{๑๕๑}

ต่อเมื่อ พระครูวิจิตรธรรมภาณี (จัน สิริจันโท) (ซึ่งต่อมาได้ดำรงตำแหน่งเป็นพระอุบาลีคุณูปมาจารย์) มาเป็นเจ้าอาวาส วัดสุปฏิญนารามจึงเริ่มหันเหไปในทางคันถธุระ พระครูวิจิตรธรรมภาณีเป็นผู้ที่มีกระตือรือร้นในการจัดการคณะสงฆ์เป็นอย่างมาก ในช่วงต้นของชีวิต ท่านมีทัศนคติแบบเดียวกับพระสงฆ์ในฝ่ายปกครอง และรับเอาแบบแผนการปฏิบัติของทางกรุงเทพฯ เข้ามาเต็มตัว โดยก่อนหน้านี้นั้นทางราชสำนักกรุงเทพฯ ได้ส่งพระอริยกวี (อ่อน ธัมมรักขิต) และพระวิจิตรธรรมภาณี (จัน สิริจันโท) ซึ่งเป็นพระสงฆ์ธรรมยุติกนิกาย มาเป็นเจ้าคณะใหญ่เมืองอุบลราชธานีปกครองคณะสงฆ์ที่วรมณฑลลาวท้าวและเจ้าคณะใหญ่เมืองจำปาศักดิ์ ตามลำดับในปี พ.ศ.๒๔๓๔^{๑๕๒}

ในขณะที่พระสงฆ์ส่วนใหญ่ในมณฑลอีสานเป็นพระมหานิกาย เนื่องจากทั้งสองรูปมีความสนิทสนมกับผู้นำคณะสงฆ์ไทยและได้รับการยกย่องจากข้าหลวงและข้าราชการพื้นเมือง พระครูวิจิตรธรรมภาณีพยายามนำแบบแผนการปฏิบัติจากทางกรุงเทพฯ เข้ามาใช้กับเมืองจำปาศักดิ์ที่ตนเป็นเจ้าคณะใหญ่ เช่นเดียวกับที่พระอริยกวีใช้กับเมืองอุบลราชธานี แต่เงื่อนไขของทั้งสองแห่งต่างกัน จึงทำให้เมืองอุบลอยู่ในอิทธิพลของทางกรุงเทพฯ มากกว่าเมืองจำปาศักดิ์ที่อยู่ทางฝั่งขวาแม่น้ำโขง

การที่พระครูวิจิตรธรรมภาณี (จัน สิริจันโท) พยายามจะจัดการคณะสงฆ์ให้เป็นไปตามมาตรฐานกรุงเทพฯ จึงเกิดปัญหาความขัดแย้งขึ้นกับคณะสงฆ์ในท้องถิ่น ซึ่งไม่ยอมขึ้นกับเจ้าคณะใหญ่ มีพระสงฆ์ที่ยอมขึ้นด้วยเพียง ๒๐๐ กว่ารูปเท่านั้น มูลเหตุสำคัญประการหนึ่ง คือ การที่พระครูวิจิตรธรรมภาณีมาเป็นเจ้าคณะใหญ่ปกครองเหนือพระสงฆ์องค์สำคัญในท้องถิ่น คือสำเร็จลุน ซึ่งเป็นผู้ทรงคุณธรรม เคร่งครัดในวัตรปฏิบัติ จึงเป็นที่เคารพนับถือของเจ้าเมืองกรมการหรือชาวบ้านทั่วไปในถิ่นจำปาศักดิ์ พระครูวิจิตรธรรมภาณีรายงานการศาสนาของแขวงเมืองจำปาศักดิ์ว่า

^{๑๕๑}ม.ร.ว.เสริมศรี เกษมศรี, *ประวัติวัดสุปฏิญนารามวรวิหาร...อุบลราชธานี* (ม.ป.ท., ม.ป.ป.), หน้า ๕๘.

^{๑๕๒}กิติรัตน์ สีนันต์, "การรวมคณะสงฆ์อีสานเข้ากับคณะสงฆ์ไทย พ.ศ.๒๔๓๔ - พ.ศ.๒๔๖๘" (วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต คณะศิลปศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, ๒๕๓๓), หน้า ๔๖.

การพระศาสนาในท้องที่แขวงเมืองจำปาศักดิ์ทุกวันนี้ ดูหยาบคายมาก ควรจะนับว่าสิ้นแล้วด้วย ด้วยในแขวงหนึ่ง ๔๙ ๑๐ บ้าน จะหาพระทองปาติโมกข์แต่รูปก็ไม่ได้ บวชแล้วก็ไปอยู่กันตามไร่ นา การศึกษาเล่าเรียนไม่เป็นระเบียบอย่างนี้โดยมาก ที่ปฏิบัติมีแต่น้อย มีหมายประกาศออกไปอ่านหนังสือก็ไม่ออก...มีแต่ขรัวตา บวชหนีราชการโดยมาก องค์หนึ่งชื่อ สมเด็จพระคุณ อยู่บ้านเรือน ไปกินเล่าเมาอยู่เสมอมาได้หลายสิบปีแล้ว เจ้านายบ้านเมืองนับถือกันว่าเป็นผู้วิเศษ^{๑๔๓}

สิ่งที่พระครูวิจิตรธรรมภาณีรายงานมา ชัดแย้งกับสิ่งที่คนในท้องถิ่นมองสำเร็จลุลงโดยสิ้นเชิง ในสายตาของคนในท้องถิ่นแล้ว สำเร็จลุลง คือพระผู้รักสันโดษ มีกนน้อย ไม่รับเงินทอง ไม่สะสมทรัพย์สมบัติ ฉันทอาหารมือเดียว และมีปฏิบัติกัมมัฏฐานเป็นอาจิณ เป็นที่เคารพนับถืออยู่ทั่วไปในคนทุกชั้น^{๑๔๔}

เมื่อการแต่งตั้งขัดกับความรู้สึกของชาวบ้าน จึงทำให้พระครูวิจิตรธรรมภาณีไม่ได้มีอำนาจในการปกครองคณะสงฆ์อย่างแท้จริง เนื่องจากไม่ได้รับความร่วมมือจากพระสงฆ์ในท้องถิ่น แม้แต่วัดที่พำนักของเจ้าคณะใหญ่ก็ชำรุดทรุดโทรม ใช้เวลาสร้างโบสถ์นานถึง ๗ ปีก็ยังไม่แล้วเสร็จ แม้จะเป็นตำราของพระยามหาอำมาตย์และเจ้านครจำปาศักดิ์ก็ตาม ครั้นจะออกไปตัดหญ้าเกี่ยวแฝกมาทำงานก่อสร้าง เนื่องจากธรรมเนียมในท้องถิ่นนั้น พระสงฆ์ต้องเป็นทำงานก่อสร้างเอง พระครูวิจิตรธรรมภาณีเห็นว่าเป็นการเสียพระเกียรติของพระเจ้าอยู่หัวตามธรรมเนียมของพระในเมืองหลวง ที่สุดจนการบิดบาศาต ชาวบ้านก็ไม่นิยมตักบาตรกับพระธรรมยุติกนิกาย จะมีก็แต่บ้านเจ้านครจำปาศักดิ์และข้าราชการบางคนเท่านั้นที่มาใส่บาตร จนในที่สุดพระครูวิจิตรธรรมภาณีจึงต้องเดินทางกลับกรุงเทพฯ ไป^{๑๔๕}

เป็นที่น่าสังเกตว่า แม้วัตรปฏิบัติของพระสงฆ์ในธรรมยุติกนิกายจะเคร่งครัดในพระวินัย แต่น่าเลื่อมใส แต่กลับไม่สามารถผูกใจชาวบ้านเอาไว้ได้เลย พระสงฆ์ซึ่งถูกรายงานว่าเป็นพระที่ย่อยอนในพระธรรมวินัย กินเหล้าเมายา อ่านหนังสือไม่ออก กลับเป็นผู้ที่ชาวบ้านให้ความเคารพนับ

^{๑๔๓} หจข., ร. ๕ ศ. ๘.๔/๔, จดหมายพระครูวิจิตรธรรมภาณีเจ้าคณะใหญ่เมืองนครจำปาศักดิ์ วัดมาตยาราม ๒๙ สิงหาคม ร.ศ. ๑๑๑.

^{๑๔๔} เสรี สมสะอาด, "ประวัติสังเขปของพระอาจารย์ผู้สำเร็จลุลง สำนักวัดบ้านเวินไซ เมืองโพนทอง แขวงจำปาศักดิ์ ประเทศลาว," *ที่ระลึกในงานพระราชทานเพลิงศพพระศาสนดิลก (หน่วย ขนติโก) อติศ เจ้าคณะจังหวัดศรีสะเกษ ๒๕๒๗* (กรุงเทพฯ: มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๒๗), หน้า ๑๐๕, อ้างใน กิติรัตน สีนบัณฑิต, "การรวมคณะสงฆ์อีสานเข้ากับคณะสงฆ์ไทย พ.ศ.๒๔๓๔ - พ.ศ.๒๔๖๘," หน้า ๕๑.

^{๑๔๕} หจข., ร. ๕ ศ. ๘.๔/๔, จดหมายพระครูวิจิตรธรรมภาณี ถึงเจ้าพระยาฯ ๑๖ ธันวาคม ร.ศ. ๑๑๓.

ถือมากกว่าพระธรรมยุติกนิกายที่มีความรู้จากกรุงเทพฯ แสดงให้เห็นว่าการจูงใจให้คนมานับถือศาสนาด้วยวัตรปฏิบัติแบบกรุงเทพฯ ที่เน้นความเรียบร้อยเคร่งครัดและศึกษาปริยัติธรรม เป็นรูปแบบพุทธศาสนาที่ไม่สอดคล้องกับความรู้สึกลงและธรรมเนียมทางศาสนาของชาวบ้านในเวลานั้น แม้จะเป็นแบบแผนที่ได้รับความนิยมในกรุงเทพฯ ก็ตาม

เหตุการณ์นี้ ถึงแม้จะเกิดขึ้นก่อนการออกพระราชบัญญัติลักษณะปกครองคณะสงฆ์ ร.ศ. ๑๒๑ แต่แสดงให้เห็นว่ารูปแบบและมาตรฐานที่ทางกรุงเทพฯ ได้วางไว้ ยังไม่สามารถเข้ามายึดครองพื้นที่ในใจของชาวบ้านได้ เหตุการณ์ในครั้งนี้คงเป็นบทเรียนหนึ่งที่ทำให้คณะสงฆ์และรัฐไทยปรับตัวหามาตรการใหม่ในการเผยแพร่และปกครองคณะสงฆ์ทั่วประเทศ โดยในขั้นหลัง เมื่อมีการประกาศจัดการเล่าเรียนหัวเมือง ร.ศ. ๑๑๗ และ ใช้พระราชบัญญัติลักษณะปกครองคณะสงฆ์ ร.ศ. ๑๒๑ จึงต้องอาศัยระบบเทศาภิบาลที่มีการประกาศใช้ก่อนหน้าและอำนาจรัฐที่ค่อนข้างตั้งมั่นดีแล้ว เป็นเครื่องมือในการนำร่องการปกครองคณะสงฆ์ที่จะตามมา

๔.๓.๕ กรณีครูบาศรีวิชัย

กรณีนี้เป็นปัญหาการปะทะกันระหว่างจารีตหลวงกับจารีตท้องถิ่นที่เด่นชัดมาก เมื่อการอำนาจจากส่วนกลางได้ขยายตัวไปจนถึงเขตที่ครูบาศรีวิชัยอาศัยอยู่ คือแขวงเมืองลี จังหวัดลำพูน ครูบามหารัตนกร เจ้าคณะแขวงเมืองลี กับ หนานบุญเต็ง นายอำเภอประจำอำเภอลี ได้เรียกครูบาศรีวิชัย ไปสอบสวนเกี่ยวกับการที่ครูบาศรีวิชัยทำการบวช โดยไม่ได้รับอนุญาตแต่งตั้งตามพระราชบัญญัติ ทศนะครูบาศรีวิชัย ถือว่าการทำหน้าที่อุปัชฌาย์ ตามประเพณีแต่โบราณ ไม่เป็นการเกี่ยวข้องกับนายอำเภอและอุปัชฌาย์นอกหัวหมวดวัด เมื่อบิดามารดาของผู้ที่จะบวชอนุญาต และผู้ที่จะบวชไม่เป็นข้าทาสหรือเป็นลูกหนี้ของใคร ก็ไม่มีข้อห้ามในบัญญัติจุดตกกรรมวาจาข้อใดข้อหนึ่งสามารถบวชได้โดยไม่ขัดกับพระธรรมวินัย ท่านเป็นผู้ที่มีคนนับถือมาก จึงมีผู้มาขอบวชกับท่านเป็นจำนวนมาก^{๑๔๕} ความที่ครูบาศรีวิชัยเป็นผู้ที่ได้รับความเลื่อมใสศรัทธาจากชาวบ้านและชาวเขาเป็นจำนวนมากทำให้ทางบ้านเมืองหวาดระแวง แต่เมื่อเจ้าคณะจังหวัดพระญาณมงคล (ฟู) ได้สอบเรื่องดูแล้วตามข้อกล่าวหา ก็ไม่เห็นว่ามีผิด ด้านครูบาศรีวิชัยก็อ้างว่าได้ทำเรื่องไปยังเจ้าคณะแขวงแล้ว แต่ไม่ได้รับคำตอบ เห็นว่าจนเข้าพรรษาแล้วจึงจัดการบวชขอลาเสียเอง เพราะเห็นว่าไม่ได้ผิดจารีตพระวินัยแต่อย่างใด กรณีแรกนี้เกิดขึ้นในปี พ.ศ. ๒๔๕๑^{๑๔๖}

^{๑๔๕} สมหมาย เปรมจิตต์, *ครูบาศรีวิชัย นักบุญแห่งล้านนา* (เชียงใหม่: มิ่งขวัญ, ๒๕๔๕), หน้า ๒๙.

^{๑๔๖} สิงฆะ วรรณลัย, *สาระประวัติครูบาศรีวิชัย นักบุญแห่งล้านนาไทย* (กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์ศูนยหนังสือเชียงใหม่, ๒๕๒๒), หน้า ๑๓.

กรณีต่อมา คือการไม่ยอมเข้าร่วมประชุมตามที่ครุฑบาทนากรเรียกประชุม ทำให้เจ้าอาวาสอีกหลายวัดไม่ยอมเข้าประชุมตามไปด้วย และเป็นเช่นนี้ถึง ๒ ครั้ง^{๑๔๗}

ครุฑบาทศรีวิชัยมีกรณีขัดแย้งและถูกไต่สวนตลอดมาตั้งแต่ พ.ศ.๒๔๕๑-๒๔๗๙ นับเป็นตัวแทนปฏิกริยาต่อต้านการครอบงำของคณะสงฆ์ส่วนกลางมาโดยตลอด แม้ภายหลังสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ได้ทรงมีพระวินิจฉัยต่อกรณีของครุฑบาทศรีวิชัย หลังจากที่คุณคณะกรรมการพิจารณาว่า พระศรีวิชัยไม่มีความผิด ในปี พ.ศ.๒๔๖๓

ข้อกล่าวหาทั้ง ๕ ข้อ ดูที่เป็นไปในต่างคราวกัน เจ้าคณะจักเอาโทษ ควรยกขึ้นว่าในคราวที่ทำไม่ยกขึ้นว่าในคราวนั้น มาประมวลยกขึ้นและลงโทษในคราวเดียวกันอย่างนี้ไม่เป็นหลักฐาน คนทั้งหลายจึงเห็นว่าข่มเหงพระศรีวิชัย อันที่จริงดูเหมือนระวาง ตามเจ้าหน้าที่ฝ่ายอาณาจักรว่าเป็นผิวนุญ จักยกความผิดทางด้านนั้นไม่ถนัด จึงหยิบความผิดทางอื่นมาประมวลกันเป็นเหตุลงโทษ เพื่อจะได้เอาตัวมากักไว้เท่านั้น พระมีผู้คนคิดมากอย่างนี้ ยังไม่ได้ทำการอันจัดว่าเป็นความผิดทางอาชญาแผ่นดินหรือทางพระศาสนา ยังเอาโทษไม่ได้ เมื่อถูกลงโทษโดยมิบังควร นอกจากผิดยุติธรรม คนทั้งหลายผู้สงสารยอมเห็นความดีเธอและถือมากขึ้น ครั้งโบราณ การเช่นนั้นอันเป็นไปรุนแรงถึงเป็นเหตุให้ตั้งศาสนาใหม่ก็ได้เคยมีมาแล้ว^{๑๔๘}

พระมหาสมณวินิจัยกรณีของครุฑบาทศรีวิชัย สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ได้กล่าวเตือนผู้บริหารคณะสงฆ์ที่รับผิดชอบในกรณีนี้ ให้ระมัดระวังในการในการลงโทษ พระที่มีคนนับถือมาก เช่น ครุฑบาทศรีวิชัย เพราะหากคนที่นับถือไม่รู้สึกรู้ว่าได้รับความยุติธรรม ก็อาจลุกลามขึ้นรวมพลังต่อต้านคำสั่งจากทางส่วนกลางได้

กรณีของครุฑบาทศรีวิชัย แสดงให้เห็นถึงการพยายามโต้ตอบกับอำนาจส่วนกลางที่เข้ามาก้าวก่ายแบบแผนธรรมเนียมดั้งเดิมของท้องถิ่น เนื่องจากครุฑบาทศรีวิชัยเป็นผู้ที่ได้รับการนับถือเป็นอย่างสูงในท้องถิ่นจึงทำให้กรณีปัญหาดังกล่าวโดดเด่นขึ้นมา กรณีของครุฑบาทศรีวิชัย ยังเป็นการแสดงให้เห็นถึงประสิทธิภาพของอำนาจส่วนกลางที่สามารถเข้าไปบังคับแม้ในท้องถิ่นห่างไกล อันเป็นเหตุการณ์ที่ยังไม่เคยเกิดขึ้นมาก่อนหน้านี้ กรณีนี้ยังทำให้เห็นว่า การเปลี่ยนความคิดของผู้ปก

^{๑๔๗} เรื่องเดียวกัน. และ โสภณ ชานะมูล, "ครุฑบาทศรีวิชัย ตนนุญแห่งล้านนา (พ.ศ.๒๔๒๑-๒๔๘๑)," หน้า ๘๐.

^{๑๔๘} สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, "พระดำรัสคำสั่งวินิจฉัยเรื่องพระศรีวิชัยตั้งตัวเป็นอุปัชฌายะฯ," ใน พระมหาสมณวินิจัย, พิมพ์ครั้งที่ ๔ (พระนคร: มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๑๔), หน้า ๓๐๖ - ๓๐๗.

ครองคณะสงฆ์โดยกระบวนการปกครองคณะสงฆ์นั้นทำได้เป็นอย่างดี เจ้าคณะแขวงเมืองลี
ไม่จำเป็นต้องสนใจความรู้สึกของผู้คนในท้องถิ่นแต่อย่างใด ตราบเท่าที่การใช้อำนาจของตนยังคง
ได้รับการสนับสนุนหรือได้รับการยอมรับจากส่วนกลางอยู่

๔.๓.๖ อิทธิพลของการศึกษาแบบใหม่ต่อความเข้าใจเรื่องพระพุทธศาสนา

แนวทางการตีความหลักธรรมของธรรมยุติกนิกาย ที่เน้นเรื่องความเป็นเหตุผล พิจารณา
ไตร่ตรอง ย่อมเป็นผลดีต่อการเรียนรู้ศาสตร์สมัยใหม่ ขณะเดียวกันมีผลให้เห็นแบบแผนธรรมเนียม
ปฏิบัติของชาวบ้านว่าบกพร่อง และไม่ถูกต้องเช่นที่ตนเองเรียนรู้มาจากตำรา ในขณะที่แบบธรรม
นิยมการปฏิบัติตนตามหลักการของพุทธศาสนาของชาวบ้าน มิได้อ้างอิงคัมภีร์หรือตำราเพื่อจะ
พิจารณาว่าตนปฏิบัติถูกหรือไม่ หากยึดในสิ่งที่เป็นวัฒนธรรมประเพณีสืบทอดกันมา ดังนั้นเมื่อ
พระสงฆ์ที่ผ่านการศึกษาระบบใหม่ ซึ่งริเริ่มในมหามกุฏราชวิทยาลัยในกรุงเทพฯ ลงไปจัดการพระ
ศาสนาและการศึกษาในท้องถิ่นจึงเห็นว่า

ฝ่ายคฤหัสถ์ชายหญิงที่เป็นผู้ฝึกฝ่ายต่อธรรมเนียมปฏิบัติยังไม่เข้าใจศีล ๕ ศีล ๘ โดย
มาก ส่วนที่จำได้ก็ได้อ้อรรณไม่รู้เนื้อความพิสดารจนไม่รู้สึกรู้สึกรู้สึกตนว่า มุสาวาท หรือ
อทินนาทาน มีโทษโดยส่วนเดียว รู้ว่าแต่ให้ทานถือศีล ฟังเทศนาแล้วได้บุญ แต่เนื้อ
ความไม่นิยม ที่มีอย่างนี้เป็นพื้นเมือง^{๑๔๔}

แต่ความเข้าใจเรื่องชาวบ้านที่ “ดูเป็นคนไทยไม่มีศาสนา” ตามทัศนะของพระบาทสมเด็จพระ
จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ที่เน้นในการอธิบายศีล ๕ ได้ เพื่อหวังจะให้ชาวบ้านเข้าใจในศีล ๕ เพื่อ
นำไปสู่ความเป็นพลเมืองดีของชาติ ต่างจากความเข้าใจของชาวบ้านที่ยังคงนิยมถือศีลชนิดให้ตน
เองได้บุญ ได้ขึ้นสวรรค์ ไปนิพพานมากกว่า

ดังในประวัติของพระอาจารย์เสาร์ กันตสีโล (พ.ศ. ๒๔๐๒-๒๔๘๔) พระอาจารย์ของ
อาจารย์มั่น ภูริทัตโต มีเรื่องเล่าว่า เมื่อครั้งที่ท่าน เติบรุรงค์เข้าไปในท้องที่จังหวัดขอนแก่น ประชา
ชนแถบนั้นไม่มีใครมีโอกาสได้พบพระครูอุดมฐานมากเท่าไรนัก เมื่อพบท่านผ่านมาก็พากันมา
ทำบุญเป็นจำนวนมาก และเมื่อให้ท่านแล้วก็อยากฟังธรรมเทศนาของท่าน ความที่ท่านเป็นผู้มี
นิสัยพูดน้อย จึงกล่าวแต่สั้นๆ ว่า

^{๑๔๔} หจข., ร. ๕ ศ. ๑๒/๑๐, รายงานจัดการศึกษามณฑลภูเก็จ ร.ศ. ๑๑๘ ๘ มกราคม ร.ศ. ๑๑๘

การให้ทาน ใครๆ ก็ให้ทานมามากแล้ว มีพลานิสงส์มากเหมือนกัน แต่ยังสู้บวชเป็นชาว
เป็นชี รักษาศีลข อุโบสถไม่ได้ มีพลานิสงส์มากเหมือนกัน มีอานิสงส์มากกว่าให้ทานนั้น
เสียอีก ถ้าใครอยากได้บุญอยากขึ้นสวรรค์ไปนิพพานพันทุกข์ ก็ควรบวชเป็นชาวเป็นชี
รักษาอุโบสถเสียในวันนี้^{๑๙๐}

ในคำวันนั้นเองมีญาติโยมชายหญิงบวชเป็นผ้าขาวและบวชชีร่วมร้อยคน

ส่วนหนึ่งของปัญหาความแตกต่างด้านโลกทัศน์ทางศาสนานี้ นอกจากเรื่องของการศึกษา
ทางศาสนาในแบบใหม่แล้ว อาจมาจากการที่กรุงเทพฯ ในเวลานั้นเติบโตและพัฒนาไปในแนวทาง
ของตะวันตกอย่างรวดเร็ว วัฒนธรรมทางศาสนาของคนเมืองจึงอาจเปลี่ยนอย่างสอดคล้องกับ
แนวคิดในเรื่องความเปลี่ยนแปลงของชนชั้นนำ ประเพณีต่างๆ ที่วัดในเมืองรับมาจากในวัง โดย
การริเริ่มของธรรมยุติกนิกาย คงแพร่หลายทั่วไปตามวัดในกรุงเทพฯ เช่น การจัดงานวันวิสาขบูชา
และมาฆบูชา หรือการสวดมนต์ในวันพระ ลงอุโบสถ ทำสังฆกรรมตามกำหนด ประเพณีเหล่านี้ยัง
ถูกส่งผ่านมายังชุมชนท้องถิ่นต่าง ๆ โดยพระสงฆ์ที่ดำรงตำแหน่งผู้อำนวยการศึกษาประจำมณฑล
ตามประกาศจัดการศึกษาหัวเมือง ร.ศ. ๑๑๘ (พ.ศ. ๒๔๔๒)

แม้กระนั้น ในระยะแรกพระสงฆ์ในท้องถิ่นห่างไกลจากกรุงเทพฯ หรือแม้พระสงฆ์ใน
กรุงเทพฯ ตามพื้นที่ยังไกลจากเขตเมือง ตามพื้นที่เรือกสวนไร่นา ก็มิได้ยึดถือแบบแผนเหล่านี้
เป็นเรื่องสำคัญ ดังปรากฏในรายงานของผู้ผู้อำนวยการศึกษาว่า “อนึ่ง เรื่องสังฆกรรมมีอุโบสถ
เป็นต้น ไม่ใคร่จะนับถือแข็งแรง เหมือนพิธีการเข้าจำพรรษาจะว่าด้วยอุโบสถแล้ว กับพระ
มหานิกายชาวสวนในแบบกรุงเทพฯ ก็ดูคล้ายกัน”^{๑๙๑}

ความเห็นที่แตกต่างกันในด้านความเชื่อและวัฒนธรรมประเพณีระหว่างพระสงฆ์ที่ได้รับ
การศึกษาแบบใหม่กับชาวบ้านในท้องถิ่น ทำให้พระสงฆ์ซึ่งเป็นผู้ผู้อำนวยการศึกษาประจำมณฑล
บางรูปที่ไม่เข้าใจสิ่งที่เกิดขึ้น สรุปลงถึงการที่คนไม่ค่อยเข้าวัดมาฟังเทศนาเรื่องอื่นๆ นอกจากการ
เทศนาเรื่องอานิสงส์ต่างๆ เช่น ทาน ศีล อันเป็นการปฏิบัติของชาวบ้านในชีวิตประจำวัน เป็น
เพราะขาดด้วยเหตุ ๒ อย่าง คือ

^{๑๙๐} พระครูสถิตบุญญารักษ์, “หนังสือ ‘ธรรม,’” อนุสารวิทยาลัยสงฆ์กำแพงแสน, อ้างใน
บูรพาจารย์, หน้า ๒๑๓.

^{๑๙๑} หจข., ร. ๕ ศ. ๑๒/๑๐, รายงานจัดการศึกษามณฑลภูเก็ต ร.ศ. ๑๑๘. ลงวันที่ ๘ มกราคม ร.ศ.
๑๑๘.

๑. ผู้รู้ธรรมที่จะแนะนำสั่งสอนและแสดงคุณพระพุทฺธ พระธรรม พระสงฆ์ แลธรรมปฏิบัติต่างๆ ให้สัปปุรุษฟังซึ่มทราบธรรมรส อรรถรส จนเกิดเลื่อมใส ปฏิญาณตนเป็นอุบาสก อุบาสิกา มีความเชื่อมั่นในพระพุทฺธศาสนา
๒. ผู้ที่แสดงธรรมมักมีความย่อหย่อนในการที่จะบำเพ็ญประโยชน์ตนแลประโยชน์ผู้อื่น คือให้คำเป็นทาน แม้จะมีบ้างก็น้อยรูป^{๑๖๒}

ท่านมองเห็นว่าการขาดความรู้ที่จะเทศนาในธรรมอื่นๆ และผู้เทศนาที่อยากแสดงธรรมเพื่อหวังอามิสรางวัล จึงเลือกแสดงแต่ข้อที่ชาวบ้านอยากฟัง โดยมองไม่เห็นว่าเป็นเพราะความเข้าใจในหลักธรรมและการปฏิบัติที่ต่างกันต่างหาก จึงเกิดปรากฏการณ์เช่นนั้นขึ้น

จนต่อมา โดยอาศัยการอำนาจในการบริหารจัดการคณะสงฆ์ตามพระราชบัญญัติลักษณะปกครองคณะสงฆ์ ร.ศ. ๑๒๑ ที่ออกมาบังคับใช้ พระราชบัญญัติฉบับนี้จึงเป็นเครื่องมือที่สำคัญ ในการสร้างกรอบการปฏิบัติของพระสงฆ์ท้องถิ่นทั้งในด้านการปกครองและการเปลี่ยนโลกทัศน์การศึกษา การที่รัฐและคณะสงฆ์ในส่วนกลางสามารถควบคุม และให้คุณให้โทษต่อคณะสงฆ์ท้องถิ่นอย่างมีประสิทธิภาพ จึงทำให้แบบแผนใหม่ๆ เหล่านี้ถูกรับไปปฏิบัติเพิ่มมากขึ้น

ความเปลี่ยนแปลงทั้งหลายที่เกิดขึ้น เป็นผลจากความพยายามที่จะทำให้สภาพความ "เหลวไหล" "เสื่อมทราม" "ดูเป็นคนไทยไม่มีศาสนา" ในทัศนะของชนชั้นนำสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พร้อมกับความต้องการในการสร้างเอกภาพให้คณะสงฆ์ โดยการเข้าไปจัดระเบียบการปกครองและปรับปรุงการศึกษาของคณะสงฆ์

แต่การทำให้พุทธศาสนามีความเรียบร้อย เป็นระเบียบแบบแผนเดียวกันทั่วพระราชอาณาจักร นำความเหลวไหลจากเรื่องนิทานต่างออกไปจากคำสอน เน้นพุทธศาสนาที่เหตุผลเห็นผลของการทำความดีหรือบุญได้ในปัจจุบันชาติ มีการปกครองที่เป็นระเบียบแบบแผน คณะสงฆ์ส่วนกลางมีอำนาจในการสั่งการจัดการพระที่ไร้ระเบียบได้ มิได้ทำให้ชาวบ้านนิยมพุทธศาสนามากขึ้น กลับทำให้ชาวบ้านถอยห่างออกจากวัดและศาสนามากขึ้นกว่าเดิม ทั้งในท้องถิ่นหรือในเมือง

เมื่อเวลาผ่านไป ความห่างเหินจากศาสนาและวัดนอกจากสาเหตุข้างต้นแล้ว ความเปลี่ยนแปลงของสังคมไทยที่รับเอาวิถีคิดและเป้าหมายชีวิตแบบใหม่ อันเกิดจากแนวทางในการปฏิรูปตามแนวคิดของโลกตะวันตกมาเป็นอุดมคติอย่างใหม่ ทำให้มีความเจริญทางวัตถุอย่างรวดเร็ว ความเจริญทางวัตถุที่เกิดขึ้นเป็นผลให้เกิดปัญหาสังคมมากกว่าเดิม โดยเฉพาะปัญหาที่มีรากฐานจากเรื่องศีลธรรมเช่น คดีฆาตกรรม เป็นต้น ในปี พ.ศ. ๒๔๗๑ เสนาบดีมหาดไทยในสมัยพระ

^{๑๖๒} หจข., ร. ๕ ศ. ๑๒/๑๐, รายงานตรวจจัดการคณะการพระศาสนาแลการศึกษาในมณฑลกรุงเก่า ร.ศ. ๑๑๙. ลงวันที่ ๑๙ สิงหาคม ร.ศ. ๑๑๙.

บาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว มองปัญหาสังคมที่เกิดขึ้นว่า เป็นปัญหาที่มีจากศีลธรรมที่ขาดหายไปจากสังคม ได้มีลายพระหัตถ์ไปยังมหาเถรสมาคมให้ส่งพระสงฆ์ที่มีความสามารถเกี่ยวจาริกไปสั่งสอนชาวบ้านในที่ต่างๆ เพื่อแก้ปัญหาคณะสงฆ์ให้ลดน้อยลง^{๑๙๓} เมื่อมาถึงในเวลานั้น คณะสงฆ์ที่ถูกกลืนเข้าไปในระบบราชการ โดยพระราชบัญญัติลักษณะปกครองคณะสงฆ์และ ความเปลี่ยนแปลงต่างๆ ที่เกิดขึ้นกับคณะสงฆ์ ทำให้มหาเถรสมาคมแทนที่จะเลือกออกไปหาชาวบ้านตามกิจที่สงฆ์พึงกระทำ กลับมีมติสวนทางกับความต้องการของเสนาบดีกระทรวงมหาดไทย ให้ทางบ้านเมือง “บังคับ” ให้ชาวบ้านมาฟังเทศน์ในวัดทุกวันพระ ตามที่ปรากฏในรายงานการประชุมมหาเถรสมาคมเมื่อวันที่ ๑๓ สิงหาคม พ.ศ. ๒๔๗๑ “ควรให้ฝ่ายบ้านเมือง แนะนำบังคับชาวบ้านให้เข้ามาฟังคำสั่งสอนในวัดในวันพระ”^{๑๙๔} แต่เสนาบดีกระทรวงมหาดไทยในเวลานั้น สมเด็จพระเจ้าฟ้า กรมพระนครสวรรค์วรพินิต ทรงไม่เห็นพ้องด้วย จึงได้มีลายพระหัตถ์ถวายเป็นยัง สมเด็จพระสังฆราช กรมหลวงชินวราลงกรณว่า

การบังคับให้คนฟังเทศน์นั้น ย่อมไม่ให้เกิดผลอันใดดีขึ้นเลย เพราะไม่เป็นการข่ม ศรัทธาคน, อันการศาสนานั้น ผู้ปฏิบัติย่อมกระทำโดยความตั้งใจของตนเอง มากกว่า จะถูกบังคับให้ปฏิบัติ, แต่ถึงอย่างไรก็ดี ทางบ้านเมืองจะป่าวร้องแนะนำราษฎรให้เข้าไปสดับรับฟัง พระธรรมเทศนากัน ให้เป็นการพร้อมเพรียง ตามความสามารถที่จะทำได้^{๑๙๕}

เป็นไปได้ว่าความหลากหลายทางในพุทธศาสนาที่อยู่ก่อนหน้าการปฏิรูปการปกครอง คณะสงฆ์เป็นกระบวนการที่ผ่านการปรับพุทธศาสนาให้สอดคล้องกับชุมชนท้องถิ่นต่าง ๆ การพยายามทำให้พระสงฆ์มีส่วนในการเป็นกลไกของรัฐได้ทำให้พระสงฆ์ไม่สามารถสื่อสารกับชุมชนได้ เมื่อรัฐได้เติบโตขยายตัวขึ้นอีก องค์กรต่าง ๆ ของรัฐสมัยใหม่ได้เข้ามาทำหน้าที่แทนพระสงฆ์ เช่น โรงเรียน โรงพยาบาล คนเข้าวัดน้อยลงเนื่องจากไม่ต้องเรียนหนังสือที่วัดอีกต่อไป

การศึกษาแผนใหม่ที่สอนให้คนมีความรู้แบบวิทยาศาสตร์ และทันต่อความเปลี่ยนแปลงใหม่ ๆ เจริญขึ้นตลอดเวลา ในขณะที่พระกลับต้องเหลือเพียงการเรียนตามหลักสูตรพระปริยัติเพียงอย่างเดียวไม่สามารถตามโลกที่เปลี่ยนแปลงไปได้

^{๑๙๓} รายงานการประชุมมหาเถรสมาคม วันที่ ๑๓ สิงหาคม พ.ศ. ๒๔๗๑ ใน แถลงการณ์คณะสงฆ์ เล่มที่ ๑๖ ภาค ๗ พ.ศ. ๒๔๗๑, หน้า ๒๔๗ - ๒๔๘.

^{๑๙๔} เรื่องเดียวกัน.

^{๑๙๕} นิรินทร์ ภาชิต, แถลงการณ์เรื่องสามเณรี วัดรัตนารังษี, พิมพ์ครั้งที่ ๒ (กรุงเทพฯ: สมาคม มิตรภาพไทย - ญี่ปุ่น, ๒๕๔๔), หน้า ๑๒๕ - ๑๒๖.

การปฏิรูปหลักธรรมคำสั่งสอนมีผลให้คนไม่เชื่อในเรื่องที่พิสูจน์ไม่ได้ คนที่ได้รับความรู้สมัยใหม่มีแนวโน้มที่จะไม่เชื่อเรื่องบาป บุญ นรกสวรรค์ ชาติหน้าและพระนิพพานตามแบบแผนความเชื่อของชนชั้นนำ

ความสำเร็จที่พึงได้ในปัจจุบันชาติเป็นเรื่องจริงที่จับต้องได้และควรแสวงหา เศรษฐกิจที่เติบโตอย่างรวดเร็ว ในท่ามกลางสังคมที่เปลี่ยนแปลงอย่างมากหลังการปฏิรูปในสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ยิ่งทำให้คนในสังคมไม่สนใจในเรื่องอุดมคติแห่งพระพุทธศาสนาอีกต่อไป การขยายตัวของสังคมทำให้เกิดคนกลุ่มใหม่ๆ ที่มีความคิดและภูมิหลัง ประสบการณ์แตกต่างกันอย่างมาก แต่พุทธศาสนากลับเหลือคำสั่งสอนเพียงแบบเดียวทั่วประเทศ ย่อมหลีกเลี่ยงไม่ได้ที่จะเกิดปรากฏการณ์คนไม่เข้าวัด ดังที่มหาเถรสมาคมต้องออกประกาศ"บังคับ"ให้ชาวบ้านเข้าวัด และในสมัยต่อมาความเสื่อมโทรมของพุทธศาสนาปรากฏมากขึ้นกว่าเดิม อย่างที่เราเห็นได้ในสังคมปัจจุบัน